

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

На правах рукопису

Ліпкан Андрій Георгійович

УДК: 947.04(УКР) “1918-1951”

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ
В РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ СТОСУНКАХ 20–50-х РОКІВ ХХ ст.:
ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

20.02.22 – Військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, професор

Кучменко Борис Арсентійович

Ідентичність всіх примірників дисертації

Засвідчую

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

В.І.Гусєв

Київ – 2003

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Джерела та історіографія.	7
РОЗДІЛ 2. Польща і українська проблема у міжвоєнний період	
2.1. Українсько-польські відносини в Другій Речі Посполитій.....	21
2.2. Спроби нормалізації польсько-українських відносин.....	52
РОЗДІЛ 3. Відносини між Польщею і СРСР в початковий період війни (1939-1941)	
3.1. Німецько-радянсько-польська війна і українська карта.....	61
3.2. Політика еміграційного польського уряду щодо українських земель.....	77
РОЗДІЛ 4. Радянсько-польський рух опору і українсько- польське протистояння на теренах України у роки німецької окупації	
4.1. ОУН-УПА в боротьбі з німецьким окупаційним режимом.....	95
4.2. Польський рух опору в Україні.....	115
РОЗДІЛ 5. Політика СРСР і Польщі в територіальних питаннях в 1943-1951 рр.	
5.1. Проблема кордонів Польщі–УРСР.....	130
5.2. Насильницька міграція населення УРСР і Польщі	137
ВИСНОВКИ	159
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	170
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	218

ВСТУП

У дисертації висвітлено маловідомі сторінки історії українсько-польських відносин на геополітичному тлі Центрально-Східної Європи першої половини ХХ ст. До сих пір ця проблема досліджувалася в СРСР, Україні, Польщі опосередковано або у невеликих часових і територіальних рамках. Існують також концептуальні розходження польської, української та російської історіографій в оцінці військово-політичної діяльності українського і польського проводів щодо розв'язання української проблеми після розпаду Габсбурзької та Романівської імперій, особливо ж після появи у міжвоєнний період гітлерівського та сталінського тоталітарних режимів. Неузгодженість в поглядах на історичну спадщину наших народів залишається джерелом взаємних звинувачень, що не сприяє гармонійному розвитку відносин між сусідніми державами.

Порушена тема вже знайшла певне висвітлення у польській та вітчизняній науці й публіцистиці. Позатим у справі об'єктивного, не обтяженого політико-ідеологічними стереотипами дослідження даної етнополітичної проблеми, має бути зроблено ще чимало [236]. Йдеться не про те, щоб обілити одну або очорнити іншу сторону: помилок більших чи менших допустились обидві сторони – і політики, і науковці. Правда потрібна не лише заради встановлення історичної справедливості, але й формування добросусідських конструктивних відносин між політиками, парламентарями, військовиками, науковцями і широким загалом громадян України, Польщі, Росії, насамперед прикордонних теренів[44,45].

Необхідність розширення етнополітичних уяв щодо геополітичних реалій Центрально-Східної Європи напередодні та під час Другої Світової війни, потреба ґрунтовного переосмислення процесів організаційно-політичного становлення українського визвольного руху за державне самовизначення і соборність українських земель, підтверджують наукову і суспільну значимість дослідження.

Об'єкт дисертації – українсько-польсько-радянські військово-політичні стосунки на тлі геополітичної ситуації у Центрально-Східній Європі у другій чверті ХХ ст., а **предмет** – зміст, форми та методи вирішення українського питання в контексті радянсько-польських відносин у 1918–1951 рр., їх історично-еволюційний шлях, на який впливали як державна політика в

цілому, так і різні політичні угруповання та партії Польщі, СРСР, Західної України, фашистський режим Гітлера та інші міжнародні чинники, які робили ці відносини неоднозначними і суперечливими відповідно до власних потреб та у залежності від загальної міжнародної ситуації.

Хронологічні межі праці охоплюють 1918–1951 рр. У 1918–1920 рр. щойно відроджена Польща при допомозі Антанти окупувала значну територію УНР–ЗУНР, чим фактично відмовила українцям у їх праві на державність і соборність. Не сприяв вирішенню української проблеми й уряд ПНР. Власне у 1944–1951 рр. відбувалася корекція кордонів і переселення українців з етнічних земель без їх згоди до Польщі та СРСР, комуністичні уряди яких планували закінчити цей процес ще у воєнний період, але не встигли у зв'язку з протидією українців. Це також період участі українського і польського народів в антифашистському русі опору.

Мета дослідження – розкрити тенденції розвитку та особливості вирішення українського питання в контексті радянсько-польських відносин в зазначених хронологічних межах, спираючись на нововідкриту джерельну базу та історіографічний аналіз; оцінити етнополітичну стратегію Польщі, СРСР і Німеччини під час воєнного протистояння 1939–1945 рр.; виділити конструктивні сюжети проблеми для розбудови добросусідських відносин між Україною та Польщею; визначити міжнаціональні тенденції, які не втратили значення для сучасної гуманізації міждержавних стосунків у рамках євро регіонів та НАТО.

Для реалізації поставленої мети визначено такі **завдання**:

– виявити нові джерела і проаналізувати історіографію українського питання в радянсько-польських і радянсько-німецьких стосунках першої половини ХХ ст.;

– з'ясувати політику українських та зарубіжних державних і громадсько-політичних структур щодо практики переділу східних кордонів Європи у 1918–1923 і 1939–1951 рр.;

- проаналізувати етнополітичні та соціально-демографічні витoki і уроки протистояння українців і поляків після відродження національних держав;

- спираючись на наукову думку українських і польських вчених простежити наслідки українсько-польського протистояння відповідно історичної ретроспективи, шляхом порівняльного аналізу звернути увагу на розбіжності у поглядах на вивчення історичної генези досліджуваного питання зарубіжними та вітчизняними науковцями;

- проаналізувати місце та роль українського та польського питань на геополітичній карті Європи напередодні й під час Другої Світової війни;

- узагальнити роль ОУН і УПА у вирішенні державно-соборної проблеми в контексті радянсько-польсько-німецьких стосунків;

- показати дискримінаційну політику польського еміграційного уряду щодо українських земель у 40-і рр. ХХ ст.;

- конкретизувати етнополітичні та територіальні претензії Польщі та Росії – СРСР під час переділу європейської карти після Першої та Другої світових воєн;

- окреслити недостатньо опрацьовані, спотворені або сфальсифіковані події, явища та процеси, які потребують подальшого наукового дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в узагальненні концептуальних засад розвитку польсько-українських стосунків і вирішення українського питання в контексті радянсько-польських взаємин 1918–1951 рр.; автором вводяться до наукового обігу архівні документи, на підставі яких комплексно досліджуються українсько-польські відносини визначеного періоду; з'ясована роль геополітичного чинника, у дестабілізації цих взаємин під час Другої Світової війни; визначена історична роль ОУН і УПА як захисника українських національних інтересів у радянсько – польському і українсько-німецькому переговорному процесі середини 40-х рр. ХХ ст.; окреслено перспективи гармонізації двосторонніх відносин України і Польщі в загальноцивілізаційному процесі.

Методологічною основою роботи є застосування історичного та логічного методів пізнання суспільних процесів. На підставі синтезу історичного і порівняльно-політичного, соціологічного, проблемно-хронологічного методів дослідження, автор зробив спробу здійснити якомога повний аналіз політичної, соціально-економічної та міжнаціональної політики урядових і громадсько-політичних чинників щодо українського питання у середині ХХ ст.

Практичне значення отриманих результатів зумовлено з'ясуванням стану дослідження польсько-українського воєнно-політичного протистояння, мотивів та особливостей еволюції поглядів українського та зарубіжного політикуму на характер державно-соборного процесу в Україні у першій половині ХХ ст. Результати дослідження можуть бути використані при написанні наукових праць і навчально-методичних посібників з новітньої історії України, Польщі та Росії, Збройних Сил України ХХ ст.

Основні положення та висновки дисертації апробовані у сьоми публікаціях у фахових виданнях, міжнародній науковій конференції “Перша Світова війна і слов’янські народи” (Київ, 1998), засіданні історичної комісії Наукового товариства ім. Шевченка (Львів, 2002), науково-методологічних семінарах Київського державного педагогічного університету ім. М. Драгоманова і Київського Національного Технічного Університету “КПІ”.

Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (532 найменування), переліку умовних скорочень. Загальний обсяг дисертації 221 с.

РОЗДІЛ І

Історіографія та джерела

Сучасний стан відносин між Україною і Польщею сповнює надією не лише на взаємовигідне співробітництво і успішне подолання взаємних претензій, але й об’єктивне осмислення гіркої досвіду минулого . Відчуття

історичної істини допомагає зміцнювати підвалини нових – чесних і рівноправних взаємовідносин між двома сусідніми народами [346; 348; 349; 350. С. 59].

Перші спроби проаналізувати основні віхи державотворчих змагань українців, а також складний комплекс польсько-російсько-німецько-українських взаємин у першій половині ХХ ст. зробили учасники Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., діячі УНР, ЗУНР, Української держави П. Скоропадського, а також політичні провідники західноукраїнських земель 20–40-х рр. ХХ ст. Насамперед вони обґрунтовували необхідність розв’язання української проблеми згідно з правом народу на самовизначення [41; 68; 70; 73; 78; 80; 81; 82; 83; 84; 88; 89; 90; 92; 95; 96]. Науково-мемуарним студіям того часу притаманна політична загостреність викладу, значний фактичний матеріал, чимало з якого загинуло у період воєнних лихоліть 1918–1921 і 1939–1944 рр. Однак не можемо не зауважити, що вони хибують на певну партійно-політичну суб’єктивність у висвітленні і трактуванні військово-політичних подій того драматичного часу. Але спільне, що їх об’єднує, то це віра у перемогу визвольних змагань і відродження самостійної соборної України [94. С.102; 99; 107. С.136; 110;113;114; 298. С.137-144]. Це призвело до того,що українська нація майже через століття після відродження польської державності розпочала розбудовувати державність на новому етапі свого національного розвою [124.С.97]. І це не дивно,бо від перших століть нашої ери до кінця ХVІІІ століття державницькі традиції України були майже неперервними [167.С.116; 449].

Історична доля і політичні обставини не давали українському народові можливості протягом століть розвивати етносоціальні проблеми [347. С.34].

Вказана проблема опосередковано цікавила радянську історіографію. Однак її ідейно-політичні та методологічні принципи не сприяли відокремленню у самостійний напрям вивчення українського питання у міждержавних відносинах і розвитку українського та польського

національних рухів. Радянські історики (В. Макарчук, Ю. Сливка, М. Панчук та ін.) хоча загалом об'єктивно підходили до національної політики Другої Речі Посполитої, однак намагалися виправдати експансіоністську політику СРСР щодо західних земель України. Для посткомуністичної історіографії притаманні інерція старого мислення, консерватизм, політико-ідеологічна обмеженість [57.С.300;295;349. С.3-22; 398-400]. У науковій літературі 50–80-х років ХХ ст. переважала тематика, присвячена Галицькій СРР, а також Компартії Західної України, яку подавали єдиним виразником інтересів трудящих в боротьбі за воз'єднання з УРСР. Міжнаціональні стосунки розглядалися через призму інтернаціональної єдності польських і українських пролетарів в боротьбі з класовим ворогом; сталінський і польський етнополітичний терор на пограниччі взагалі оминався [150; 189; 248]. Історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином ... проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було великим злом для нашого народу. І що ,отже, всі ті ,що кликали його на боротьбу за національну незалежність,були...найлютішими ворогами українського народу [130.С.498].

Поневолена советська людина, будучи тільки інструментом у руках влади, не сміє виявляти власної ініціативи без дозволу “мудрої Комуністичної партії” [139.С.326]

Лише після проголошення незалежної Української держави став можливим обмін науково-документальною літературою та реконструкція цілісної картини українського національного руху у першій половині ХХ стю,об'єктивний аналіз зовнішньополітичних орієнтацій українських і зарубіжних чинників на політичну ситуацію у Центрально-Східній Європі. В час розбудови Української держави, без об'єктивного висвітлення історичного минулого не може бути майбутнього [360.С.145]. Сучасний стан відносин між Україною і Польщею сповнює надією не лише на взаємовигідне співробітництво, на успішне подолання взаємних претензій,але й об'єктивне

осмислення гіркого досвіду минулого [354.С.59]. Нам ще потрібно позбутися стереотипу минулого, що партійна преса завжди погано ... Якщо слова і дії партії спрямовані на пропаганду загальнолюдських цінностей, поваги до інших націй, тощо, то таку партійність можна тільки вітати [358. С.19]

У новітніх публікаціях вітчизняних істориків (І. Білас, І. Виниченко, І. Гаврилів, Я. Дамкевич, Л. Дещинський, Л. Зашкільняк, О. Зайцев, Р. Зінкевич, А. Кентій, Ю. Киричук, М. Коваль, О. Красівський, С. Макарчук, М. Кучерепа, О. Лисенко, М. Литвин, Я. Малик, І. Муковський, В. Сергійчук, І. Соляр, В. Трофимович, Ю. Шаповал, М. Швагуляк) аргументовано доведено, що кінцевою метою політики офіційної Варшави в Східній Галичині та на Волині у міжвоєнний період було перетворення краю у інтегровану частину Польщі. Задля цього протягом усіх її урядових каденцій (1919–1923, 1923–1926, 1926–1930, 1930–1935, 1935–1939) щодо західних українців та наддніпрянських політемігрантів фактично застосовувалася політика національної асиміляції: українців штучно розділяли і протиставляли за етнічною, економічною, партійною, становою і релігійною ознаками. Реалізацією цієї політики займалася центральна і місцева влада, військові, польські громадсько-політичні структури, що різко загострило польсько-українські відносини напередодні Другої світової війни [122; 123; 146; 163; 171; 188; 190; 379; 380; 384].

У новій монографії львівського науковця Ореста Красівського “Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків” (Львів, 2000) [258]. проаналізовано історичні передумови і генезу міжнаціональних стосунків у Галичині, вплив на них зовнішніх та внутрішньополітичних факторів; узагальнено політику Бельведеру, польських політичних партій та угруповань щодо українського питання, висвітлено внутрішньопартійні та міжпартійні дискусії з національного питання. Погоджуємося і з авторським висновком про те, що “незважаючи на високу електоральну активність краян, протести українських послів у сеймі,

національно-патріотичну позицію церкви, політика денаціоналізації та соціального гноблення тривали аж до воєнного вибуху 1939 р.”, однак “галичани і волиняни мали бодай можливість легальної опозиції до польського режиму, і цим їхнє становище вигідно відрізнялося від “конституційних прав” українців в УРСР–СРСР [259. С. 341]. На жаль, в роботі побіжно виокремлено радянсько-російський чинник польсько-українського конфлікту.

Суттєвим внеском у з’ясування передумов та шляхів розв’язання проблеми вносить монографія науковця-політолога Миколи Гетьманчука “Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.” (Львів, 1998) [161], у якій на багатому архівному матеріалі простежується боротьба більшовицької Росії та Польщі за володіння розчленованими українськими землями, з’ясовується місце українського фактора у зовнішній політиці цих держав у міжвоєнний період; при цьому досить детально і об’єктивно проаналізована політика Української РСР у процесі реалізації умов Ризького договору 1921 рр. у радянсько-польських відносинах. Обґрунтованими є авторські висновки про те, що внаслідок встановлених Ризьким договором кордонів у складі Польщі опинилися мільйони українців, що “всупереч своїй волі стали громадянами Польщі, яка зобов’язалася гарантувати їм самоврядування у трьох східногалицьких воєводствах, права і свободи, захист життя і недоторканість життя”, однак на практиці ці свободи ігнорувалися польським державним апаратом. Погоджуємося і з висновком львівського науковця про те, що “визвольний похід” Червоної армії до берегів Сяну і Вісли у вересні 1939 р. на практиці був наступальною операцією з метою спільного з німецьким вермахтом розгрому Польщі, означав вступ сталінського режиму у Другу світову війну на боці Німеччини. Не можна оцінювати похід Червоної армії “визвольним” і за його наслідками для “визволених народів”. Аргументованим і новаторським є також висновок про те, що “взаємні територіальні претензії комуністичної Росії і Польщі щодо України у минулому служили причиною міжнародних

конфліктів”[161]. Щоправда, у вказаній роботі лише опосередковано розглядаються військово-історичні аспекти проблеми; втім, це не було предметом спеціального авторського зацікавлення.

Вагомий внесок у вивчення польсько-українсько-німецьких стосунків міжвоєнного періоду зробив Михайло Швагуляк. Використавши українські та зарубіжні документальні матеріали, львівський дослідник показав діяльність українських партій в контексті міжнаціональних стосунків, розкрив наслідки експансіоністської політики Варшави, Москви і Берліна щодо західноукраїнських земель[453; 454].

Маловідомий широкому загалу науковців археографічний матеріал підійняв у монографії “Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття” (Львів, 2000) Юрій Киричук [226]. Львівський науковець показує політичні орієнтири українського соціуму на початку Другої світової війни, аналізує суть “роздвоєння українського національного руху” (співпрацю з нацистами і збройну боротьбу проти гітлерівців у 1943 р.), реконструює діяльність ОУН і УПА, частково АК на українських етнічних територіях поза межами СРСР у 1944–1947 рр.; показує механізм тотального наступу Радянської влади проти “бандерівського руху опору”, а також політику переслідування українського національного життя в повоєнній Польщі. Радянську політичну лінію у другій половині 40-х – на початку 50-х рр., стверджує автор, “механічно дублювали країни соціалістичної орієнтації”[226.С.272]. На жаль, талановитому львівському науковцеві (нині покійному) так і не вдалося скористатися архівом Армії Крайової, що міститься в Архіві актів нових у Варшаві (донедавна Архів ЦК ПОРП).

Дисертант не міг обійти увагою серію видань про ОУН і УПА Анатолія Кентія (Центральний державний архів громадських об’єднань України), член робочої групи з вивчення ОУН–УПА при Інституті історії України НАН України [218-221]. Київський археограф досить детально реконструює структуру і мережу ОУН, її ставлення до німецько-польської війни 1939 р.

(нам видається, що доречніше говорити про німецько-польсько-радянську війну). Виваженим є також його висновок про те, що розкол ОУН 1940 р. “обмежив здатність українських націоналістів виступити вирішальним чинником в боротьбі за відновлення української державності”. Водночас не переконливою є авторська теза про те, що “починаючи з весни 1944 р., УПА і підпільні структури ОУН припинили дії на протинімецькому фронті і своєю боротьбою в тилу Червоної армії і проти радянських партизанів врятували від повного розгрому сили німецької армії в Східній Галичині”[220. С. 190]. Можна лише пошкодувати, що описані й використані археографом документи не сповна надійшли до вільного наукового обігу. А з них можна було зробити такий висновок, що раніше склалася парадоксальна ситуація: про український національний рух писали лише як про “буржуазний націоналізм” або не писали взагалі [368. С.159; 369; 376. С.11].

У 90-і роки минулого століття нарешті з’явилися перші українські наукові студії про бойову діяльність Армії Крайової на Прикарпатті та Волині [154-156; 292]. Відтак у 2000–2001 рр. київський історик Ігор Ільюшин опублікував дві книги, присвячені протистоянню УПА і АК, їх участі в антигітлерівській та антирадянській боротьбі, а також здійснив порівняльний аналіз інформації у джерелах і наукових дослідженнях українських та польських авторів [197; 198]. Водночас, на нашу думку, автор оминув низку терористичних дій АК проти мирного українського населення, зокрема на Холмщині та Волині у 1942–1943 рр.

У новій книзі-підручнику професорів Львівського національного університету ім. І. Франка Леоніда Зашкільняка і Миколи Крикуна “Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів” (Львів, 2002) [191] проаналізовано головні тенденції розвитку взаємин Варшави з сусідніми народами, передусім українцями; показано польську внутрішню і зовнішню політику міжвоєнного часу, що “спиралася на концепцію балансування між Німеччиною та СРСР з оглядом на Францію”; чимало уваги приділено поглядам еміграційного уряду в Лондоні на формування антигітлерівської

коаліції, діяльності українського і польського підпілля на окупованих землях пограниччя, проведенню АК операції “Буря”. Однак документально непідтвердженим є висновок Я. Зашкільняка про те, що “ОУН-Б восени 1943 р. вирішила з допомогою УПА “очистити” терен майбутньої Української держави від поляків і витіснити їх за Буг і Сян”. У книзі також стверджено (хоча в Україні такі підрахунки не проводилися), що жертвами польсько-української конфронтації у час війни стали 75 тис. поляків і 35 тис. українців[191].

Дипломатичні та військово-політичні проблеми формування західних кордонів України (спершу УНР–ЗУНР, Української держави П. Скоропадського, а згодом УРСР) були об’єктом дослідження львів’ян Л. Дещинського, А. Панюка і І. Козловського, а також київських науковців В. Сергійчука, В. Боечка, О. Ганжі, Б. Захарчука[125; 178; 179; 245; 246; 381; 382]. Зокрема, В. Сергійчук вперше опублікував лист М. Хрущова Й. Сталіну та низку інших документів за 1944 р., пов’язаних з “необхідністю” приєднання до УРСР Холма, Грубешова, Замостя, Томашева і Ярослава і створення Холмської області [305].

До останніх здобутків вітчизняної історіографії також віднесено колективну роботу Інституту історії України “Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси” (Київ, 2002) [337], в якій проаналізовано польський терор на Західній Україні у міжвоєнний період (Ю. Киричук), історико-правові аспекти тероризму у світлі міждержавного збройного конфлікту 1939–1945 рр. у Центральній Європі (О. Лисенко, Т. Вронська). Важливим і обґрунтованим є висновок про повоєнні реалії західного регіону: “Потужна карально-репресивна система, масові акції залякування населення служили головним засобом забезпечення політики тоталітарного режиму на заході України. Режим нехтував національно-культурною, релігійною, побутово-психологічною специфікою регіону, вистражданою століттями панування. Все це давало додаткові козири українським самостійницьким силам, боротьбу з якими керівництво країни

розпочало ще 1939 р. Післявоєнний період протистояння перетворився на тривалий збройний конфлікт, що супроводжувався взаємним застосуванням усіх можливих засобів насильства [337].

Багато дискусійних сюжетів проблеми піднято у науковому збірнику “Депортації поляків та українців: кінець 1939 – початок 50-х років. До 50-річчя операції “Вісла” (Львів, 1998) [396], який підготував колектив Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Його упорядник професор Юрій Сливка по-новому трактує мотиви підписання 9 вересня 1944 р. урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення Угоди про евакуацію українців з території Польщі та польських громадян з УРСР, власне чому цю угоду підписано з Україною, а не з СРСР. На думку львівського дослідника, це дуже дивно: “Адже в інших подібних випадках Радянський Союз не доручав Україні підписувати аналогічні договори, зокрема у 1945 р. щодо Закарпатської України... Власне тут і була закладена міна, яка діє ще й нині. Цим договором імітувалося усталення кордону між двома народами – українським і польським; при цьому Москва начебто залишалася осторонь. Крім того Радянський Союз резервував за собою можливість маневру: якщо б країни антигітлерівської коаліції виявилися занадто принциповими, то він мав би можливість сказати, що це ж не ми підписали договір, а Україна. Разом з тим Кремль фактично інспірував загострення польсько-українських відносин і юридично не ніс відповідальність за розпалювання нової громадянської війни” [396. С. 11]. І з цим висновком важко не погодитися.

Депортаційно-переселенські акції 40-х років були в центрі уваги наукових конференцій у Києві, Львові, Івано-Франківську, Перемишлі, на яких виступили історики, ці проблеми віддзеркалені у переліку публікацій [193; 194; 287; 290].

Чималий конкретно-історичний матеріал для роздумів та емоційного сприйняття національної трагедії 40-х рр. містить документальна книга-альбом “Армія безсмертних: Повстанські світлини” (Львів, 2002) [33], у

передмові до якої львівський історик Юрій Сливка слушно резюмує: “Поява УПА, як і ОУН, на політичній арені України та й багатьох народів Центрально-Східної Європи була закономірним наслідком поразки українських національно-визвольних змагань перших десятиліть ХХ століття, чергового розчленування та поневолення України іноземними державами, актуалізації українського питання у політиці країн Європи напередодні та на початковому етапі Другої світової війни, а у зв’язку з цим – активізації боротьби за державну незалежність та соборність України” [33. С. 7].

Певний внесок у дослідження українського фактору міждержавних стосунків у Європі 20–40-х рр. ХХ ст. зробили науковці діаспори. Вивчаючи історію Українських визвольних змагань, зовнішньополітичну історію УНР–ЗУНР, діяльність еміграційних урядів та українських політичних партій, бойовий шлях УПА, вони порушили низку малодосліджених проблем досліджуваної тематики. Більшість із них брала участь у національно-визвольному русі, тож їхні історико-аналітичні праці становлять ще й джерелознавчу цінність. Чималий фактичний матеріал, щоправда, інколи тенденційно поданий у працях Зиновія Книша [78-84], Петра Мірчука [312], Матвія Стахіва [110], Юрія Борця [71], Тараса Бульби-Боровця [72], Ярослава Стецька [111,112], Євгена Коновальця [86], Дмитрика І. [75], Капустянського М. [77], Лозинського М. [93], Новака Т. [103] та інших. Зрозуміло, що до мемуарів автор підійшов обережно і критично з погляду на їх очевидну партійно-політичну заангажованість і гіперболізацію діяльності українських національних рухів і партій 30–50-х рр. ХХ ст. З цього масиву літератури насамперед відзначимо роботи Володимира Косика (Париж), в яких уперше використано низку німецьких документів 1941–1945 рр. [49].

У польській політичній думці та історіографії міжвоєнного часу простежуються дві позиції. Представники національно-демократичної партії (Р. Дмовський, Я. Поплавський) обґрунтовували політику примусової асиміляції непольських національностей і вважали відродження Української

держави небажаним явищем. Заперечуючи державотворчу здатність українців, вони обґрунтовували закономірність ведення бойових дій на сході та інкорпорацію “східних кресів” до Польщі [370; 372; 475; 476; 478; 481; 513; 515; 517; 526; 527]. Польські соціалісти (Т. Голувко, Л. Василевський) [494; 495; 529] і пілсудчики (Г. Юзевський, В. Славек та ін.) підтримували ідею створення федерації з визволеними з-під російського панування державами Балтії, Україною і Білорусією [389; 467; 509; 518]. Однак спільними для обох напрямів були погляди щодо державного статусу Східної Галичини як інтегральної частини Польщі, а український національно-визвольний рух – як замах на цілісність відновленої Речі Посполитої. Лише окремі автори із останнього середовища допускали створення незалежної України на схід від Збруча [466; 473; 480; 511; 519].

У повоєнний час у ПНР з’явилося також чимало праць, у яких робилася спроба висвітлити складний процес відродження польської та української державності у першій половині ХХ ст. Однак вони хибували на певну суб’єктивність у трактуванні міжнаціональних стосунків у Другій Речі Посполитій і, зрозуміло, відстоювали “історичне” право поляків на східні “креси”, заперечуючи правомірність українців на державотворчість.

У польській історіографії останнього десятиріччя простежується тенденція до поглиблення концептуальних підходів щодо новітньої історії України. У той же час не змінилися погляди чималої групи науковців щодо причин українсько-польської війни 1918–1919 рр., “волинської різні” УПА 1943 р. Лише в окремих роботах зроблено спробу зрозуміти державотворчі потуги ОУН і УПА, а також проаналізувати політичний діалог між АК і УПА [193; 316; 468; 471; 482; 504; 505; 512].

Автором введено до наукового обігу нові археографічні колекції, зокрема з архівів України, Росії та Польщі. Вагома частина документальних матеріалів по проблемі зберігається у центральних державних і відомчих архівах цих держав, зокрема у фондах урядів, дипломатії та війська,

громадсько-політичних організацій [1; 4; 6; 10; 13 14; 19-23; 310; 446. С.142-144].

З російських архівосховищ насамперед відзначимо Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії, де, зокрема у фонді 17 (ЦК КПРС) зібрано трофейні документи ОУН і УПА, а також партійну переписку щодо переселенських акцій 40-х років. Проаналізовано також опубліковані матеріали тематичних збірників документів, упорядковані московськими археографами [39; 58-60; 62-64; 69; 70; 232; 313; 367; 410].

Важливим джерелом дослідження послужили археографічні колекції Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, зокрема аналітичні матеріали міністерства закордонних справ УРСР (ф. 4), директивні документи та аналітичні інформації ОУН, звіти про бойові дії УПА і напади польських боївків на українські села (ф. 3833) тощо.

Чималий науковий інтерес становлять документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, зокрема вхідна і вихідна документація ЦК Компартії України (ф. 1) [8], ЦК КПЗУ (ф. 6) [9], а також матеріали розвідки Українського штабу партизанського руху [11], трофейна документація німецької адміністрації, командирів УПА і Проводу ОУН (ф. 4628) [7] та ін. [3-6; 21; 22]. У фондах ЦК КПУ та уряду УРСР особливо цінними є директивні документи та переписка Головного уповноваженого уряду УРСР у Любліні по евакуації. Цінний конкретно-історичний матеріал про політичну ситуацію в регіоні в міжвоєнний період, військово-політичну діяльність ОУН і УПА, настрої польського населення в 40-і роки ХХ ст. містять документи партійних та силових структур державних архівів західних областей України [1; 8-10; 19; 20],.

Російська історіографія, розглядаючи дану проблему, виділяє два напрямки. До першого належать історики радянської школи, які відкидають відповідальність СРСР за розв'язання Другої світової війни (І. Лебедева, А. Мерцалов, В. Сіполс та ін.). Представники другого напрямку (В. Мельтюхов, Д. Наджафов, та ін.) [314-320] не лише звинувачують

сталінський режим у розв'язанні Другої Світової війни, а й пропагують гіпотезу про підготовку превентивного удару. Однак російських істориків, незалежно від того, до якої групи вони належать, об'єднує одне – ігнорування українського чинника в міжнародній політиці. Це ще раз підтвердили публікації збірника “Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX ст. Сб. статей” (Москва, 2001) [402], що вийшов під егідою Інституту російської історії та Інституту історії ПАН. Особливу ж цінність становить стаття Ю. Дьякова “Невідомі документи про стосунки СРСР (Росії) і Польщі у XX ст.”, в якій подано огляд нещодавно розсекречених архівів НКВС, трофейної колекції Війська польського та епістолярію відомих радянських та польських діячів.

Малодосліджений археографічний масив містить в Архіві нових актів у Варшаві. Серед них протоколи засідань і постанови Президії ради міністрів і сейму, матеріали дипломатичних структур і громадсько-політичних організацій, поліційні інформаційні звіти про український суспільно-політичний рух та його лідерів, а також про бойовий шлях Армії Крайової, зокрема й на західних теренах України.

Унікальний матеріал про українсько-польську війну 1918–1919 рр., а також українську військову еміграцію в Польщі 1920–1939 рр. міститься в Центральному військовому архіві у Варшаві. У документах Генерального штабу Війська польського знаходяться аналітичні інформації про оперативну діяльність польського війська, підрозділів внутрішньої безпеки та міністерства оборони у боротьбі з УПА протягом 1945–1947 рр., участь 3-ї, 8-ї та 9-ї дивізій піхоти в операції “Вісла”. У цих колекціях є чимало листівок ОУН, звітів повстанських командирів із розгромлених бункерів УПА. Загалом документи польських військових частин свідчать про патріотизм і бойовий дух українських повстанців, їх спротив до останнього патрона.

Частину документальних колекцій 20–50-х рр. XX ст. із центральних і регіональних архівів Польщі досить добре опрацювали польські археографи. Варто зауважити, що публікацією документів про переселенсько-

депортаційні акції здебільшого займалися польські історики українського походження, праці яких можна віднести і до здобутків української історіографії та археографії. Щоправда, публікації деяких документальних збірників були викликані політичними причинами: прагненням українців показати польському суспільству реальні механізми тоталітарних систем, які провокували міжнаціональні конфлікти, а в часи ПНР створили стереотип українця – “різуна” в очах пересічного польського “пана”. Наслідком цих археографічних узагальнень стали документальні збірники Євгена Місила “Акція “Вісла” (Варшава, 1993; перевидана українською мовою 1998 р.) [502], а також п’ятитомне мемуарне видання під редакцією Богдана Гука “Закерзоння” (Варшава: Український архів, 1994–1999). У цьому ж контексті упорядковано збірники Романа Дрозда “Українська Повстанська Армія” (Варшава, 1998) [478], Романа Дрозда та Ігоря Галагіди “Українці в Польщі 1944–1989” (Варшава, 1999). Унікальний археографічний матеріал 20–40-х рр. ХХ ст. зібрано уродженцем Волині, а нині мешканцем Варшави доктором Миколою Сивіцьким у тритомнику “Історія польсько-українських конфліктів” (Варшава, 1992–1994), який був негативно сприйнятий в кресов’яцьких та аківських колах польського суспільства.

Ці документальні видання стали своєрідною відповіддю на публікації щодо причин і наслідків польсько-українських конфліктів когорти українофобів з Польщі та Америки (В. Поліщук, Е. Прус, В. Вільчур, інші автори вроцлавського журналу “На рубежі”).

Зрозуміло, що дисертантом використано тематичні збірники документів, які були видані в Польщі та Україні [35; 38; 46; 50-56]. Насамперед виділимо нове тритомне видання “Депортації: Західні землі України кінця 30-х – поч. 50-х рр.” яке підготували львівські та київські науковці [38]. Проаналізовано довідникові та публіцистичні публікації, матеріали української та зарубіжної періодики.

Широке використання надбань української, польської і російської історичної науки та джерельної бази на нових концептуальних засадах

робить можливим неупереджено висвітлити роль та місце української проблеми на геополітичній карті Центрально-Східної Європи, а також наслідки військово-політичного протистояння на польсько-українському прикордонні у 20-ті -40-ї роки ХХ ст [209-211; 214-216].

Національні меншини,що проживають в Україні в наш час, складають 27,3 % , тобто майже третину її населення [329. С.1]. Польська людність – четверта за чисельністю слов'янська нація, представники якої з давніх давен проживають в нашій державі [329. С.1].

РОЗДІЛ 2.

ПОЛЬЩА І УКРАЇНСЬКА ПРОБЛЕМА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

2.1. Українсько-польські відносини в Другій Речі Посполитій

Як відомо, ще наприкінці XVIII – поч. XIX ст. українські землі були інкорпоровані до складу Російської та Австрійської імперій. Польські території входили до складу Німецької, Російської та Австро-Угорської монархій. Відповідно українців і поляків на початку Першої світової війни мобілізовано до ворожих армій і змушено воювати за Союзи (Потрійний та Антанту), які не тільки не захищали їхні етнополітичні інтереси, але й мали щодо них суто імперські цілі. Тож обидва пошматовані народи опинилися по різні сторони барикад. Як поляки, так і українці воювали не лише один проти одного, але й проти співвітчизників, які проживали в іншій імперії. Така ситуація негативно впливала на морально-політичний стан вояків обох блоків і сприяла поширенню антимілітаристських настроїв в їх середовищі. На фронтах, особливо наприкінці війни, спостерігалось “братання” між солдатами, що були розділені існуючими кордонами та лінією фронту [263].

Зрозуміло, що всі держави, які вступили у Першу світову війну, враховували вагомість української карти. Україна ж стала певним суб’єктом міжнародного процесу аж 1917 р., – наприкінці війни, хоча Східна Галичина стала серйозним фактором у міжнародній політиці починаючи з 1914 р. [282.С.171; 390. С. 243].

Падіння Тимчасового уряду в жовтні 1917 р. створило для Центральної Ради сприятливу можливість поширити владу на більшість етнічних територій, а також проголосити права українців на ті повіти сусідніх губерній, де вони становили більшість населення: Гайворонський, Путивльський, Новооскольський Курської, Авлуйський та Богучарський Воронезької, а також частину Холмської, Гродненської та Мінської губерній [140; 143; 327. С. 9]. Водночас Центральна Рада намагалася впливати і на політичне життя західноукраїнського регіону.

Певним успіхом української дипломатії у Бересті Литовському було досягнення згоди австрійської делегації щодо поділу Галичини на українську і польську частини і створення зі Східної Галичини та Північної Буковини окремого коронного краю з правами широкої автономії. Це було відбито в таємній постанові Берестейського договору 9 лютого 1918 р. [149. С. 100]. Українська делегація розцінювала це як помітний здобуток, що міг покласти край політичному суперництву українців і поляків в Австро-Угорщині. Ця постанова мала увійти в силу 31 липня 1918 р., але влітку під тиском польської сторони вона була анульована австрійським урядом і військово-політичне становище змінилося на користь Антанти. Деякі дослідники вважають, що це було пов'язано зі вступом у війну США. Прагнучи зберегти імперію, австро-угорський уряд надіслав 14 червня 1918 р. президенту Вудро Вільсону ноту, у якій виклав свої пропозиції стосовно миру. Ця нота була відгуком на запропонований США план, за яким народи Австро-Угорщини мали отримати автономію; до складу новоствореної польської держави повинні були увійти всі землі, заселені поляками. Але офіційний Відень по своєму бачив вирішення цих питань і пропонував створити федеративну Австро-Угорську державу, до якої б увійшла Польща з прилученими до неї Галичиною і Холмщиною. Голова української делегації у Віденському парламенті Євген Петрушевич заявив: українці зберігають за собою право на об'єднання всіх етнічних земель в одній самостійній українській державі і будуть домагатися включення до неї усіх українських земель Австро-Угорщини [149. С. 108].

16 жовтня нарешті з'явився маніфест цісаря Карла, який передбачав перебудову австрійської монархії на федеративних засадах. Згідно з маніфестом кожний народ міг утворити власну державу, але про Галичину і Буковину нічого конкретного не говорилося. Таким чином, це питання і надалі залишилося предметом політичної боротьби для західних українців. Тому відповіддю на це стала ухвала щойно створеної Української національної ради про створення Української держави (18–19 жовтня

1918 р.), до якої мали увійти всі українські землі в Австро-Угорщині, а саме: Східна Галичина з включенням Лемківщини та Холмщини, північно-західної Буковини та Закарпаття [291. С. 10].

Питання про політичну приналежність Холмщини до України піднімали ще у ХІХ столітті. І зробив це один з чільних діячів новітньої політичної думки Михайло Драгоманов [366. С. 17]. Проте українці вперше офіційно поставили питання про приналежність Холмщини до України аж у 1917–1918 р. Хоча до того часу на цих теренах спостерігалися лише незначні прояви національної активності [493. С. 333]. Одразу після Лютневої революції 1917 р. українці Холмщини та Підляшшя, евакуйовані у Росію, почали домагатися включення території Холмщини до складу України. Це було реакцією на створення ліквідаційної комісії Царства Польського, котра поставила питання про включення цього регіону до майбутньої Польської держави. Першим об'єднаним виступом холмщаків став з'їзд у Москві у квітні 1917 р. Трохи згодом збори представників холмського населення відбулись в інших містах Росії, зокрема в Петрограді, Костромі, Рязанщині [366. С.19]. Всенародний з'їзд холмщаків пройшов 7–12 вересня 1917 р. у Києві за участю М. Грушевського. 276 делегатів, що представляли 300 тис. українців Холмської губернії, евакуйованих у Росію, підкреслили українську приналежність Холмщини і Підляшшя, обрали Холмський губерніальний виконавчий комітет як першу в історії українську адміністрацію, членів якої визнано делегатами Української Центральної Ради [332. С.18]. Повторно висунуто вимогу прилучення до УНР Галичини, Буковини, Холмщини та Підляшшя під час мирних переговорів у Бересті у 1918 р., що викликало гостру протидію більшовиків та поляків. Позиція делегатів УНР щодо Холмщини спочатку не знайшла підтримки і у австрійців. Їх представник висловлював думку, що Холмщина повинна належати Польщі. Проте з часом Відень і Берлін підтримали Україну. Австрію спонукала до цього загроза голоду, в результаті єдиним виходом була доставка збіжжя з

Наддніпрянщини. У цій ситуації німецька сторона підтримала домагання УНР.

З лютого 1918 р. українська делегація представила свій остаточний проект, котрий став основою заключення договору 9 лютого. У його протоколі стверджено: “З огляду на недостатність продуктів харчування в Австро-Угорщині і Німеччині, мир повинен бути підписаний як найшвидше на основі приєднання Холмської округи до України і утворення української провінції в Східній Галичині, при одночасному забезпеченні інтересів польської меншини” [181. С.17]. Конкретні кордони мала встановлювати міжнародна комісія, згідно з етнографічними особливостями населення. Проблема Холмщини і Підляшшя суттєво загострила стосунки між українцями і поляками. Холмщина була оточена ореолом мучеництва, територія, “котру продали за збіжжя”. Для багатьох польських партій, навіть лівих, Холмщина мала стати складовою частиною майбутньої Польщі. Ряд польських політичних діячів висловили свої протести, вважаючи, що Холмщину “було продано за збіжжя”. СДКПЛ випустила листівку, де Берестейський договір було названо новим розподілом Польщі. ППС-лівиця в декларації вказувала, що “винуватцями цього насилля є не тільки уряди цих держав, а й увесь буржуазний табір”. Проти дій держав-учасниць договору заявили протест ППС-фракція та інші центристські та праві партії. Вони закликали до проведення “дня національного трауру” у зв’язку з передачею Холмщини до складу України. Проведено протестаційні акції у Віденському парламенті, страйки і вуличні демонстрації у Варшаві, Кракові, Львові [313. С. 37–38].

Ратифікуючи мирний договір Михайло Грушевський заявив у Центральній Раді: “Я дуже буду жалкувати, коли з приводу Холмщини, сеї цілком незаслужено зачисленої в ряд Польських земель Української землі, попусуються відносини між українською і польською демократією... Не в інтересах України – щоб вносити омертвілі частини нашої етнографічної території в нашу державу. Нам потрібно лише те, що живе зараз як

українське, що реально зв'язане тепер з українською територією” [74. С.27; 426].

Акції поляків підтримали австрійці, котрі не допускали повернення українців через кордон в Холмщину. А 18 травня Австрія відкрито стала на шлях ревізії Берестейського договору, висловивши намір перенести кордон на Буг [318. С. 401]. Австрійський парламент так і не ратифікував умов договору через пропольський настрій більшості австрійських політиків. Історик Іван Кедрин зауважив: “Холмщина і Підляшшя, прилучені в документі Берестейському з Вітчизною на добру справу, ніколи відродження української держави не побачили, а хіба дякуючи цій паперовій ласці, ще більший ураган і утиску зазнали від військової Австро-Угорської окупації, заміненої пізніше на постійно польською владою адміністративною” [217. С. 100; 427; 428].

Загарбницькі наміри польської політичної верхівки щодо українських земель мали давню традицію і реанімувались з відновленням польської державності. Ще у березні 1917 р. Польський національний комітет у Парижі під керівництвом Романа Дмовського у листі до МЗС Великобританії домагався включення до Польщі не тільки Східної Галичини, але й Волині й частини Білорусії. В лютому 1918 р. Комітет уже ставив питання про інкорпорацію майже всіх українських і білоруських земель. Один з лідерів ендеків Станіслав Грабський відверто вимагав: “Ми стоїмо на принципі кордонів 1772 р.” 8 жовтня 1918 р. той же Р. Дмовський у меморандумі президенту США Вудро Вільсону вимагав передати Польщі майже всю Білорусію, Галичину, Волинь і Поділля, включаючи міста Проскурів і Кам'янець-Подільський. І це, як він писав, “єдиний вихід для нормального розвитку і прогресу цієї землі, бо за його словами, українська нація перебуває в “ембріональному стані” [215. С. 15–16].

Одразу після проголошення ЗУНР, розпочався збройний виступ поляків проти української влади, який переріс в дев'ятимісячну українсько-польську війну [293]. Упродовж цих місяців, починаючи з листопада 1918 р.,

українська громадськість, включаючи митрополита А. Шептицького, і дипломатія неодноразово сідали за стіл переговорів з поляками у Львові, Перемишлі та ін., однак порозумітися через територіальні претензії останніх на Львів та нафтовий басейн не вдалося [31; 32; 293. С. 51–89]. 22 лютого 1919 р. уряд ЗУНР одержав від країн Антанти запрошення взяти участь у переговорах з поляками, наполягаючи на тимчасовому замиренні і погрожуючи відмовитись від посередництва у цьому конфлікті. В місійній діяльності брали участь представники Франції, Англії, Італії і США. Як зазначає Степан Витвицький, український уряд погодився на мирні пропозиції, розуміючи що це сприятиме консолідації влади молодій державі [149. С. 100]. Вірилося також у прихильність Антанти. Але вже скоро стало ясно, що представники місії здебільшого симпатизують полякам. Українська делегація вимагала, щоб майбутній державний кордон на Заході відповідав етнографічному кордону. Згідно з проектом договору країн Антанти про перемир'я за межами демаркаційної лінії на польському боці залишилися Борислав і Львів, водночас зроблено застереження українській стороні стосовно користування бориславським нафтовим басейном. При цьому відзначалося, що Франція, Англія і США відповідально поставилися до справи і вимагають поступок з обох сторін. Наголошувалося, що ситуація, яка склалася – тимчасова, а остаточне рішення винесе Паризька мирна конференція. Повідомлялося також, що поляки і чехи вже уклали перемир'я, і це дало змогу польській стороні використовувати прикарпатську територію для транзиту військових транспортів. Таке перемир'я поляки передбачали. Представники місії тиснули на українців з негайним прийняттям їх пропозицій, і в разі їх неприйняття, залякували відповідальністю перед Антантою, військовою підтримкою поляків, зокрема армією Галлера, нагадували про більшовицьку загрозу. В обмін на прийняття українцями їх пропозицій запевняли, що сприятимуть заходам по визнанню українською суверенності, обіцяли потім надати допомогу в налагодженні стосунків між українською державою і Антантою. Проте український уряд відхилив їх

пропозицію, і знову розпочалися бої, під час яких 19 березня 1919 р., головнокомандувачу Галицької армії генералу М. Омеляновичу-Павленкові надіслали телеграму Вудро Вільсона, Ллодж Джорджа, Жоржа Клемансо і Віттора Орлянда, в якій пропонувалося перемир'я і запрошення на конференцію для розгляду територіальних домагань обох сторін. Українці прийняли запрошення, однак поляки відмовилися від переговорів [26; 149. С.114].

Ще одна пропозиція про перемир'я надійшла від української сторони. Держсекретар закордонних справ В. Панейко, який перебував у Парижі, телеграфував, що польський уряд висловив офіційну згоду на перемир'я. З боку українців, як свідчить С. Витвицький, була зроблена спроба дійти згоди, але Пілсудський, маючи вже на своїй території армії Галлера (надіслала Антанта за умов, що ця армія не буде вжита на українському фронті), відмовився вести переговори, вказуючи на зухвалі дії Галицької армії. В цей час українська делегація на Паризькій конференції на чолі з В. Панейком спромоглася добитися ревізії рішення антантівської місії Бертелемі; відтак створили комісію для укладення замирення між Польщею і Україною при посередництві південноафриканського генерала Боти. Знову було запропоновано новий проект польсько-українського замирення, що спирався на демаркаційну лінію Бартелемі, але залишав на українському боці Дрогобич і Борислав з нафтовим басейном, а також обмежував кількісний склад військ у Галичині до 20 тис. чоловік [157, С.116]. Українська сторона загалом погодилася, але польське військо почало воєнні дії по всьому фронту. В цей час Бухарест попередив українців, що займає залізничну лінію Станіслав–Надвірна для забезпечення зв'язком з Буковинським фронтом. Місія українців з цього приводу не мала успіху. Частини Галицької армії відступили із Станіслава. Галицька армія не змогла протидіяти й армії Галлера, і погодивши свої дії з Головним отаманом С. Петлюрою, у середині липня відступила за Збруч [24; 26; 291; 296; 297; 299; 300. С.121].

Міжнародні представники звернулися до Варшави за роз'ясненням причин початку воєнних дій, на що Ю. Пілсудський відповів: поляки тільки бороняться. Пізніше ці події й облогу Галицької армії Львова варшавські дипломати представили Паризькій конференції як диверсію “більшовицьких банд”. Унаслідок такої упередженої інформації Паризька конференція постановила: з метою запобігання нападу більшовицьких банд доручити силам Польської республіки вести свої військові операції аж по річку Збруч. Далі були зроблені доповнення, які свідчили, що польське державне управління буде уповноважене ввести в Східній Галичині цивільну владу, після того як укладе із союзниками державний договір, згідно якого буде забезпечена національно-культурна автономія території з відповідними правами для українського населення. Цей договір мав спиратися на право галичан на державно-політичне самовизначення, про що повинні були засвідчити мешканці Східної Галичини плебісцитом; мав бути визначений орган, якому конференція доручить представляти свої повноваження. Проти цих постанов українська сторона внесла протест. Тоді міжнародна комісія для територіальної автономії польських справ розробила проект майбутнього устрою Галичини в межах Польської держави, який був прийнятий конференцією 20 листопада 1919 р. Згідно з ним Галичина отримувала автономію на 25 років; польський адміністративний вплив мав здійснюватися під контролем міжнародних сил [291. С. 271–277, 348–381; 531].

Перейшовши на Східну Україну, Галицька армія зустрілася з двома ворожими силами: з Денікіним і з більшовиками; за спиною в неї були польські війська і тому обидва українські уряди вважали за необхідне погодитися на перемир'я з поляками [291. С. 382–388].

По іншому склалася ситуація на території України під російською окупацією. 8 грудня 1919 р. держави Антанти визнали, що згідно з рішенням Версальського договору, Польща має право на встановлення регулярної адміністрації на захід від лінії, яка охоплювала Польське королівство (утворене Віденським конгресом 1815 р.) разом із колишньою Білостоцькою

областю. Ця лінія увійшла в історію під назвою “лінія Керзона”. Разом з тим не бралися під сумнів претензії, які Варшава могла б висунути щодо територій розташованих на схід від цієї лінії. А вже 21 квітня 1920 р. підписано політичну польсько-українську конвенцію, що визнавала державну незалежність України. Зі свого боку УНР була змушена відмовитися від західних територій Волині, Підляшшя та Східної Галичини [161. С. 367–371]. Наступ Червоної Армії на польському фронті влітку 1920 р. змусив Варшаву 3 липня розпочати таємні мирні переговори з радянським урядом. Становище Директорії, без участі якої велися переговори, погіршувало те, що Антанта твердо стояла на хибній точці зору: “України нема, є лише Південь Росії”. Франція, налякана успіхами більшовицьких військ на Варшавському напрямі та в Криму хотіла допомогти Варшаві коштом України. Коли голова української дипломатичної місії у Варшаві А. Левицький одержав відомості про переговори Бельведеру з Кремлем, то через міністра закордонних справ у Москві запропонував розпочати з нею мирні переговори. Однак радянський комісар закордонних справ Чичерін відповів: існує тільки “незалежна Українська Радянська Республіка”, яка бере участь у Ризьких переговорах на боці Москви. Зухвала відповідь радянського комісара закордонних справ показала, які наслідки для України матимуть переговори у Ризі [338. С. 543].

Після невдалого польсько-українського походу на Київ та відступу польського війська в липні 1920 р. у Спа зібралася конференція представників Антанти. Польський прем'єр уряду В. Грабський звернувся до С. Витвицького з проханням довести до відома уряду ЗУНР і президента Є. Петрушевича про те, що Варшава готова на державне відокремлення Галичини на правах її федеративної екстрадиції з урахуванням окремого статусу міста Львова. Передбачалося провести за участю галичан в найкоротші строки конференцію у Лондоні, на якій встановити “справедливий мир” між Польщею та її сусідами. На конференції у Спа представник польського уряду погодився, щоб східні кордони були визначені по т. зв. лінії Керзона. Втім, ще у червні 1920 р., коли червоне військо під

командуванням Тухачевського у ході радянсько-польської війни стали просуватися у напрямку Варшави, польське керівництво звернулось до конференції держав Антанти у бельгійському місті Спа. Відтак Польща погодилася на повернення Литви Вільна, а також територіально обмежитися східним кордоном, встановленим Верховною Радою Антанти. 10 липня 1920 р. міністр закордонних справ Великобританії Дж. Керзон звернувся з нотою до радянського уряду з вимогою зупинити війська за 50 км. до визначеної Антантою 8 грудня 1919 р. лінії. З цього моменту згадана лінія отримала назву “лінія Керзона”. У випадку ігнорування своєї “пропозиції” Англія залишала за собою право надати Польщі будь-яку допомогу [268. С.195].

Але радянська Росія висловила за прямі переговори з Варшавою без посередництва Англії, звинувативши останню в ігноруванні польських інтересів. Раднарком РСФРР запропонував кордон “більш правильний і відповідаючий інтересам польського народу”. Цю особливість яскраво продемонстровано на прикладі Холмщини, де лідери Антанти провели прикордонну лінію по живому тілу Польщі, наслідуючи їх колишнього союзника – царизм. “Дійсні кордони Польщі як і ми, Радянська Росія, встановимо разом з представниками польського народу, будуть східніше тих кордонів, які з Лондона і Парижа накреслили імперіалісти, однаково ворожі і ненависні трудівникам як Польщі, так і Росії” [39. С.103]. Таким чином, кремлівська дипломатія зробила подарунок Варшаві, грубо ігноруючи інтереси українського населення.

18 березня 1921 р. було підписано мирний договір між Польщею та Радянською Росією: Варшава визнала Українську Радянську Соціалістичну Республіку; Правобережну Україну поділено: Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь та Західне Полісся дісталися Польщі, а Східна Волинь – Радянській Росії. Долю галичан не вирішено. Відтак конференція у Парижі (1923 р.) ухвалила прилучити Галичину до Польщі з умовою надання їй автономних прав [338. С.544]. Договір забороняв перебувати на території Польщі антирадянським структурам і організаціям. В результаті Директорія, Рада

Республіки та уряд УНР втратили право легального існування у Польській державі, ліквідовано й табори інтернованого козацтва. Таким чином, державно-політичні домагання галичан і наддніпрянців залишилися невіршеними. Юридичною основою Галицького питання була стаття 91-а Сен-Жерменського договору, яка свідчила, що Австрія зрікається на користь союзних держав, тобто Антанти, всіх прав щодо територій, які належали монархії Габсбургів і які залишилися поза кордонами самої Австрії. Міжнародні політики відмовлялися враховувати століття боротьби, які вели галичани, буковинці та закарпатці за державність і соборність України. Західним українцям постійно доводилося нагадувати провідникам Європи про значимість східно-галицької проблеми та її вирішення. Це був час, коли сила й вплив держав Антанти були у повному розквіті. Однак правно-політичні статуси ЗУНР і Польщі на міжнародній арені були різними. Польща була державою зі своїми дипломатичними представниками, великими грошовими забезпеченнями; вона мала вплив на французьку і частково англійську пресу. Галичани теж намагалися використовувати міжнародну трибуну з метою ознайомлення усіх країн зі своєю проблемою. Симпатії українцям висловлювали датські, шведські, фінські, канадські делегати. Допомогти їм прагнула і громадськість цих країн, зокрема Ф. Нансен, однак такої підтримки було недостатньо [28; 282. С.171].

При сприянні Радянської Росії Варшава поширила вплив на споконвічні українські території, у тому числі на Західну Волинь, де поляки становили порівняно невеликий відсоток. На початку ХХ століття у трьох губерніях Правобережжя проживало 322108 поляків, або 82,9% усього польського населення України, при чому майже половина (47,39 %) – у Волинській губернії [316. С.32]. Близько 10185000 поляків (майже половина польської людності України) по відношенню до всього населення губернії складали лише 6,16%. Після українців (1049048) і євреїв (191608) – поляки були третьою етнічною групою на Волині. (10% польської людності краю проживало в повітах – сільській місцевості і лише 9,14% в містах Волині

[128, С. 7–8]. Перепис 1921 р. засвідчив проживання в межах Польщі близько 4 млн. громадян української національності, що становило близько 7% населення держави. Українці склали переважуючу більшість населення Галичини і Волині, тому національна політика Бельведеру повинна була зводитись до їх національно-культурної толеранції у цьому регіоні [258. С. 187].

Зауважимо і те, що у 1922 р., після програшу Греції у війні з Туреччиною, різко загострились англо-радянські стосунки, які загрожували перерости у збройний конфлікт. Дипломатія Балканських держав під час тієї війни хиталась між Росією і Англією, що призвело до зміцнення позицій Польщі на міжнародній арені. Так для Бельведеру настав сприятливий час для зміцнення “східних кресів”.

Влітку 1922 р. Ю. Пілсудський став тиснути на уряд, щоб він остаточно отримав у держав Антанти згоду на приєднання Східної Галичини до Польщі. Бельведер запропонував державам Антанти з початком жовтня 1922 р. ухвалений сеймом проект так званої воєводської автономії. У Парижі і Лондоні галичан запевнили: бойкот виборів українським населенням буде вважатися плебісцитом проти польського режиму. Виходячи з цього і діяв уряд ЗУНР. Для “заспокоєння населення” Бельведер надіслав до Східної Галичини кілька дивізій та літаки. Під таким тиском Варшава провела вибори, внаслідок яких було “вибрано” лише 5 українських послів, лояльних до нової держави. С. Витвицький, який був представником уряду ЗУНР у Парижі, у своїх спогадах зазначає, що з початком 1923 р. міжнародні умови для галичан були несприятливі. 11 березня 1923 р. він мав розмови з начальником східноєвропейського відділу французького міністерства закордонних справ Лярошем з питань майбутнього рішення Ради Представників. Останній під кінець розмови спитав, чи погодяться галичани приєднатися до Польщі, бо Париж може переконати польський уряд у забезпеченні автономії. На це С. Витвицький відповів незгодою. Тож 14 березня 1923 р. постанова Ради Представників держав Антанти щодо

окупації краю не стало несподіваною для галичан, які одразу висловили протест. Однак Польща ж ніколи не прагнула виконувати зобов'язання стосовно територіальної автономії Східної Галичини як до території з певним самоврядуванням. Як свідчить С. Витвицький, політика Польщі на західноукраїнських землях була політикою гніту та планової асиміляції. І щоб остаточно звільнитися від міжнародних зобов'язань, польський уряд в 1935 р. самочинно анулював Сен-Жерменську угоду про “расові, мовні та релігійні меншини” і не дотримувався її [149. С. 100; 258. С.319–341].

Українська проблема викликала неоднозначну реакцію польських політичних партій. На початку ХХ ст. в умовах боротьби за ліквідацію гноблення на східних окраїнах колишньої Першої Речі Посполитої викристалізовувалося протистояння українського і польського визвольних рухів. У польській партійно–політичній системі сформувалися дві основні концепції розв'язання міжнаціональних суперечностей. Ліворадикальний табір, насамперед соціалісти, розглядав українців союзником у визвольній боротьбі проти спільних гнобителів і підтримував ідею утворення української держави, федеральний зв'язок з якою мав би стати гарантією незалежності Польщі [160. С.8; 495. S.253-254; 529. S.112]. Польський шовіністичний табір став на шлях заперечення доцільності існування Української держави. У програмі Національно-демократичної партії стосовно національних рухів українців в Австро-Угорщині і Росії зазначалося, що “партія прагне до всебічного ослаблення цих ворожих напрямків шляхом безоглядного поборювання безпідставних претензій при одночасному і енергійному зміцненні на даній території польського елемента та його цивілізаційної праці [160. С.8]. Політична думка ендеків, сформована у працях Романа Дмовського, та інших, висуваючи гасло безоглядної та примусової асиміляції непольських національностей та сприймаючи український національно-визвольний рух за небезпечного конкурента для великодержавних інтересів Польщі, вважала відродження української держави небажаним явищем. Викликала побоювання також перспектива

геополітичного розташування Польщі між Німеччиною та Україною, яка на їхню думку, перед загрозою російського імперіалізму могла проводити германофільську політику [476. S.264; 477. S.115; 483. S.138; 499. S.409; 527. S.111]. У період відновлення і становлення Польської держави ендеки були в опозиції до федералістичної політики Ю. Пілсудського й тому не бажали зближення з Українською Народною Республікою, ініціюючи ведення активних наступальних дій на Сході, спрямованих на повалення української державності та інкорпоративне приєднання “східних кресів” до відродженої Польщі [395. С. 172]. Ідеологія ендеції силкувалася довести відсутність єдиного українського народу, трактуючи населення західноукраїнських земель, як етнос, якому відводилася роль складової польської нації. Звідси посиленій натиск на етнонім “русин”, вилучення слова “українець” з офіційної термінології, впровадження назв “Східна Малопольща” і “Червеньська земля” замість “Східна Галичина” і т. і. [205. С. 326; 491. S.10]. З іншого боку передбачалося проведення цілеспрямованої колонізаторської політики в аграрно перенаселеному краї. Усунення українського селянства від участі у парцеляції поміщицьких маєтків та поселення на прикордонних землях військових осадників і колоністів мало на меті посилення польського елементу та спонукання безземельного українського селянства до еміграції за океан [180. С. 158; 515. S.252].

Великого значення Бельведер надавав проведенню перепису населення у вересні 1921 р. з метою довести польський характер “східних кресів” шляхом штучного завищення відсотка поляків. Відтак під впливом ендеків результати перепису були препаровані таким чином, що у Східній Галичині українці склали лише відносну більшість [258. С. 186–188]. Заперечуючи наявність абсолютної української більшості у південно-східних регіонах Другої Речі Посполитої, шовіністичні сили відкидали пропозиції польських соціалістів щодо надання територіальної автономії західноукраїнським землям та закликали уряд до прискорення інкорпораційних процесів та поширення польського адміністративного поділу на Східну Галичину [491. S.10; 494.

S. 30]. Внаслідок опору правих партій, ініційованого Польською партією соціалістів (ППС), у 1922 р. розгляд закону про територіальну автономію Східної Галичини було модифіковано у напрямку воєводського самоуправління та нівелювання прав української більшості. Змінений проект закону 26 вересня 1922 р. схвалив сейм, однак він не задовольняв жодну зі сторін і тому не був впроваджений у дію протягом всього міжвоєнного періоду [525. S. 341–342]. Загострення політичної боротьби навколо питання про національний чи багатонаціональний характер Польської держави, яка проходила на тлі поглиблення кризи парламентаризму, сприяло консолідації націонал-демократів з поміркованими консерваторами і партіями правополітичного табору. Підписання 17 травня 1923 р. Лянцкоронського пакту між блоком правих партій – Християнським союзом національної єдності (“Хеною”) і “Пястом” передбачала нарощування асиміляційної політики на “східних кресах”. Ставилося завдання компактним польським валом розчленувати українську етнічну територію з метою полегшення наступної колонізації [487. S.16].

В нових умовах політичної боротьби польський шовіністичний табір вдався до перегрупування сил: ендеки в 1928 р. трансформувалися в Національну партію (НП), а в 1926 р. “Хено-Пяст”, який залишали людовці і консерватори, – у Табір Великої Польщі (ТВП). НП під керівництвом С. Гломбінського схилялася до продовження попереднього курсу. Рух Молодих ТВП зробив спробу внести корективи у напрямку зміни методів цієї політики. Виявом цього став вихід книги Є. Гертиха, в якій закликали до застосування гнучкіших методів національної політики на західноукраїнських землях. Автор рекомендував не загострювати міжнаціонального протистояння, не розглядати колонізацію як основний метод колонізації “кресів” і трактувати українців регіональними етнічними групами польської нації. З метою національної асиміляції пропонувалося впровадження утравістичних шкіл з перевагою польської мови викладання, поступову заміну кирилиці латинським алфавітом тощо. Національна

асиміляція українського населення залишалася кінцевою метою. Відмінності з НП стосувалися подовження термінів і пом'якшення методів асиміляції та маскуванню справжніх цілей цієї політики [180. С.139–140; 484. S.102-114; 485. S.167-182; 486. S.24-36; 507. S. 154].

Інкорпоративна концепція польських націонал-демократів – “Польща для поляків” – стала основою державної програми в українському питанні аж до 1926 р. [262]. Вже 1918 р. польська влада закрила українські кафедри Львівського університету і перейменувала його на Університет Яна Казимира. Українцям фактично заборонено вступати не тільки до Університету, але й до усіх вищих навчальних закладів в Польщі. Крім цього, польські власті не давали їм дозволу на виїзд за кордон. Як протіакція на цю політику в липні 1921 р. на студентському з'їзді у Львові було вирішено створити Український таємний університет. Його першим ректором став тодішній голова Наукового товариства імені Шевченка Василь Щурат [375; 445. С. 138].

Закріплюючи “польський стан посідання” на українських землях, окупаційна влада ліквідувала елементи автономії Галичини, яку вона мала у складі Австро-Угорщини, а також місцеве самоврядування. У березні 1920 р. було заборонено вживати назви “Галичина”, “Україна”, “українець”. Замість них запроваджувалися “Малопольска Всьходня”, “русин”, “русинські”. Українська мова усувалася з урядових установ. Закон про осадництво сприяв широкомасштабній колонізації українських земель етнічними поляками [262. С. 19].

Ще більшого удару національним інтересам українців Галичини завдало рішення Ради послів Антанти від 14 березня 1923 р. про передачу Східної Галичини Польщі без проведення плебісциту, однак за умови надання їй територіальної автономії. Втім, Бельведер й не збиралася виконувати цю міжнародну вимогу [223. С.27]. Зрозуміло, що несправедливе рішення викликало масові протести українського населення Львова, українських політиків Відня і Праги [161. С.143]. Відзначимо й те, що дипломатія РСФРР

і УСРР у той час відстоювала право східногалицького населення на національне самовизначення, а тому теж засудила березневе рішення Ради послів [161. С. 144].

Сформований у грудні 1923 р. уряд В. Грабського, продовжив політику колонізації краю. Антиукраїнський наступ влади розгорнувся на всіх ділянках суспільно-політичного, економічного та культурного життя: ліквідовано місцеве самоврядування й призначено урядових комісарів з широкими повноваженнями, жорстокішою стала політика колонізації “східних кресів”, створювалися перешкоди в економічному розвитку, посилювався тиск у галузі культури та освіти (“Кресові Закони від 31 липня 1924 р.”), активізувалися польські шовіністичні організації (Товариство опіки над кресами, Союз національних організацій у Східній Малопольщі та ін.) [264. С. 170].

Національні меншини лише формально були під охороною міжнародних договорів та внутрішніх законів (Договір про охорону меншин від 28 березня 1919 р., Ризький договір від 18 березня 1921 р., Женевська Конвенція від 15 травня 1922 р.), які “гарантували” право закладання власним коштом шкіл. Однак політика держави щодо українців лише у перші роки створювала в очах міжнародної громадськості враження вільного національного розвитку, зокрема в галузі шкільництва [169. с.166; 180. С.139–140; 409. С.173].

Чому ж українсько-польські стосунки у міжвоєнний період були такими напруженими? По-перше, західні українці опинилися у складі Другої Речі Посполитої всупереч своїй волі, внаслідок воєнних дій, а тому в їх очах нова держава постала як окупант-загарбник. По-друге, неприязне, а то й вороже відношення українців до влади підкріплювалося результатами державної національної політики [152. С.35-42]. Оцінюючи польсько-українські відносини, відомий польський історик і політолог Юзеф Левандовський стверджує: національна політика Другої Речі Посполитої належить до тих сторінок історії, які найважче захищати. З подібною оцінкою погоджуються

й деякі інші польські вчені [278. С.11]. Однак така позиція ще не стала офіційною точкою зору сучасної польської історіографії [180. С. 139–140].

Окуповані в 1918–1919 р. західноукраїнські землі Варшава перетворила в так звану Малопольщу, розділивши її на три воєводства, запровадивши режим політичного терору, безправ'я, соціального і національного гніту, жорстокої експлуатації [17]. Нові колонізатори насильно полонізували місцеве населення, закривали українські школи, забороняли викладання українською мовою у вузах. Навіть польські дослідники відзначають, що в освітній політиці держави щораз виразніше вимальовувалась ідея полонізації українців за допомогою школи. Провідником цієї політики був уже згаданий міністр освіти С. Грабський – автор закону від 31 липня 1924 р., відповідно до якого основним типом державної школи мала стати двомовна (утраквістична) школа, що мала виховувати дітей “добрими громадянами”. Мова навчання мала визначатися шляхом проведення плебісцитів у кожному шкільному окрузі. Відповідно до цього закону почалося масове закриття українських шкіл та перетворення їх у польські або двомовні. Це розпорядження викликало обурення серед українського громадянства. Його першим виявом були виступи у пресі, масові віча, заяви українських партій, наради батьків, які вели до організованої акції, що мала перешкодити полонізації. Незважаючи на протести галичан і волинян, закон Грабського діяв до 1939 р. [167. С.116; 409. С.174–5]. Якщо 1918 р. у Західній Україні було 3662 українських народних шкіл, то в 1935 р. їх залишилося всього 184. У Станіславському воєводстві у 86,9 відсотка шкіл навчання проводилося польською мовою, незважаючи на те, що польське населення становило лише 15 відсотків краю. У Західній Україні не було жодного українського вищого закладу (окрім Богословської академії УГКЦ), а двері польських вищих шкіл фактично були зачинені перед загалом української молоді (існувала 2–5% квота). Більша половина українського населення була офіційно неписьменною [159. С.191]. Прагнення українських культурно-освітніх організацій (“Просвіта”, “Рідна школа”) проводити агітацію серед населення

за українську школу органи поліції визначали як антидержавну дію [419. С. 181].

Із становленням польської влади у Східній Галичині зазнали утиску і поневір'янь українські громадські організації, кооперативи та пресові органи. Як правило, шукалися приводи до їх закриття. Головними мотивами урядових чиновників були: “Перевищення діяльності, окресленої статутом”, “загроза публічній безпеці та громадському спокою”, “особливий режим у прикордонних смугах”, “продаж та обмін забороненої літератури” тощо. Все це нерідко супроводжувалося репресивними актами – фізичним побиттям, нанесенням матеріальної шкоди (особливо під час “пацифікації” 1930 р.). Тисячі діячів, насамперед керівників товариств і партійних функціонерів, піддавали грошовим стягненням, часто арештовували та ув’язнювали. Всі “рекурси” (апеляційні заяви) до вищестоячих органів проти свавілля, як правило, не давали позитивних наслідків чи залишалися без відповіді [180. С.139; 365. С. 274].

Українське суспільно-політичне життя жорстоко придушувалося [66;67; 115. С.29; 120. С.83-87].

Наприклад, як тільки на кінець 20-х років організаційно та ідеологічно оформився жіночий рух, що став вагомим фактором суспільного життя краю, польська влада завдала йому першого удару: Львівське староство припинило діяльність “Союзу Українок” розпорядженням від 16 березня 1929 р., закидаючи йому проведення нелегального збору коштів для політв’язнів. Брутальний акт спричинив хвилю протестів української громадськості. Це, а також небажання наразитися на виступи міжнародних жіночих об’єднань в підтримку українок, спонукало староство відмінити своє рішення, хоча продовжувалися звинувачення, що союзнянки “займаються політичними справами” [365. С.275]. Вдруге великий удар влада завдала “Союзові Українок” 6 травня 1938 р. “З причин політичних виступів” він був заборонений, проте під тиском громадського протесту 14 жовтня воєводство відновило діяльність товариства. Це ще більше зміцнило авторитет

національно-патріотичної організації, яка, однак, далі зазнавала репресій [36. С. 276].

В ході формування політики Бельведеру в українському питанні була дискусія про національний чи багатонаціональний характер Другої Речі Посполитої. У цій полеміці шовіністичний табір – Народно-національний союз (ННС) і Християнсько-національна партія праці (ХНПП) – пропагували інкорпоративне приєднання східних окраїн, унітарний устрій Польської держави та національну асиміляцію українського населення. У своїй політиці націоналістичний табір опирався на підтримку частини консервативних кіл – Християнсько-національну партію (ХНП) і Християнсько-національну землеробську партію (ХНЗП), які склали поміркований табір та входили до об'єднаного блоку правих сил – Християнського союзу національної єдності (“Хєни”) [159. С. 191].

Рішення Ради Амбасадорів від 15 березня 1923 р., яке санкціонувало анексію західноукраїнських земель і зводило українське питання до рангу внутрішньої проблеми Польщі, стало каталізатором для реалізації ендеками доктрини національної держави. Висувалось гасло створення уряду польської більшості, тобто усунення національних меншин від впливу на державну політику. На цій основі відбувалось зближення “Хєни” з партією заможного селянства – Польською народною партією “Пяст” (ПНП –П), яка прагнула шляхом колонізації західноукраїнських земель та усуненням місцевого населення від участі в аграрній реформі вирішити земельне питання польського селянства. Підписання 17 травня 1923 р. між “Хєною” і “Пястом” Лянцкоронського пакту передбачало створення уряду польської більшості, забезпечення мононаціонального характеру Другої Речі Посполитої та нарощування асиміляційної політики на “східних кресах”, яке мало досягатися протегуванням польському елементові та прискоренням земельної реформи при одночасному усуненні українського селянства від участі у парцеляції. Акцент робився на першочергову польську колонізацію стратегічно важливих земель – приміської зони, придорожної і прикордонної

смуг і тих, на яких порівняно швидко можна одержати польську більшість – Волинь і Західне Поділля. Ставилося завдання компактним польським валом розчленувати українську етнографічну територію з метою полегшення наступної колонізації [159. С.192; 180. С.139–140].

Протягом 1923–1926 рр. правоцентристський табір радикалізував шовіністичний курс, спрямований на реалізацію доктрини національної держави. Неможливість при тогочасній розстановці політичних сил здійснення постулату національної держави вплинула на різку еволюцію табору “Хєно-Пясту” в сторону тоталітаризму, який в умовах Польщі спрямовувався, перш за все, на дискримінацію національних меншин [159. С. 192]. Проте до 1930 р. польське керівництво не виробило цілісної концепції для реалізації цієї політики. Виняток становила “Волинська програма” Генрика Юзевського. Засяг політичного експерименту воєводи визначався територією лише Волинського воєводства і проводився за погодженням з Ю. Пілсудським. Політика польських властей в Галичині, Волині, Холмщині та Підляшші, Поліссі та Лемківщині відзначалися певними особливостями. Польські націонал-демократи заперечували існування єдиної української нації – вони окремі етнічні групи: гуцулів, лемків, бойків, поліщуків тощо і виступали за їх національну асиміляцію [507. S.152]. Незважаючи на декларативні заяви уряду, теза національної асиміляції від 1921 до 1935 р. була домінуючою [460. С.133-136; 469. S.14]. Асиміляційна політика викликала протест українського населення у різних формах [284. С.193].

У цей же час в СРСР здійснювалася жорстка дискримінаційна політика щодо польської національної меншини. На ставлення властей до поляків негативно позначилося загострення радянсько-польських відносин після вбивства в 1927 р. радянського посла П. Войкова і розрив дипломатичних відносин з Великобританією. Дедалі частіше в радянській пресі стали з’являтися повідомлення про спроби варшавського керівництва використати поляків у СРСР у ролі своєї агентури, перетворити їх у внутрішній оплот для

інтервенції. В журналі “Більшовик України” вказувалось, що “головна мета польського імперіалізму – це зруйнувати єдиний СРСР, знищити незалежність України, створити Україну буржуазну та підлеглу Польщі”. Формування образу ворога в особі поляків особливо посилювалося після укладення польсько-німецької угоди 1934 р. і звинувачень у змові з фашистами проти СРСР [161. С.186–201; 208. С.200].

Масштабних втрат зазнала польська людина внаслідок політики переселень і депортацій в райони Сибіру, Казахстану, Середньої Азії. Відірвавши поляків від національних і родинних цінностей, косяків і цвинтарів, їх спеціально розсіювали на чужині невеликими групами, де вони були приречені на етнічне і фізичне нищення, насильницьку асиміляцію. У період “великого терору” 1937–1939 рр. поляки були віднесені до “шкідницьких” націй, що можна кваліфікувати як геноцид проти польської людини. Не менше 50 тис. поляків були репресовані за участь у Польській військовій організації, за зв’язок з “буржуазною Польщею”, за “диверсійну”, “контрреволюційну діяльність”. Чисельність польської людини в УРСР за період з 1926 по 1939 рр. зменшилася на 200 тис. осіб [208. С.201]. Проводилося насильницьке переселення поляків із прикордонних районів, чимало загинуло в ході голодомору 1932–1933 рр., і культурних чисток [25; 161. С.194]. Із трагічної долі поляків 1919-1939 рр. впливає важливий урок: проблеми національних меншин можуть розв’язуватися лише в демократичній державі на основі послідовного забезпечення громадянських і етнокультурних прав людини. Встановлення атмосфери довір’я і співробітництва між державами є неодмінною передумовою створення сприятливих умов для етнічних груп, що представляють їх одноплемінників за рубежом.

Зрозуміло, що тотальний наступ польського шовінізму викликав спротив українського населення краю, який підтримали національно-демократичні сили (Українська народна трудова партія, Українська радикальна партія, Українська християнсько-суспільна партія, до червня 1921 р. Українська

соціал-демократична партія), об'єднані у Міжпартійну раду. Свою діяльність остання здійснювала на ідейно-політичній платформі еміграційного уряду ЗУНР [250. С.22; 262. С. 19].

Таким чином, польсько-українська конфронтація, в основі якої була антиукраїнська шовіністична політика польських ендеків, а з другого боку – невизнання та бойкот українським населенням суверенітету Другої Речі Посполитої над українськими етнічними територіями, на тривалий час визначила характер міжнаціональних стосунків.

Неоднорідним був і український політичний табір. Загалом у суспільному житті Західної України діяло чотири політичні табори: національно-державницький, комуністичний, москвофільський та угодовський польської орієнтації. В рамках кожного з них дослідники виділяють теж певні політичні напрями. Зрозуміло, що різні партії вирішували національно-політичні проблеми по-різному. Найбільша частина українських партій, залишаючись в опозиції до Польської держави, перейшла до легальної роботи і зосередилася на парламентській боротьбі, що надавало можливість легітимним чином боронити свої права. У той же час радикальні елементи українства пішли у підпілля для продовження збройної боротьби. Більшість тогочасного політикума стояла на позиціях самостійності України. Але окремі партії та об'єднання по різному ставилися як до питання шляхів здійснення цієї мети, так і форми майбутньої Української держави. У результаті – в українському самостійницькому русі міжвоєнного періоду співіснувало кілька течій, які були представлені різними політичними партіями та організаціями [97. С.229-246; 132. С.84-87; 150; 218; 250. С.22-30].

УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання, найважливіша партія правоцентристського спрямування у Другій Речі Посполитій (ств. 1925 р.), була за встановлення модерної демократичної Української держави. Її ліберально-демократичну платформу підтримували невеликі партії та угруповання, близькі до нього за програмою [15; 258. С.230–244].

Велика заслуга у становленні та розвитку українського національного руху, виробленні державної ідеології, консолідації українських національно-демократичних сил належала греко-католицькій церкві, верхівка якої була близькою до керівництва УНДО. Остання була тісно пов'язана з діяльністю її глави – митрополита Андрея Шептицького та його соратників – єпископа станіславського Григорія Хомишина та єпископа перемиського Йосафата Коциловського – українського патріота, який однак, не проявляв особливих нахилів до політичної діяльності [259. С. 152].

Зрозуміло, що українсько-польські взаємини і конфлікти не могли не торкнутися суспільно-політичної діяльності великого сина українського народу митрополита А. Шептицького. Будучи за походженням українцем з давнього боярського роду, який в силу певних обставин покатоличився і спольщився, Р.Шептицький вирішує повернутися до національних коренів. 28 травня 1888 р. він вступив до Василіанського монастиря у Добромилі, прийнявши ім'я Андрей. Галицьку митрополію він очолив 17 січня 1901 р. З цього моменту ні одна з важливих політичних подій в регіоні не пройшла повз його увагу. Специфіка українсько-польських відносин полягала в тому, що політичні та національні утиски підкріплювалися релігійним протистоянням між сторонами [166. С.148]. А. Шептицький вважав, що злочин, навіть здійснений з патріотичних міркувань, є злочином проти власної Батьківщини, оскільки це поглиблювало конфронтацію між українцями та поляками. Несприйнятливою для Митрополита була позиція, що “можна святій справі народній служити закривавленими руками” [166. С.148]. Тому, коли, протестуючи проти зловживань польської адміністрації 12 квітня 1908 р. український студент М. Січинський убив губернатора А. Потоцького, А. Шептицький засудив цю акцію. Подібні засудження терористичних актів і зокрема ОУН, він робив і надалі. У повоєнний час митрополит вжив низку заходів до того, щоб привернути увагу Європи і Америки до галицької проблеми [16; 258; 259. С.152-155].

Внаслідок заходів А. Шептицького у Ватикані папа Бенедикт XV звернувся до українського народу із пастирським листом, в якому висловлював співчуття і розуміння українцям Східної Галичини, що терплять злидні і муки, принесені війною. В розмові із польським послом Папа рекомендував застосувати політику “якнайкращого режиму” щодо українців і, закликав польський уряд дійти до порозуміння з ними. Після Рима А.Шептицький відвідав Францію, Бельгію, Англію. Важливе значення для вирішення східногалицького питання мали аудієнції митрополита у президента Франції А. Бріана, Прем'єра Англії Д. Ллойд Джорджа та інших впливових політиків, де він порушував проблему українсько-польських стосунків, пропагував українське питання. В польських дипломатичних представництвах з'явилося занепокоєння з приводу виступів та зустрічей А. Шептицького і прихильних статей в європейській пресі. У серпні 1923 р. митрополит прибув до Канади. Тут він відвідав українське поселення, зустрічався з вірними представниками влади. Всі його заходи супроводжувалися пресою кампанією, яка “викликала недовіру і антипатію до Польщі”. Як результат, Канадський уряд звернувся до Ліги Націй у справі політичного становища Східної Галичини. У США, куди А. Шептицький прибув у листопаді, – знову зустрічі, теплі прийоми, на яких митрополит порушував політичні питання, важливе значення мав його візит до президента США У. Гардінга та міністра торгівлі Г. Гувера. У Вашингтоні заговорили про українську справу. Далі – поїздки в Бразилію, Аргентину, знову в США. У листопаді 1923 р. через Канаду митрополит повернувся у Європу. Завдяки його поїздки західний світ дізнався про справжнє становище Галичини, про економічну та релігійну ситуацію у краї. Після рішення Ради Амбасадорів 14 березня 1923 р. А. Шептицький готується повернутися в рідний край і в жовтні, всупереч різним перешкодам з боку польських властей, прибув до Львова. З його поверненням розпочався новий етап у суспільно-миротворчій діяльності Греко-католицької церкви [16; 258; 259. С.152-155].

Конфліктний характер польсько-українських взаємин не міг не позначитися на розмежуванні сил в українському національному таборі. Його результатом стало виникнення в суспільно-політичному житті Галичини нового католицького клерикального об'єднання угодової орієнтації. 24 вересня 1930 р. у Львові на нараді політиків консервативного напрямку, що гуртувалися навколо станіславського єпископа Г.Хомишина та газети “Нова Зоря”, було засновано Українську католицьку народну партію (УКНП). Високий духовний сан Г. Хомишина не дав йому можливості самому очолити провід партії. Головою УКНП обрано судового радника Олексія Саляка. Однак у реальній політичній діяльності консервативна католицька партія дотримувалася настанов станіславського єпископа [315. С. 221].

Несприйняття ідеї польсько-українського порозуміння демонстрували праворадикальні сили. Особливо рішуче виступила проти ймовірної співпраці з польськими політичними чинниками ОУН. У відповідь на спробу прихильників УКНП Г. Хомишина, О. Назарука та націонал-демократів В. Бачинського, В. Загайкевича домовитися з представниками польських урядових кіл, члени ОУН В.Білас і Д.Данилишин 29 серпня 1931 р. у Трускавці вбили одного з ініціаторів угоди Т. Голувка. Політичний курс УКНП поглибив також розмежування у середовищі духовенства. Більшість греко-католицьких священиків, об'єднавшись навколо митрополита А. Шептицького, утворила консервативну католицьку організацію – Український Католицький Союз (УКС). У відповідь угодове крило консервативного табору в травні 1932 р. змінило назву партії із УКНП на Українську Народну Обнову (УНО) і тим самим протестувало проти намірів митрополичних кіл використати католицькі засади для організації опозиційних настроїв частини духовенства щодо політики Г. Хомишина [315. С. 221].

Організація Українських націоналістів була заснована у 1929 р. на базі підпільної Української Військової Організації (УВО) та інших менших структур – Групи української націоналістичної молоді у Празі, Легії

українських націоналістів у Подєбрадах, Союзу української націоналістичної молоді у Львові. Вона діяла на засадах інтегрального націоналізму, головним ідеологом якого був наддніпрянець Дмитро Донцов, який деякий час мешкав у Львові. Український інтегральний націоналізм пропонував серед мас ідею боротьби за “соборну самостійну Україну”, проповідував непримиренність до всіх, хто виступав проти цього гасла. На думку Донцова, нація – абсолютна цінність, а найвищою метою політичної боротьби було здобуття незалежної держави, за будь яку ціну. У його брошюрі, надрукованій у Львові 1929 р., читаємо: “Потрібна кров – буде море крові! Потрібний терор – зробім його пекельним! Потрібно присвятити матеріальне майно – не залишимо собі нічого. Не соромимося вбивств, грабунку та підпалювань. У боротьбі немає етики! Кожна дорога, що веде до нашої найвищої мети, незважаючи на те, чи зветься вона для інших героїзмом чи підлістю, це наша дорога” [61; 80. С.50-60; 83; 105; 136]. Ідеологія ОУН була типовою національно-радикальною ідеологією. Згодом (і також під впливом фашистської ідеї, яка тоді поширювалася у Європі) український самостійницький рух, що його представляла ОУН, набрав антипольського характеру [436. С. 86-7]. Деякі американські історики вважають, що український націоналізм – це екстремістський рух, відомий в американській науці як “інтегральний націоналізм”, що первинно виник у Західній Європі. В теорії і навчанні українські націоналісти спершу були дуже близькі до фашизму [465. С. 19]. Однак ця теза нам видається дискусійною.

ОУН дотримувалася військових організаційних основ, суворої дисципліни й стала на шлях політичного терору проти представників польської влади. Всього до 1939 р. було вчинено понад 60 замахів та вбивств урядових осіб Польщі. Особливого розголосу набуло вбивство польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького (1934), відомого своїм антиукраїнським курсом, організацією жорстоких пацифікацій українського населення [48. С.122-3; 337. С.560–570; 414. С.87]. Поява ОУН стала логічним наслідком катастрофічного становища українства та його

визвольної справи, конфронтаційної політики польських властей. В її лавах гуртувалося нове покоління української інтелігенції, а також студентство Львова, Кракова, Варшави і Гданська, яке заперечувало будь-яке партійництво, в першу чергу соціалістичного і комуністичного напрямків, а також демократію і парламентаризм, які на їх думку привели до поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Така контрверсійність набирала форми конфлікту поколінь. У націоналізмі молодше покоління бачило реальну силу, здатну протистояти як окупаційному політичному режимові, так і наступові радянської влади. Націоналісти вважали, що нова доба вимагає нових революційних способів дій [262. С.22].

Влітку та восени 1930 р. ОУН організувала масові саботажницькі акції, підпали маєтків польських поміщиків та осадників. З вересня по жовтень 1930 р. зареєстровано близько 2200 виступів. Саботажна акція охопила 30 повітів і швидко переросла в широкий, значною мірою стихійний, національно-визвольний і аграрний рух. Саботажницький рух послужив владі приводом до розгортання широкомасштабної “пацифікації” (умиротворення), яка мала підірвати опір окупаційному режимові. Застосувавши принцип колективної відповідальності всього населення за вияви саботажу, власті “пацифікували” близько 800 сіл 16 галицьких повітів. Поліція і військо громили осередки українських громадських, культурних і господарських установ, будинки і майно селян, конфіскували продукти. В ході “пацифікації” було заарештовано більше 2 000 українців, від кривавих розправ померло 7 осіб, сотні – поранено. Ув’язнено всіх членів президії Українського національно-демократичного об’єднання на чолі з Дмитром Левицьким. Польсько-українська конфронтація в цей час досягла найвищого напруження за весь міжвоєнний період. Українські партії (УНДО, УСРП, УСДП) спільною заявою від 25 вересня 1930 р. засудили саботажну акцію, але водночас запротестували проти застосування урядом колективної відповідальності невинного населення. Проте власті на це не зважали. Пастирський лист українського єпископату уряд конфіскував. У зв’язку зі

скаргою 17 українських послів і сенаторів на польський уряд до Ліги Націй справа масового погрому українства набула міжнародного розголосу [262. С.23].

Львівський історик Михайло Швагуляк, що найгрунтовніше досліджував це питання, пов'язане з “пацифікацією” 1930 р., вказує на мотиви, якими могли керуватися лідери УВО-ОУН: “Активним масовим виступом вони хотіли заманіфестувати появу ОУН, піднести її авторитет і розширити організаційний вплив на селянство, насамперед, молодь”. Дослідник висловив також припущення що до організації протестаційно-саботажної кампанії були причетні урядові кола Німеччини, з якими була пов'язана УВО-ОУН. Через багато років після цих подій з'явилася історико-мемуарна праця колишнього бойового референта УВО, згодом діяча мельниківської ОУН Зиновія Книша. Він твердив, що саботажну акцію без дозволу Крайової езекутиви ОУН організував її підреферент у справах юнацтва І. Габрусевич, який навчав середньошкільну й ремісничу молодь користуватися запальними матеріалами і вибухівкою. На канікули юнаки одержали “домашнє завдання” використати набуті навички на практиці. “...В ім'я історичної правди слід ствердити, що УВО цієї акції не задумувала, не плянувала, була їй противна і через свого Команданта на Західно-українських землях Ю. Головінського, вживала всіх заходів, щоб покласти їй якнайскоріше край”. Проте ненависть українських селян до польських осадників була такою великою, що акція невеликої групи бойовиків переросла у стихійний рух, який охопив мало не всю Галичину [88. С.42-45; 188. С.225; 337. С.561].

Лише згодом УВО вирішила взяти на себе відповідальність за саботажі. Тогочасний діяч ОУН З. Книш так пояснює причини цього рішення: “Не було іншого виходу, бо не могла вона стати в одному таборі з угодовцями та польонофілами з-під стягу Андрія Лівницького ...”. Ймовірно був ще один мотив, про який не згадав Книш: приписавши собі керівництво селянським рухом, УВО-ОУН прагнула піднести свій авторитет у очах німецьких

партнерів та української еміграції. Співставимо наведені факти з спогадами провідних діячів ОУН. О. Бойдуник писав, що “саботажна акція... відбулася без відома і апробати” Проводу Українських націоналістів (ПУН). Інший лідер ОУН Д. Андрієвський згадував: “Плянуння цієї акції не було предметом нарад ПУН, в яких я брав би участь”. З процитованих уривків випливає, що ПУН не приймав рішення про саботажну акцію. Якщо вірити твердженням З. Книша, не організовувало її і крайове керівництво УВО-ОУН на західноукраїнських землях [88.С.42-45; 188. С.225].

Таким чином, питання, чи була УВО-ОУН організатором селянських виступів 1930 р., залишається відкритим. Очевидно саботажна акція була стихійним протестом українських селян проти польської колонізації та утисків влади, в якому самовільно взяли участь деякі члени ОУН. Лише *post factum* організація взяла на себе відповідальність за саботаж, бажаючи збільшити свій політичний капітал. Ця гіпотеза найбільше обґрунтована джерелами, однак потребує детальнішого дослідження.

Польська пацифікація 1930 року була практично “війною з мирним населенням”. У цій війні показали свою “високу техніку” не тільки поліція, але й польська кавалерія, на чолі якої стояла “еліта” польської шляхти, синки польських урядовців і магнатів. Ці старшини не тільки керували цілою акцією і розкошували страхіттям невинно катованих жінок і молоді, вони простягали “шляхетські” руки на чуже майно. Було заарештовано 1739 чоловік, серед яких були студенти, селяни, промисловці, робітники, урядовці. Вчителі, священники, інженери, лікарі, адвокати, тощо. У східній Галичині було введено не тільки військовий стан, але й режим повного безправ’я і беззаконня [354; 355. С. 248-249].

На фоні загострення міжнаціональних відносин у другій половині 30-х років спостерігалася консолідація польського націоналістичного табору, що проявилось у створенні Узгоджувального секретаріату польських суспільних організацій у Львові (УСПСО). У своєму меморіалі від 28 листопада 1938 року УСПСО домагався від уряду проведення політики, спрямованої на

досягнення 51-відсоткової польської більшості на західноукраїнських землях [67. Т.1. S. 270; 67. Т.2. S.82-83; 488. S. 527]. Реалізація політики “зміцнення польськості” на західноукраїнських землях відбувалася при активній підтримці угруповань, що перебували під впливом ендеків: Польського товариства опіки над західними кресами, Національної організації жінок та ін. [261. С.127]. Вимагалось проведення державної політики, яка б забезпечила абсолютну польську більшість у кожному регіоні. Засобами для досягнення цієї мети мали служити переселенські процеси українців у центральні та західні воєводства Польщі, форсування польської колонізації західноукраїнських земель, заохочення добровільної еміграції українців за кордон, обмеження виховної ролі української церкви і школи та проведення реполонізації певної частини населення [185; 525. S.96-7].

Після смерті Ю. Пілсудського в 1935 р. посилилася пропаганда ендецьких концепцій розв’язання українського питання, які втілювались у проведенні політики “зміцнення” польськості в Східній Галичині. Ініціативою для нового політичного курсу стали директиви маршалка Польщі Е. Ридз-Смігли від 25-28 січня 1939 р., а також розпорядження прем’єр-міністра Ф. Славой-Складковського від 1 лютого 1939 р., якими вимагалось від кожного міністерства представити до 15 лютого власний план вирішення української проблеми. Виконуючи ці директиви і розглядаючи східногалицьке питання у площині оборони держави, Міністерство військових справ (МВС) висловилося за збільшення в цьому регіоні відділів Корпусу Охорони Пограниччя (КОП). Це також підтримало Міністерство закордонних справ (МЗС). Такі кроки польських політиків обґрунтовувались засадами безпеки і територіальної цілісності держави [434. С.166; 453; 454. С.296].

2.2. Спроби нормалізації польсько-українських відносин

В період відродження незалежної Української держави наша історична наука здійснила небувалий поступ у розкритті складних тем національно-політичного життя українців. Публікації сучасних істориків вже накреслили концепцію історії України від найдавніших часів до сьогодення. Настав також час зіставити наше бачення історії першої половини ХХ ст. з науковими надбаннями наших західних сусідів, а також далекого зарубіжжя [389. С.387].

У дослідженнях останніх років чимало уваги присвячено боротьбі українських політичних сил з польським окупаційним режимом на західноукраїнських землях. Значно менше історіографічних і політологічних публікацій, в яких розкривається спроба українсько-польського замирення, пошуків шляхів співпраці, взаємних компромісів та вирішення етнополітичних суперечностей. Тож коротко розглянемо ініціативи українського політикуму національно-демократичного табору у цьому напрямі та її інтерпретацію істориками України і Польщі [315. С.221-224].

Здавалося, що після “пацифікації” і загострення суперечностей на початку 30-х років продовження українсько-польського діалогу є неможливим. Однак під впливом подій на Наддніпрянщині, а також у зв’язку з розширенням терористичної діяльності ОУН та відповідних репресивних заходів властей 29 травня 1935 р. провід УНДО в складі Василя Мудрого, Володимира Целевича, Остапа Луцького започаткував новий період у польсько-українському діалозі, більш відомий під назвою нормалізація. Посли і сенатори від УНДО та УНО утворили спільну українську парламентарну репрезентацію (УПР) на чолі з В. Мудрим, координували діяльність з польськими колами, зокрема Безпартійним блоком співпраці з урядом. На початку 1936 р. українсько-польські взаємини знову почали жваво обговорюватись у польському сеймі. Виступаючи з парламентської

трибуни В. Мудрий пояснював: “Ми почали нормалізацію, що мала кинути поміст над історичною пропастью між обома народами Польщі”. У свою чергу прем’єр уряду М. Зиндрам-Косцяловський ствердив: “Докладу всіх зусиль, щоб нормалізація причинилася до того, щоб оперти відносини на тривкому довір’ї”. Його підтримав міністр внутрішніх справ Рачкевіч: “Уряд буде підтримувати процес нормалізації українсько-польських взаємин, візьме під увагу господарські потреби та мовну і культурну окремішність української меншини” [153. С.217]. З цього приводу у Львові розпочалася широка громадська дискусія. Відомий український журналіст член УНДО Іван Кедрин-Рудницький констатував: “Приємно українцеві бути присутнім на таких польських відчитках, які не виявляють поговіркової ігнорації в українських справах. Ще 12 років тому промовець чув у польському сеймі вибухи сміху серед польських послів, коли який-небудь український посол згадав про існування в Польщі мільйонів українців” [153. С.217; 249. С.236-242].

Потрібно відзначити, що “нормалізація українсько-польських стосунків призвела до певних позитивних результатів: проголошено амністію українським політичним в’язням (Степану Бандері, Ярославу Карпинцю, Миколі Лебедю смертну кару замінено довічним ув’язненням), багатьох звільнили з тюрем та концтабору Береза Картузька; деякі українські економічні установи та кооперативи отримали фінансові позички; лідер УНДО В. Мудрий був обраний (одним з п’яти) віце-маршалом сейму і т.ін. Діалог між українською “легальною опозицією” та польськими урядовими колами мав вплив і на діяльність революційного підпілля. В другій половині 30-х років Крайова Екзекутива ОУН під керівництвом Л. Ребета припиняє бойові акції, проводить в основному ідейно-політичний вишкіл [152. С. 217].

Таким чином, напередодні Другої світової війни склалися умови до потепління взаємовідносин між Варшавою і українським суспільством: більшість українського політикуму було готовим до нормалізації стосунків за умови, що польська влада мала б визнати українців як окрему спільноту з

усіма правами, а також їх автономію на етнічних теренах. Однак ні уряд, ні польська громадськість не сприйняли ініціатив українських партій – антиукраїнська упередженість та непоступливість офіційної Варшави взяли гору.

Однак польська сторона і не прагнула виконати свої обіцянки. Весь хід наступних подій засвідчив: польські шовіністичні кола зайняли непримиренну позицію щодо українців, що значною мірою визначало урядову політику. Протиріччя у таборі санації, що намітилися у першій половині 30-х років, особливо виразно проявились після смерті фактичного диктатора держави Ю. Пілсудського [500. S.318]. В 1935–1937 рр. в національній політиці паралельно розвивались три напрямки. Перший з них, репрезентований Едвардом Ридз-Сміглюю, військовим міністром Тадеушем Каспжицьким та вищим генералітетом, активізував діяльність по “зміцненню польськості” на Сході Польщі [523. S.233]. Прихильники ліберальних методів на чолі з прем’єр-міністром Б. Славекком започаткували в травні-червні 1935 р. політику нормалізації польсько-українських стосунків. Одночасно з цими двома напрямками на Волині продовжував реалізовуватися політичний експеримент, що проводився з 1930 р. воєводою Г. Юзевським [250. С.22; 277. С.250-253; 279. С.70-73].

Політика щодо “зміцнення польськості” у південно-східних “кресах” держави розпочалася ще за життя маршалка Ю. Пілсудського. Втручання вищих військових кіл у питання внутрішньої політики були зумовлені боротьбою за владу у правлячому таборі, активізацією діяльності опозиційних партій та складною геополітичною ситуацією, зокрема, зовнішньою загрозою з боку фашистської Німеччини та СРСР [521. S.21]. Одним з проявів цього процесу був т.зв. “шляхецький рух”. Його ідеологічним обґрунтуванням стала книга Владислава Пульнарівича, видана у 1929 р. [510]. Описуючи давню історію Турківського повіту Львівського воєводства автор, зокрема, наголошував, що “тут, поряд з лемками, бойками, тухольцями живуть нащадки давнього польського лицарства на пограниччі”.

Автор зазначав, що “шляхтичі – греко-католики і розмовляють руською мовою”, але заперечував саму можливість існування шляхетської верстви в українців. Не заглиблюючись в питання етногенезу цієї групи населення, штучно робився висновок: “шляхтичі” – це зукраїнізовані поляки, яких потрібно реполонізувати. Було прогнозовано, що необхідно реполонізувати населення в межах 800 тис. – 1 млн. осіб, тоді як у Турківському повіті було лише 5 % римо-католиків [510. С. 76]. З метою популяризації “шляхетського руху” було відновлено польськомовний часопис “Побудка”. Для ознайомлення новоявлених шляхтичів з досягненнями польської культури проводились за рахунок державного бюджету екскурсії по історичних місцях Польщі. Спочатку керівництво акцією було покладено на відділи парамілітарного Стрілецького Союзу (СС).

Реалізація політичного експерименту воєводою Г. Юзевським на Волині досягла свого апогею в першій половині 1935 р. Його метою була державна асиміляція українців і найтісніше поєднання цього регіону з Польщею. В умовах абсолютної переваги українського населення така політика, на думку Г. Юзевського, була єдиним засобом утримання цих земель від сепаратистських тенденцій [277. С.250; 279. С.70]. Все це мало робитися для того, щоб відгородити Волинь “сокальським кордоном” від впливів націоналістичної Галичини. Особливо активно тодішнього воєводу підтримувало проурядове Волинське Українське Об’єднання (партія створена 1931 р., вела фінансово-господарче життя, мала пресові органи) [280. С.27; 281].

Воєвода Генрік Юзевський, який був автором “Волинської програми”, був свідком як “волинський експеримент” терпить крах. Хотів цього чи ні його автор, але наслідки стали протилежними очікуваному. У 30-ті роки значно зросла національна свідомість українців Волині. Все більшу активність тут почала проявляти Організація Українських націоналістів. У 1933 р. ОУНівці запланували замах на Г. Юзевського. Вирок мав бути виконаний членом ОУН О. Куцом. (після декількох невдалих спроб поліція

його заарештувала, а суд виніс суворий вирок). Відтак все частіше лунали тут заклики “рятувати польськість на Волині”. Заснований противниками Юзевського у січні 1937 р. тижневик “Кур’єр волинський” започаткував гострі нападки на воєводу. У Варшаву посипалися доноси на Г. Юзевського. В одному з них колишній президент Луцька, підполковник М. Венжик у грудні 1936 р. скаржився міністрові військових справ: “На основі власних спостережень, а також опінії працівників суду, прокуратури, війська, організації “Стшельци”, Союзу землян і багатьох громадян я глибоко переконаний, що політика воєводи Юзевського роз’єднує польське суспільство, зовсім ігнорує потреби євреїв і догоджає українцям. Поляки зневажені, а гасло “Ріж ляхів” стає на Волині все популярнішим. Воєвода не володіє ситуацією і навіть не орієнтується у теренах, які внаслідок його помилкової політики щораз більше стають ворожими і чужими Польщі” [278. С. 25].

Військових підтримало Міністерство справедливості, яке вимагало негайного усунення Юзевського; прем’єр-міністрові прямо погрожували, що “обурені офіцери застрілять того зрадника”. Незадоволення поляків політикою Юзевського найпослідовніше виклав галицький поміщик С. Красіцький у брошюрі “Політика воєводи Юзевського на Волині у світлі цифр і фактів”, виданій у Стратені в 1937 р. Не сприймаючи “волинського експерименту”, автор піддав необґрунтованій критиці політику воєводи, спрямовану на польсько-українське порозуміння на Волині. А тому він пропонував тодішньому маршалові Польщі Є. Ридз-Смігли негайно усунути Юзевського із займаної посади і рекомендував “на Волині нічого не робити, а лише полонізувати, полонізувати і ще раз полонізувати” [497. С.101].

10 березня 1938 р. прем’єр-міністр Феліціян Славой-Складковський дозволив КОПу й надалі проводити “конверсійний рух”. Внаслідок поданого командуючим округом генералом Сморовінським рапорту міністерству військових справ волинський воєвода у квітні 1938 р. був звільнений із займаної посади. На його місце поставили нового і останнього волинського

воєводу А. Гавке-Новака, який став заручником військових. З його ініціативи розроблено і в лютому 1939 р. затверджено Міністерством внутрішніх справ нову “Політичну програму державної політики Польщі на Волині”, яка була спрямована на подальшу полонізацію і колонізацію краю. Нова “Політична програма” була таємною і до ознайомлення з нею допускалися лише поляки – працівники державної адміністрації, політичні діячі, керівники польських громадських організацій, посли й сенатори. Ця програма надавала польській культурі не лише перевагу над українською, а й виключність. Самі терміни “українець”, “український” потрапляли під заборону. Замість них пропонувалося вживати терміни “русин”, “руський”, і такі нейтральні терміни, які нічого спільного з визначенням національності не мали (“православний”, “волиняк”, “поліщук”, “тутейший”). На думку творців програми це повинно було, в кінцевому рахунку, призвести до повної асиміляції українців. Отже протягом усього міжвоєнного двадцятиріччя польські офіційні кола проводили на Волині, як і Східній Галичині, шовіністичну політику – полонізацію культурно-освітнього життя і покатоличення українців Волині. Незважаючи на особливу політику Г. Юзевського, цей курс не міняв суті. Така політика сприяла наростанню національно-визвольного руху. Конфронтація між польськими властями і українськими політичними силами загострювалася. Ситуацію ускладнював відомий антиукраїнськими акціями Корпус Охорони Прикордоння (КОП). Восени 1937 р. копівці розпочали кампанію насильницького перехрещування православних у католики, так званий “конверсійний рух”. Юзевський подав міністерству військових справ скаргу на КОП, в якій звинуватив військових у тероризуванні православного населення. Проте, зупинити розвиток цих подій він не зміг. 10 березня 1938 р. прем’єр-міністр Складковський дозволив КОПу й надалі проводити “конверсійний рух” [279. С.70; 280. С.28].

З ініціативи воєводи в Луцьку 19 лютого 1939 р. відбулися збори польської парламентарної групи Волині, на якій воєвода А. Гавке-Новак ознайомив присутніх із основними положеннями нової програми, яку відразу

ж схвалили. Весь хід наступних подій ще раз засвідчив, що польські шовіністичні кола не бажали рахуватися із запитами українців. Продовжувалися погроми українських установ, а на початку 1939 р. кабінет міністрів Польщі підготував план ліквідації української проблеми. Ставлення польської окупаційної влади до українців напередодні Другої світової війни характеризуються словами президента Львова С.Островського: “Не можемо українців виселити, як це зробили Совіти, масами переносячи українців на Сибір, зате ми схильні допомогти їм здобути власну державу, але за Дніпром”. Стало очевидним, що в Польській державі пануюча нація не могла бути на рівних з підлеглим народом [153. С. 217].

30-ті роки ХХ ст. характеризуються посиленням фашизму й тоталітаризму в політичному житті Європи в цілому і Польщі зокрема. Мілітаризація суспільства, наступ на демократичні інститути, нав’язування фашистської ідеології боляче вдарили по західноукраїнській і польській суспільності. Становище українців у Польській державі ускладнювалось національним гнобленням. За таких обставин центристські та ліво-центристські сили намагалися створити єдиний антифашистський фронт за участю української і польської інтелігенції, яскравим проявом якого був Антифашистський конгрес працівників культури у Львові 16-17 травня 1936 р [440. С. 227]. Спогади його учасників сприяють емоційному сприйняттю подій, деталізують окремі епізоди, допомагають глибшому розумінню і подій в Галичині в загальноєвропейському контексті.

Закінчити розгляд цієї проблеми хотілося б узагальненнями польського історіографа Станіслава Конфа, який вже в 1939 р. звів погляди польських теоретиків з українського питання до трьох концепцій: 1) прометеїстської, яка хоче пхнути Польщу на боротьбу за українську справу; 2) ендеків, які хотіли б переокреслити існування української проблеми; 3) тих, які хотіли би нічого не знати про українську проблему [416. С. 13]. Як бачимо, головний струмінь польської політики в українському питанні прагнув одного – повної державної і національної асиміляції українців. Тому українська нація у складі

Другої Речі Посполитої не тільки не мала перспективи росту, але й перспективи свого збереження.

Таким чином, на польсько-українські відносини 20–30-х років ХХ ст. впливали наступні зовнішньополітичні та внутрішні чинники. Україна і Польща у 1918 р., наприкінці Першої світової війни, відродили національну державність. Оскільки обидві держави прагнули опанувати частиною Східної Галичини і Волині, виник збройний конфлікт, який закінчився у 1919–1920 рр. перемогою Польщі, яку підтримали держави Заходу. Міждержавний договір 1920 р. носив декларативний характер: Варшава не змогла надати УНР ефективної воєнної допомоги, а УНР була слабкою, щоб взяти на себе більший тягар боротьби з більшовицькою Росією.

Внаслідок Ризького мирного договору у складі Другої Речі Посполитої опинилося понад 5 млн українців, які на Волині і Східній Галичині мали абсолютну перевагу і, всупереч своїй волі, стали громадянами чужої держави. У Польщі загалом були конституційно гарантовані національно-культурні права і громадянські свободи національних меншин, їхня участь у політичному житті, діяльність парламенту. На практиці ці права порушувалися польським державним апаратом, що проявилось: в обмеженні доступу українців до державної служби, навчанні у вузах, зміні україномовних шкіл на утравістичні, підтримці штучних територіальних обмежень так званим “сокальським кордоном”, дискримінаційним уведенням терміну “русин” і демонстративним підкресленням етнічної окремішності бойків, лемків, гуцулів, нищенням православних храмів на Холмщині, насильницьким наверненням православних і греко-католиків на римо-католицизм, насадженні військового осадництва та акціях пацифікації початку 30-х рр.

У міжвоєнний період, особливо у 30-і роки, з обох сторін мали місце спроби політичного порозуміння, однак вони помітних результатів не дали. Дії українських “угодовців”, що зайняли лояльну позицію щодо Польської держави (Українська хліборобська партія, Українська народна партія,

Українсько-руська партія хліборобів, Селянська партія, Волинське українське об'єднання) викликали почуття образи і кривди в широкого українського загалу.

Український самостійницький рух (УВО, ОУН), борючись за державну незалежність і соборність України, неодноразово використовував антиправні збройні методи (як, зрештою і КПЗУ), чому противилася частина українського соціуму, зокрема й Греко-католицька церква. Тимчасове полівіння мас у 20-і роки пояснювалося політикою “українізації” в УРСР, а також агітацією Генерального консульства СРСР у Львові та діяльністю КПЗУ, якій фінансово допомагав радянський уряд. Загалом серед українського народу польська влада трактувалася як окупаційна, тимчасова [432].

РОЗДІЛ 3

ВІДНОСИНИ МІЖ ПОЛЬЩЕЮ І СРСР В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1941)

3.1. Німецько-радянсько-польська війна і українська карта

Безповоротні втрати України у Другій Світовій війні порівняні з втратами Німеччини та Росії. Порахувати їх можна приблизно, з точністю до мільйону – від 7 до 8 мільйонів чоловік. Та у міжнародних і громадських війнах, від голоду і репресій, особливо від масового терору сталінської доби загинуло набагато більше [271. С.13.]

Напередодні Другої світової війни українські землі входили до складу СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини [456. С. 388]. На цей час Радянська імперія послуговувалася ідеологічною доктриною т. зв. пролетарського інтернаціоналізму, що офіційно підносився Кремлем до рівня надбудовної категорії міжнародно-правових відносин. Більшовицькі політики парадоксально трактували це поняття як запрошення до втручання у внутрішні справи інших держав. У 1936–1940 рр. географія військової присутності Червоної армії охоплювала 9 країн: Іспанію, Китай, Монголію, Польщу, Естонію, Латвію, Литву, Фінляндію, Румунію. СРСР брав участь у 7 збройних конфліктах і 4 рази порушував державний суверенітет сусідніх держав – Польщі, Фінляндії, Румунії, Кореї, вирішуючи у такий спосіб власні територіальні проблеми. Не дивно, що СРСР став агресором, зокрема, по відношенню до Польщі у спілці з фашистською Німеччиною [295; 352; 416].

За даними радянської розвідки у воєнних структурах третього рейху в жовтні 1938 року виношувалась ідея спільної з Польщею війни проти СРСР [352. С.12].

У серпні 1939 р. СРСР почав переговори з Англією і Францією з метою підписання договору про відвернення агресії з боку Німеччини. Західні держави сподівались, що Радянський Союз візьме на себе конкретні зобов'язання. Однак СРСР не довіряв Західні державам, що посилювало взаємну невпевненість. Гітлер, скориставшись ситуацією, запропонував

Сталіну підписати договір про ненапад. Переговори з західними державами припинилися [353. С.128].

Лідери “першої в світі країни перемігшого соціалізму” і “третього рейху” – Сталін і Гітлер багато в чому були схожими: соціальним походженням, рівнем самоосвіти, ненавистю до демократії, зневагою до народних мас. У той же час Гітлер і Сталін – антиподи, так само, як несумісні їхні політичні цілі та ідеологічні доктрини. Перший називав більшовизм своїм “ворогом №1”, а другий саме таким ворогом вважав нацизм. Думалося, що вони, образно кажучи, “ніколи не подадуть руки один одному” [401. С. 457]. Але неймовірно сталося. 23 серпня 1939 р. світ був уражений звісткою, переданою вночі по радію, про підписання радянсько-німецького договору про ненапад. Якщо укладення подібного пакту з потенціальним агресором можна було тлумачити як законну спробу відвернення війни, то вже зовсім інакше слід було розцінювати таємні протоколи до пакту, де йшлося про задоволення територіальних апетитів обох держав. За цими домовленостями, існування яких Радянський Союз протягом піввіку категорично заперечував, Сталін дістав змогу розширити територіальні межі СРСР трохи не до кордонів 1913 р. [151; 312. С.43-49; 401. С. 461; 424. С.143-146].

Відомо, що правителі фашистської Німеччини задовго до розв’язання Другої світової війни прагнули загарбати західні польські землі. Про це свідчили документи, що належали багатьом нацистським політикам, і які повинні були насторожити Варшаву, однак польські правлячі кола не надавали їм значення [276. С. 283]. Злочинні задуми агресії з безприкладним цинізмом і відвертістю нацистський верховода маніфестував у двох томах “Майн Кампф”, перший з яких був надрукований ще в 1925 р., коли нацистська партія мала всього 27 тисяч членів (другий том вийшов через рік). Гітлер з усіх сил рекламував себе і свій рух перед агресивними колами Німеччини, які пізніше підтримали його економічно [234. С.37]. Навіть у Берліні твердили, що Польща – це “сезонна держава” [352. С.38].

Зближення між Берліном і Москвою не здивувало західну дипломатію. Американські дипломати передбачали таку можливість ще з листопада 1938 р. 19 січня 1939 р. повірений у справах США у Москві повідомив: після кількох запевнень з боку Берліна, висловлених як безпосередньо, так і через посередництво Варшави, радянська преса перестала писати про німецьку загрозу для України. Тож радянсько-німецький договір не був плодом політичного експромту. Він став підсумком еволюції радянської зовнішньополітичної лінії протягом попередніх кількох місяців і енергійно підштовхувався німецькими ініціативами. 22 серпня, виступаючи перед вищим командним складом вермахту, Гітлер заявив, що вже з осені 1938 р. прийняте рішення йти зі Сталіним [373. С.19]. Ця заява була зроблена в час, коли японський імперіалізм пропонував свій варіант гітлерівської теорії тотальної війни, американські фашисти триумфально крокували по американській землі, італійські – по італійській [204. Т.2. С.370-371. С.400].

Першою ознакою зближення диктаторів стала промова Сталіна 10 березня 1939 р., у якій “господар Кремля” звинуватив західну пресу у спробах спровокувати конфлікт між Німеччиною і Радянським Союзом. 3 квітня Гітлер віддав таємний наказ вермахту готуватися до нападу на Польщу 1 вересня 1939 р. 17 квітня радянський посол у Берліні заявив, що ідеологічні відмінності зовсім не є перешкодою у поліпшенні німецько-радянських стосунків. У травні почалися економічні переговори між Берліном і Москвою. У червні 1939 р. німецький уряд отримав інформацію: Кремль готовий не підписувати угод із західними державами про підтримку в разі війни за умови, що Німеччина підпише з СРСР угоду про ненапад. У своїх спробах прискорити зближення Німеччини з Радянським Союзом по широкому фронту нацисти з кінця липня 1939 р. зайшли так далеко, що поставили питання про можливість контактів не тільки по державній, але й партійній лінії. 27 липня 1939 р. тимчасовий повірений у справах СРСР у Німеччині Г. Астахов повідомляв, що через один-півтора тижня ним буде одержано запрошення на черговий з’їзд нацистів у Нюрнберзі. В серпні 1939

р. радянська преса опублікувала повідомлення про заключення торгово-кредитної угоди між СРСР і Німеччиною. Тоді ж відбулася ще одна незвичайна подія: вперше з 1933 р. Гітлер направив Сталіну телеграму з пропозицією повернутися “до політичного життя, яке протягом століть було корисним обом державам” [373. С.19].

23 серпня 1939 р. Ріббентроп і Молотов підписали німецько-радянський пакт про ненапад і додатковий секретний протокол, що визначив зони впливу двох держав у східній Європі в разі “територіальних і політичних змін”. Німеччина відмовлялася від будь-якого впливу на Фінляндію і Балтійські держави, а східні території Польської держави по лінії Нарва–Вісла–Сян на прохання Москви мали бути зайняті Червоною Армією. Після церемонії підписання договору обидві делегації відзначили цю подію у присутності Сталіна. І саме тоді генсек несподівано проголосив тост за фюрера німецького Рейху. З цієї нагоди Молотов підкреслив, що зміни в німецько-радянських відносинах стали можливі завдяки березневій промові добре сприйнятій у Берліні. Радянсько-німецький пакт про ненапад опублікували негайно після укладення. Таємницею залишався лише додатковий протокол, підписаний разом з пактом. А втім, світова громадськість вперше дізналася про існування протоколу вже у січні 1948 р., після публікації Державним департаментом США колекції трофейних документів з архівів Міністерства закордонних справ гітлерівської Німеччини. Збірка мала назву “Нацистсько-радянські відносини 1939-1941” і підводила читачів до висновку: підписавши з нацистською Німеччиною пакт про ненапад, Радянський Союз тим самим спричинив Другу світову війну [58; 59; 234. С. 39; 187]. Пакт укладався на 10 років з автоматичним подовженням на 5 років, якщо жодна із сторін завчасно його не денонсує [234. С.40]. Його ратифікували 31 серпня 1939 р. одночасно Верховна Рада СРСР і Рейхстаг Німеччини [373. С. 19]. Того ж дня Гітлер підписав секретну директиву № 1 про початок війни. Напад на Польщу здійснювався за планом “Вайс”. 1 вересня фюрер вихваляв пакт із Росією, що “заперечував” застосування сили, зобов’язував обидві держави

консультуватися між собою з приводу деяких європейських питань, полегшував економічне співробітництво. “І Захід тут нічого не змінить” – сказав Гітлер. Того ж дня (першого вересня 1939 р.) німці вторглися у Польщу. Наступ почався вночі о 2 год. 45 хв. Без оголошення війни німецькі війська перейшли польський кордон з півночі – із Східної Пруссії, з заходу – з Померанії, з півдня – з Сілезії [352. С. 40]. Німеччина на початку війни з Польщею мала на її кордонах 62 дивізії (16 мільйонів військових), маючи 2800 танків, 2000 літаків , 6000 артилерійських одиниць (гармат та мінометів). Польща зпромоглася протипоставити 39 дивізій (1 мільйон військових), 870 легких танків і танкеток, 407 літаків, 4300 гармат та мінометів [204. Т.3. С.20]. Для порівняння наводимо, що навесні 1945 р., коли війна закінчувалась, проти СРСР було направлено 214 дивізій вермахта, з них 49 танкових і моторизованих і 14 бригад. На Західному фронті проти союзників СРСР діяло 60 дивізій вермахта, з них 15 танкових [204. Т.10. С.311]. Таким чином Германія направила проти Польщі приблизно такий контингент військових, як проти союзників у кінці війни. Сили були нерівними.

Франція і Англія 3 вересня заявили про свою підтримку Польщі. Так почалася, розв’язана Гітлером і Сталіном, війна в Європі. 3 вересня Ріббентроп надіслав до Москви шифрограму: німецьке військо просувається дуже швидко і скоро досягне території, призначеної для Радянського Союзу; останній має зайняти свою частину Польщі. Далі такі телеграми йшли одна за однією [234. С.39].

Німецький посол у Москві граф Шуленбург згодом розповів про зустріч з наркомом 10 вересня 1939 р.: “Молотов підійшов до політичного боку питання і заявив, що радянський уряд має наміри скористатись подальшим просуванням німецьких військ і заявити, що Польща розвалюється на кусочки і що внаслідок цього Радянський Союз повинен прийти на допомогу українцям і білорусам, яким “загрожує” Німеччина. Цей привід надасть

інтервенції Радянського Союзу вигляд благочинної акції в очах народних мас і можливість не виглядати агресором” [122. С.180; 295]. Саме так і сталося. Вже 12 вересня німці підійшли до Львова, залишивши до 19 вересня відкритою залізницю на схід. Від авіабомбометання щодня гинуло близько 300 львів'ян [234. С.41]. 16 вересня президент Польщі І. Мостицький, головнокомандувач польською армією Е.Ридз-Смігли і члени уряду, взявши з собою державні цінності та золотий запас, втікли у Румунію [206. С.618] .

Так і не дочекавшись повідомлень про падіння Варшави чи про втечу польського уряду за кордон, Сталін віддає наказ розпочати Воєнні дії про Польщі [256. С.234].

17 вересня, брутально порушивши радянсько-польський договір 1939 р. про ненапад, Червона армія форсувала Збруч [234. С.42].

Майже не зустрічаючи опору, червоні війська 17 вересня ввійшли в Рівно, Дубно, Тернопіль, Коломию, 18 й 19 – в Сарни, Луцьк, Станіслав, а 20-22 – у Львів [324; С.212].

В ноті, врученій радянським керівництвом польському послові в Москві В.Гжибовському було вказано на причини збройної акції проти Польщі. Зокрема, наводилася пропагандистська теза, що радянський уряд не може бути байдужим до того, “що єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, залишилися беззахисними” [456. С. 388].

Головним завданням Червоної армії було якнайшвидше зайняти галицьку столицю. Але й німецьке командування кинуло на львівський напрямок 18-й корпус, що майже повністю оточив місто. Вночі 19 вересня в околиці Львова (Винники) по тернопільському шосе пробилася радянська мото-механізована розвідувальна група на чолі з комбригом Я. Шарабурко. Відтак сталася сутичка з гітлерівцями, які підпалили кілька радянських бронемашин, начебто прийнявши їх за польські. Лише ввечері 20 вересня, підкоряючись наказу командування, німецькі частини залишили львівські околиці. 22 вересня о 14.00 годин частини 2-го кавалерійського корпусу Червоної армії почали входити до Львова. Того ж дня у Бересті Литовському на честь успішного завершення

польської кампанії відбувся спільний парад радянських і німецьких військ [295,301]. Потрібно було такий стрімкий марш оформити законним шляхом, а тому вдалися до волевияву народу. 28-29 жовтня 1939 року Народні збори у Львові вирішили просити Верховну Раду СРСР прийняти Західну Україну до Радянського Союзу, включивши її до складу УРСР. Це клопотання було задоволене. Захід зустрів звістку про приєднання Західної України до материнської землі вороже [324; С.212].

Вступ Червоної армії на територію Польської держави 17 вересня 1939 р. мав важливі наслідки для обох сторін. Згідно з умовами секретного протоколу до радянсько-німецького договору про дружбу і кордон, укладеного 28 вересня 1939 р. західний рубіж СРСР на ділянці України був пересунутий від річки Збруч на Сян. Більшість Західної України була включена до складу СРСР (Засяння і Лемківщина відійшли до Німеччини). У постанові Верховної Ради УРСР від 15 листопада 1939 р. цей акт визначався, як приєднання. Як справедливе вирішення проблеми західноукраїнських земель сприйняла його і переважна більшість українського народу. Але не слід забувати, що ця подія сталася внаслідок таємної антипольської і антиукраїнської змови Сталіна і Гітлера [180. С. 141–146].

Воєнний удар у спину Польщі здійснено силами двох фронтів – Українського і Білоруського. Перший, яким командував командарм 1-го рангу С.Тимошенко, був чисельнішим за своїм складом. Загалом обидва фронти мали 67 піхотних та кавалерійських дивізій, 18 танкових бригад, 11 артполків, авіацію (понад 600 тис. особового складу, до 4 тис. танків, понад 5,5 тис. гармат, 2 тис. літаків). Проти дуже слабких на сході польських частин така маса радянських військ була непотрібна, задіяли її, як видно, для демонстрації сили перед гітлерівцями [234. С. 39].

Лінія розмежування територій, захоплених СРСР і Німеччиною, була ще раз змінена Сталіним. 22 вересня 1939 р. Берлін повідомили: Сталін не хоче мати під своєю владою поляків і тому відмовляється від території між Віслою і Бугом. Як компенсацію він вимагав Литву. Німецькі дипломати

були ошелешені новими вимогами. Проте Гітлер негайно дав згоду, бо 3 вересня Англія і Франція оголосили Німеччині війну і фюрера змусили йти на поступки задля дружби зі Сталіним [234. С.42]. Поділ Польщі та західноукраїнських земель завершили підписанням 28 вересня 1939 р. у Москві договору про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною. Нові територіальні пропозиції Сталіна зафіксував таємний протокол до радянсько-німецького договору про дружбу і кордон, укладений того ж дня. Територія Західної України (Галичини й Волині) отриманої Радянським Союзом становила 88 тис. кв. км, населення – 8 млн, з них – понад 7 млн українців. Але українське Забужжя (Холмщина з Підляшшям) та Засяння (Лемківщина) – опинилися під владою Німеччини [234. С. 47]. Коли Й.Сталін передавав цей український край Німеччині, він не радився з маріонетковим київським урядом, не кажучи про волю українського народу, зокрема холмщаків. Угоду між СРСР та Німеччиною від 28 жовтня 1939 р. про встановлення між ними кордону було лише доведено до відома Хрущова. Останньому, до речі, треба віддати належне за те, що висунув ідею утворення Холмської області у складі СРСР, яка, однак, була відкинута Кремлем. Відомо, що дружина С.Хрущова Ніна Петрівна походила з Холмщини [257. С.176-180]. В цілому до Радянського Союзу відійшло 200 тис. кв. км території Західної України, Західної Білорусії, де мешкало 7 млн українців, 3 млн білорусів, 1 млн поляків, і майже 1 млн євреїв. 4 жовтня додатковим протоколом визначили новий кордон між Німеччиною і СРСР. Він проходив по лінії Нарва-Буг-Сян [176, С.107]. До Радянського Союзу відійшло 51,4 % території Польщі і 37,1 % населення, до Німеччини – 48,6 % території й 69,9 % населення [425. С.17]. Ріббентроп пише у своїх спогадах, що у кінці вересня 1939 р. він знайшов у Сталіна і Молотова ядро виражений дружній, майже сердечний прийом. Після підпису 28 вересня 1939 року німецько-радянського договору про кордон і дружбу, Ріббентроп повернувся у Берлін. Данцингський гауляйтер, який супроводжував Ріббентропа під час зворотного польоту навіть сказав, що іноді він почував себе просто серед своїх старих партайнгеноссен. При

цьому він мав на увазі і членів Політбюро, з якими він разом з Ріббентропом провів вечір у досить гармонійній обстановці [106. С.161].

У спільній з гітлерівським урядом заяві від 28 вересня 1939 р. Кремль зняв провину за розв'язання війни з фашистської Німеччини, поклавши її на Англію та Францію. За прямою вказівкою Сталіна, у відповідності з його розумінням потреб моменту, агресорами проголошено Англію і Францію – бо вони оголосили війну Німеччині. Таким чином СРСР став, по суті, на бік Німеччини у Другій світовій війні [183. С. 9; 233. С. 47].

В історії України періоду Другої світової війни історики здебільшого виділяють два основних етапи: перший – з 1 вересня 1939 р. по 22 червня 1941 р., другий – по 1944 р., рік звільнення України від гітлерівців [411. С. 127].

Перший етап розпочався німецьким нападом на Польщу. СРСР, кваплячись оволодіти своєю частиною польської держави, що гинула, 17 вересня ввів свої війська у Східну Польщу і окупував майже всі території, населені українцями та білорусами. Радянська сторона захопила 51 % польської території, у тому числі Волинське, Тернопільське, Станіславське та більшу частину Львівського воєводства. Такий стан зберігся до спалаху німецько-радянської війни у 1941 р., коли всі західноукраїнські землі опинилися під німецькою окупацією [336. С. 172]. А вже за три тижні польська держава перестала існувати. Основна відмінність цього етапу, який торкався лише західних українців, полягала в інкорпоруванні їхніх земель СРСР–УРСР.

Ці історичні події були передбачені домовленостями між Німеччиною і СРСР. Про це свідчить “Секретний додатковий протокол до договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом”. Те, що цей договір діяв, свідчила, перш за все, відмова німців від взяття стратегічно важливого Львова. У своїх “Споминах” О. Назарук – близький колега і співробітник диктатора Євгена Петрушевича в екзильному уряді ЗУНР пише: “Ніхто не сподівався, що німці, які здобували Львів від поляків і мали в тій боротьбі за

Львів жертви в убитих і ранених, відступлять його Совітам. Ніхто не сподівався сього не лише тому, що німці свою кров проливали за Львів, але й тому, що Галичина належала колись Австрії, себто була під німецькою владою, а Гітлера всі вважали збирачем німецьких земель і німецьких посіlostей... В кінці, то може найважливіше, німці потребують нафти більше ніж золота, отже (так думав наш загаль), за ніяку ціну не відступлять бодай нафтового терену Східної Галичини, себто Бориславсько-Дрогобицького басейну. А що границя здовж річок Буг-Стрий така природна, отже публічна опінія галицьких українців не сумнівалася, що бодай та частина Галичини остане на Німеччині. Навіть коли 22. 09 1939 р. коло години 10 рано якийсь наддніпрянець, що був майором у польським війську, сказав Ю.Навроцькому з “Червоної Калини” (“а той переповів се мені), що того дня в 3 години по полудні Львів займуть Совіти і він перепустить через свою заставу тих українців, які схочуть тікати перед Совітами, – ми не вірили в те. Просто тому, що німецьке військо з трьох сторін обступило було Львів і навіть стояло на деяких місцях у передмістях” [100. С. 89].

Доктор історичних наук Д. Наджафов у Фонді державного департаменту США, який зберігається у Національному архіві, виявив документ про можливу таємну зустріч у Львові Сталіна з Гітлером 17 жовтня 1939 р. Тодішній директор ФБР Е. Гувер офіційно повідомив помічника державного секретаря А. Берлока: “... Згідно з інформацією, яка щойно надійшла від конфіденційного джерела, після німецького і російського вторгнення у Польщу та її розділу Гітлер і Сталін таємно зустрілись у Львові 17 жовтня 1939 р. Вважаю, що урядам інших країн досі нічого не відомо про цю зустріч. Після таємних переговорів Гітлер і Сталін ... підписали військову угоду замість пакту про ненапад, який вичерпався ... 28 жовтня 1939 р. Сталін виступив із доповіддю перед членами Політичного бюро Комуністичної партії Радянського Союзу, в якій поінформував сімох членів згаданого бюро про подробиці своїх переговорів із Гітлером ...” [122. С. 114].

Після здійснення спільної злочинної акції проти Польщі Сталін у телеграмі Ріббентропу 25 грудня 1939 р. назвав цю війну “дружбою, скріпленою кров’ю”. Не важко здогадатися, чиєю [122. С. 114].

Історичним парадоксом стало те, що об’єднанню переважної більшості етнічних українських земель сприяла комуністична тоталітарна імперія, яка брутально душила будь-які спроби національного відродження. Приєднавши в 1939 р. до УРСР Західну Україну, в 1940 р. Північну Буковину, а в 1945 р. Закарпаття, вона зробила те, що не змогли на короткому історичному відтинку національно-демократичної революції 1917–1920 рр. ні Центральна Рада, ні уряд гетьмана П. Скоропадського, ні Директорія Української Народної Республіки [302,303].

Принципові моменти процесу “збирання” українських земель під крило СРСР вирішувалося саме на німецько-радянській дипломатичній кухні. 23 червня 1940 р., на другий день після офіційної капітуляції Франції і підписання перемир’я у Комп’єні, Молотов у зверненні до Німецької сторони зазначив, що “вирішення Бессарабського питання не терпить більше зволікань, піднімав він також питання і про Буковину [256. С.235].

28 вересня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький договір про дружбу і кордони. Згідно з домовленістю, кордон пройшов по так званій “лінії Керзона”. Переважна більшість території Західної України увійшла у межі СРСР. Проте, бажаючи домогтися контролю над Литвою, Сталін не наполягав на приєднанні до УРСР Лемківщини, Посяння, Холмщини і Підляшшя. Тому ці українські етнічні території (майже 16 тис. км² з 1,2 млн населення) опинилася під німецькою окупацією. Та Сталін був задоволений, про що свічив його “тріумфальний” підпис (довжиною 58 сантиметрів) на карті – додатку до тексту протоколу [256. С.234].

Наприкінці війни процес об’єднання українських земель та формування території України вступив у вирішальну фазу. Питання про повоєнні кордони гостро стали вже під час завершальних операцій щодо розгрому Німеччини та її союзників. Воно активно обговорювалося на Тегеранській

(1943 р.) та Ялтинській (1945 р.) конференціях лідерів країн антигітлерівської коаліції. Остаточні контури повоєнних кордонів УРСР сформувалися в процесі українсько-польського, українсько-чехословацького та українсько-румунського територіальних розмежувань. Суть цих розмежувань полягала у міжнародному юридичному визнанні факту включення протягом 1939-1945 рр. Західних областей України до складу СРСР [256. С.242].

Таким чином, остаточно українські територіальні межі сформувались в 1939–1951 рр. в умовах існування УРСР, як складової частини Союзу РСР. Приєднання західноукраїнських земель до УРСР-СРСР було проведено з грубим порушенням принципів міжнародного права, оскільки з самого початку ґрунтувалося на насильстві та ігноруванні цивільних норм міждержавних стосунків і моралі [295] .

У висліді Другої світової війни було об'єднано українські землі але ж в неволі і недолі, під московсько-більшовицьким ярмом [297] .

Але попри весь драматизм світових військово-політичних колізій 1939-1945 років не можна абстрагуватись і від того, що саме у цей час були возз'єднані всі українські етнічні землі у складі єдиної держави і що саме у такому вигляді її успадкувала незалежна Україна [400]. Територія нинішньої України більш-менш відповідає етнографічним кордонам розселення українців [417. С.20]

Відповідно до міжнародного принципу правонаступництва вони перетворились в кордони незалежної держави. Їх непорушність гарантується актом злуки 1919 р., а також міжнародним правом і зокрема, положенням заключного акту Хельсинської наради з безпеки в Європі [125. С. 118; 307. С.36-40]. Приєднання західноукраїнських теренів до УРСР стало побічним наслідком політичних комбінацій та воєнних дій двох агресорів: нацистської Німеччини та Радянського Союзу проти суверенної Польщі. Як записав у щоденнику безпосередній свідок подій письменник і режисер О. Довженко, долю розшматованого народу було вирішено без нього самого, тому

сталінське воз'єднання 1939 р. дуже дорого обійшлося західним українцям Галичини. Воно коштувало безповоротних втрат десяти відсотків місцевого населення – ув'язненого, розстріляного, депортованого в глибинні райони радянської неоімперії [75; 102; 122. С. 108; 447. С.277; 451. С.259]. Нове суспільство забезпечило певний порядок, але в ньому не знайшлося місця для людини. Це був порядок, який потребував людських жерств ... Проблеми автоматично вирішувались універсальним методом – знищенням ворога [418. С.86].

З приходом Червоної армії Західна Україна занурилась у важку й задушливу атмосферу “насильницької радянзації”. Ліквідовано або пішли у підпілля усі політичні партії. Соціо-культурні й економічні товариства, приватні підприємства, що існували до 1939 р., були розпущені, а їхнє майно стало державною власністю. Національну пресу, приватні школи і банківсько-кредитні установи – ліквідовано, угіддя великих землевласників – експропрієтовано й роздано селянам. Але тільки на кілька зимових місяців, бо вже з весни 1940 р. почалася колективізація села. Щоб прискорити цю brutальну кампанію, одноосібних селян обкладали непомірними податками. Освіта, що формально була україномовною, невдовзі стала інструментом радянзації та русифікації, церковно-релігійне життя зіткнулося з безпрецедентними економічними труднощами; насамперед фаворизувалася Російська православна церква. Почалися перші депортації римо- і греко-католицьких священників та їх родин до Сибіру. Численні українські патріоти – представники політичних партій та кооперації були арештовані політичною поліцією (НКВС), і ніхто не знав, що з ними сталося. У цій атмосфері терору кожен готувався до арешту чи депортації. Ця ситуація не змінилася аж до війни між Німеччиною і СРСР [254. С. 167; 295].

В Західній Україні та Західній Білорусії в 1939-1941 рр. було репресовано 1млн 70 тис. осіб, а згідно з документами Державного Архіву Російської Федерації, станом на 1 січня 1945 року, тобто за неповних 6 місяців 1944 року після визволення теренів Західної України від гітлерівців,

репресивним сталінським апаратом було ліквідовано 124 тис. 336 осіб, що брали участь у національно-визвольній боротьбі [122. С. 196]. Таким чином, Друга світова війна стала одним з найтрагічніших часів в історії західноукраїнських земель та його багатонаціонального населення. На першому її етапі, коли на цю територію вступила Червона Армія, постраждали не тільки українці, але й поляки та євреї [464. С. 265].

Польські історики вважають, що період радянської окупації Західної України можна поділити на два відрізки часу. Перший – від 17 вересня і до 31 грудня 1939 р. – характеризувався тим, що нова влада тільки формувалась. Подекуди в суспільному житті були ще помітні прояви колишнього польського державного устрою. Другий – від січня 1940 і до кінця червня 1941 рр. – був уже часом, коли на Західній Україні повністю панував той самий режим, що і на території Радянського Союзу [464. С. 265].

Усі польські автори зазначають, що радянський окупаційний режим став для поляків повною несподіванкою і справжнім випробуванням. Набутий раніше і зовсім в інших умовах досвід створення військових підпільних організацій тепер виявився цілком непридатним. Колишні методи конспіративної діяльності неминуче призводили до значних і відчутних втрат, яких завдавав радянський апарат контролю та нагляду. Діяльність органів НКВС була набагато ефективнішою, ніж німецької поліції. Радянський репресивний апарат управно використовував суспільні, політичні й національні суперечності серед поліетнічного населення приєднаних територій. Він спромігся схилити до співпраці деякі кола радянофілів і москвофілів – українців, білорусів, євреїв і навіть поляків. Органи НКВС співпрацювали також з гестапо. Проявом цієї співпраці були двосторонні конференції, які відбулися у березні 1940 р. в Кракові та на віллі “Пан Тадеуш” у Закопаному [180. С. 145; 464. С. 265].

Становище польського населення західноукраїнських земель було не легшим. Поляки трактували Червону армію й радянську владу як окупантів. Тимчасом певна частина українського населення спочатку ставилася до нової

влади прихильно. Проте прорадянські настрої серед зuboжілого українського населення тривали недовго. Адже репресії радянської влади стосувалися не лише поляків, але й українців. Українських націоналістів, які з задоволенням сприйняли крах Польської держави, зустріли брутальні переслідування. Разом з тим поглиблювалися антирадянські тенденції з виразно націоналістичним відтінком, і вони стали охоплювати дедалі ширші маси українського населення. Все більше прихильників завойовувала підпільна Організація українських націоналістів. Радянська влада знищувала будь-які прояви національно-самостійницьких прагнень українців. Заборонено діяльність українських партій та організацій, що легально діяли в регіоні у міжвоєнний період. Були зроблені рішучі кроки для того, щоб “радянізувати” Західну Україну у політичному та соціальному плані, уніфікувати її з УРСР. Це спричинило поступове згасання симпатій місцевих українців до радянських органів. Разом з тим лідери українського націоналістичного руху, в першу чергу діячі ОУН, залишили землі Східної Галичини та Волині і перебралися на територію окуповану німцями. З 1940 р. в ОУН існували дві фракції. Перша, яку очолював Андрій Мельник, об’єднувала діячів так званої “старої генерації”, друга – під проводом Степана Бандери, гуртувала членів так званої “молодої генерації” – безкомпромісних самостійників [48]. Польські історики вважають, що обидві фракції стояли на різко антипольських позиціях. Однак українські дослідники вважають, що такий висновок не відповідає правді, оскільки в їхніх програмних документах про це не має навіть згадки. Визначаючи своєю метою боротьбу за відродження самостійної соборної Української держави на всіх етнічних теренах, провідники ОУН не допускали можливості включення цих теренів до майбутньої Польщі. На території 3-го Рейху діячі ОУН прагнули знайти союзників у боротьбі проти сталінського режиму. За участю абверу проводився відбір кадрів ОУН для майбутніх диверсійних та розвідувальних операцій, засновувалися власні, підпільні структури, які готувалися для перебрання влади на території України після приходу німців. Вишколені

кадри, які вийшли з обох тих угруповань, вже з грудня 1940 р. під керівництвом абверу, здійснювали на території Радянської України активну терористичну і розвідувально-диверсійну діяльність, якій допомагали діячі підпілля. Започатковуючи цю діяльність, ОУН розраховувала на те, що під протекторатом Німеччини стане реальним встановлення “соборної самостійної України”. Українські політики, які представляли пропольське крило правочентристського Українського національно-демократичного об’єднання та провідники еміграційного Державного центру УНР залишались практично у тіні й спочатку не впливали на перебіг подій.

Водночас радянська влада у 1939-1941 рр. продовжувала творити стереотип поляка – поневолювача українця і білоруса. То була повна вульгаризація реальних етнополітичних процесів. А втім, у перші місяці радянські органи до деякої міри загравали з українським населенням, лише пізніше, коли виявилось, що на тих теренах є міцні осередки ОУН, які діють досить активно, наступали зміни в пропагандистсько-агітаційній політиці. Тому головні удари НКВС пішли, принаймі у 1939–1940 рр., в напрямку нейтралізації польських груп, які намагалися боротися з комуністичною владою [180. С.148–149].

Добре відомо, що вже під час вересневої кампанії 1939 р. непоодинокими були випадки нападу українців на польських біженців та солдатів Війська Польського. Але, ставлячи питання про причини польсько-українського конфлікту у воєнні роки, їх слід шукати у довоєнній політиці урядів Другої Речі Посполитої щодо української меншості [464. С.265]. Оцінюючи тогочасні польсько-українські відносини, відомий польський історик и політолог Юзеф Левандовський стверджує: національна політика Другої Речі Посполитої належить до тих історичних сторінок історії, які найважче захищати. З подібною оцінкою погоджуються й деякі інші польські вчені [278. С.11]. І, не зважаючи на це, у вересневі дні 1939 р. більшість українських політиків виступили з публічними заявами на підтримку Варшави у її боротьбі з німецькою експансією.

3.2. Політика еміграційного польського уряду щодо українських земель

Розгром гітлерівською Німеччиною польської армії у вересневих боях 1939 р. призвів до ліквідації Польщі як держави. Згідно з декретом Гітлера захоплені території були розчленовані: Велика Польща, Сілезія, Помор'я, частина Кельцького, Краківського, Лодзинського воєводств (з червня 1941 р. – Білостоцьке) оголошені складовою частиною Німеччини. Краківський, Варшавський, Люблінський та Радомський “дистрикти” (в червні 1941 р. – також Галичина) утворили генерал-губернаторство. Від приєднаних до Німеччини земель вони відділялися поліцейським, валютним та митним кордонами, що створювало певні перешкоди для розгортання руху опору [463. С. 158].

Жорстока політика окупантів поставила перед польським народом альтернативу: підкоритися і бути знищеним (в роки Другої світової війни загинуло, за різними підрахунками, від 4,5 до 6 млн поляків) [463. С. 158], або відстояти своє право на фізичне і національне існування. Від знищення як нації поляків могли врятувати тільки розгром гітлерівців і визволення країни. Уже у вересні 1939 р. в центрі Польщі декілька частин польської армії перейшли до партизанських методів боротьби. У західноукраїнських і західнобілоруських регіонах аналогічні спроби були оперативно придушені органами НКВС. І якщо в генерал-губернаторстві Союз збройної боротьби (СЗБ) швидко набирала сили, то в українських і білоруських землях польський рух опору розвивався поволі. Причина полягала не стільки в більшій спритності НКВС порівняно з гестапо, скільки у відсутності масової організаційної бази опору. Основні сили СЗБ, що діяли на радянській території, в середині 1940 р. були знищені. Залишки підпілля збереглися тільки в Білостоці та Львові. У квітні-травні 1940 р. було знищено 15000 полонених офіцерів Війська Польського, а також поліцейських чинів та жандармерії [191. С. 514–517].

У 1940 р. польський рух опору втратив зовнішньополітичну підтримку, а за негласні контакти між представниками СРСР і лондонського еміграційного центру. Але невдовзі праві сили в уряді В. Сікорського примусили його відмовитись від цих зв'язків. Тим часом почала реалізовуватися ідея створення на радянській території польської армії. У жовтні 1940 р. група офіцерів на чолі з Зигмунтом Берлінгом започаткувала формування польської дивізії в СРСР [191. С. 526, 531, 534, 536].

Вступ СРСР у війну створив нову політичну, військову і психологічну обстановку на польських теренах. Відтак суттєві зміни відбувалися в радянсько-польських відносинах. Під тиском Англії у Лондоні В. Сікорський підписав угоду про співробітництво з СРСР у війні. Згідно з угодою німецько-радянські домовленості 1939 р. втрачали силу [125. С.79]. Зміна гасел Комінтерну дала змогу польським комуністам відновити свою діяльність. Загальна кількість членів партії у 1941 р. становила 5-6 тисяч осіб. За посередництва Комінтерну на окуповану територію наприкінці 1941 р. перекинули спеціальну групу партійних активістів. 5 січня 1942 р. збори представників комуністичних осередків у Варшаві прийняли рішення про утворення Польської робітничої партії (ПРП), що проголосила себе національною силою, яка вбачала завдання в досягненні повного національного визволення, котре неможливе без визволення соціального. До літа 1942 р. створено мережу підпільних організацій ПРП, яка об'єднувала майже 84000 членів. Одночасно сформовано військову організацію – Гвардію Людову, яка нараховувала 3000, а в 1943 р. – 10000 чоловік [191. С. 525], що розгорнула диверсійну боротьбу проти окупантів.

У зверненні “До робітників, селян та інтелігенції, до всіх польських патріотів”, оприлюдненому у січні 1942 р., викладалися головні програмні положення партії. Неодмінною передумовою успішної боротьби за незалежність комуністи вважали згуртування всіх патріотичних сил у широкому антигітлерівському національному фронті. У зверненні проголошувалося: остаточну перемогу можна досягнути тільки спільно з

Радянським Союзом, який має стати не лише союзником у війні, а й класовим союзником усіх польських політичних сил, що прагнуть створення нової Польщі. Зрозуміло, що гітлерівці намагалися знищити опозиційну партію на чолі з Марцелієм Новотним ще на організаційній стадії. Впродовж 1942 р. було заарештовано близько 2000 комуністів, багато з яких загинуло в катівнях гестапо. Перехід у наступ Червоної Армії після Сталінградської битви поставив питання визволення Польщі в практичну площину. Згідно з радянсько-польською угодою поляків, які були ув'язнені в радянських тюрмах і концтаборах, у серпні 1941 р. амністували. Певна частина бранців висловила бажання вступити до польської армії В. Андерса, загальна чисельність якої досягла 41000 вояків [463. С. 159].

Центром польського визвольного руху всіх напрямів залишалося генерал-губернаторство, на території якого в 1940 р. склався Політичний узгоджувальний комітет, до якого входили представники чотирьох політичних партій, був дорадчим органом при Делегатурі – представництві Лондонського уряду в окупованій Польщі. Створені при Делегатурі адміністративні органи відтворювали систему довоєнного держаппарату. Делегатурі також був підпорядкований Союз збройної боротьби, а з 1942 р. Армії Крайової на чолі з генералом Стефаном Ровецьким-Гротом, від бійців якого вимагалось стояти “з рушницею біля ноги”, “чекати, щадити кров”. Саме Східне бюро польського еміграційного уряду в Лондоні висунуло постулат про необхідність організувати партизанський рух на “східних землях” з метою оборони польського населення [191. С. 516].

Отже політична база польського руху опору була досить строкатою і суперечливою. Еміграційний уряд, який претендував на роль органу національної єдності, об'єднував представників лише чотирьох партій: Стронніцтва народowego (СН), Стронніцтва праці(СП), Стронніцтва людowego (СЛ), та польської партії соціалістів (ППС). Розколотий ще до війни табір ендеків продовжував дробитися. Однак, розкол у Стронніцтві Народовому (між “старими” й “новими” ендеками) не зменшив їхніх

претензій на гегемонію в визвольному русі . Програмні настанови СН мало чим відрізнялися від заяв “Табору Великої Польщі”. Традиційне суперництво з “санаційними лідерами” визначало негативне ставлення СН до СЗБ. Народовці навіть В. Сікорського вважали лівим, тому так неохоче йшли на співробітництво з людовцями та соціалістами [463. С. 159].

Ліву опозицію урядовому табору становили ліві соціалісти (до вересня 1941 р. не мали власної організації) та комуністи. Ініціатива та організаційна діяльність останніх значною мірою були skutі рішенням Виконкому Комінтерну про розпуск Компартії Польщі (серпень 1938 р.). Однак уже на рубежі 1941 р. чисельність комуністичних угруповань почала зростати. Метою боротьби лівих була не тільки національна незалежність, а й завоювання політичної влади у майбутній польській державі [191. С. 525].

На початку німецько-радянської війни США і Англія не мали точного уявлення, яким буде політичне майбутнє Східної Європи і також не були впевнені, що треба повернутися до статусу-кво, який був до вересня 1939 р. Проте генерал В.Сікорський, голова польського уряду в еміграції 23 червня 1941 р. виступив з вимогою повернутись у перспективі до кордонів, що існували до початку війни, або точніше, до кордонів, гарантованих Ризьким договором 18 березня 1921 р. і визнанням Радою послів 15 березня 1923 р. Іншими словами, польський еміграційний уряд знову вимагав поділу України між Росією та Польщею. Через кілька днів, 4 липня міністр закордонних справ Великобританії Е. Іден проінформував В. Сікорського, що Москва готова розпочати переговори з поляками і погоджується з ідеєю створення на польській території польських частин з військовополонених, що були в радянських таборах. Розпочаті 5 липня переговори між Москвою і польським урядом завершилися підписанням 30 липня польсько-радянської угоди. У першій статті договору говорилось про те, що уряд СРСР вважає анульованими радянсько-німецькі угоди 1939 р. Польський уряд зі свого боку зобов'язався не вступати в жоден союз, спрямований проти СРСР. Було встановлено дипломатичні стосунки між двома урядами, які брали

зобов'язання про взаємну допомогу у війні проти Німеччини. На радянській території мала бути організована польська армія (в центрі та Сибіру було багато тисяч польських військовополонених і депортованих). Опубліковане після підписання угоди комюніке створювало враження, що питання кордонів залишилося невирішеним. Тому американський уряд зазначав, що розглядає цю угоду, як таку, що відповідає політиці невизнання анексованих територій. У листуванні з польським урядом офіційний Лондон також стверджував, що не визнає територіальних змін, які сталися у Польщі восени 1939 році. Але, побоюючись реакції Москви, британський уряд публічно заявив, що обмін нотами з польським урядом не містить жодної гарантії щодо східних кордонів Польщі. Позиція уряду В. Сікорського (з 1943 р. – С. Миколайчика) щодо української проблеми свідчила про незмінність шовіністичного характеру його східної політики [177. С.159-163; 202. С.136-138]. Польські лідери були впевнені, що Україна не має права на будь-яку колишню польську територію, оскільки: 1) За винятком декількох місяців 1918 р., коли виникла Українська Держава, вона не існувала як окрема держава понад 600 років; 2) В Галичині та на Волині було багато польського населення, яке першим підніме голос проти відділення цього району від Польщі; 3) Кордон між Польщею та Україною було встановлено за взаємною угодою у 1920 р.; 4) Польська нація чинитиме перешкоди відлученню цієї частини своєї території і особливо міста Львова ; 5) Польщі важливо мати спільний кордон з Румунією [117. С. 304; 191. С. 518].

Політику поляків щодо західних українських земель підтримувала й Англія. На думку її дипломатів, вимога цієї території для утворення Української держави була необґрунтованою, оскільки така маленька держава, до складу котрої входило кілька областей, не могла захистити свою незалежність. Польща була б першим ворогом цієї держави, та й взагалі ця територія стала би ласим шматочком для сусідів [117. С. 304]. Зокрема, І. С. Карлтон з відділу політичної розвідки Британії найлегшим шляхом вирішення українсько-польської проблеми вважав поєднання питання

польських українців з питанням Радянської України (він вживав термін “Російська Україна”) і пропонував для цього надання українцям у Польщі тих же прав, що й польським громадянам, та надання допомоги українцям у поновленні зв’язків з Радянською Україною. Полякам, що мешкали на території України, також слід було надати рівні права з громадянами України. З часом ці поляки могли бути переселені до Польщі в обмін на українців прикордонних теренів, котрі б переїхали на велику Україну [117. С. 305]. Останнє практично було реалізовано операцією “Вісла” 1947 р., про яку буде мова далі.

У час, коли українці зазнавали жахів окупації й започаткували жертовну боротьбу проти нацизму, за національну свободу і незалежність, польський уряд в еміграції та Кремль розгорнули дипломатичні торги за володіння прикарпатськими землями. Цьому ж завданню була підпорядкована діяльність польського підпілля, яке постійно діяло на західноукраїнських землях у Другій світовій війні. Історію діяльності останнього можна поділити на три етапи.

Перший – від 17 вересня 1939 р. до 22 червня 1941 р. тобто від дня вступу на західноукраїнські землі Червоної Армії до часу нападу Німеччини на Радянський Союз, коли останній був вимушений залишити ці землі.

Другий етап – охоплює часи німецької окупації Західної України від липня 1941 р. до січня 1944 р [228; 230; 231\$ 304-306].

Третій етап - починається з січня 1944 р. і триває до серпня 1944 р. Цей етап діяльності польського підпілля пов’язаний з поверненням на західні терени Червоної Армії та остаточним визволенням України від гітлерівців, а також із здійсненням АК операції “Буря”, від березня до серпня 1944 р. Після відступу гітлерівців у липні-серпні 1944 р. майже з усієї Західної України, основні сили польського підпілля тут були нейтралізовані. Однак є всі підстави вважати, що на землях, які увійшли до складу УРСР, окремі підпільні польські структури діяли до кінця 1945 р. Про цей етап польського

підпілля (фактично четвертий) є дані у багатьох дослідників [180. С. 151–152; 200. С. 153; 231].

Першою підпільною організацією на території Західної України була Польська організація боротьби за волю (ПОБВ), утворена у Львові вже в день вступу до міста підрозділів Червоної Армії. Її очолив член Головного комітету стронництва народного (СН) генерал Маріан Янушайтіс (“Карпінський”). Були утворені й інші, менш відомі структури, і не лише у Львові. Наприклад, у Станіславі діяла Таємна організація військова (ТОВ) на чолі з майором Мазуркевичем Я. (“Радослав”) [155; 530. S.23].

22 жовтня 1939 р. були організовані вибори, на яких населення голосувало за єдиний список кандидатів, які підтримували анексію Західної України СРСР (93% виборців проголосували “так”). У червні 1940 р. Радянський Союз змусив Румунію віддати Бессарабію та Буковину [248; 341. С. 575–590]. Вереснева поразка 1939 р. не означала, що польське суспільство примирилося з втратою державної незалежності. На чужині безперервно працював польський уряд, у складі збройних сил держав антигітлерівської коаліції боролося польські військові формування. За дуже короткий період на окупованій території сформувалася підпільна військово-політична структура, яку визнавав уряд в екзилі. У неї була своя підпільна адміністрація з делегатом уряду на Край, поліцією, судочинством, системою освіти та збройними силами. Фактично підпільна польська влада своїми діями охопила всю довоєнну територію Другої Речі Посполитої [155; 191. С. 515].

Відомо, що представники Союзу збройної боротьби Армії Крайової (ЗВЗ-АК-Zwiazek Walki Zbrojnej-Armia Krajowa), організації, сформованої у листопаді 1939 р., стали невід’ємною частиною Польського Війська. У ЗВЗ-АК був мандат уряду Речі Посполитої в екзилі. Згодом цей союз зріс до могутньої підпільної армії (1943 р. – 200 тис. бійців), яка підпорядкувала собі та об’єднала інші антифашистські організації, які визнав еміграційний уряд. АК розгорнула діяльність не лише на польській території, але й в інших європейських країнах, окупованих Третім Рейхом. Відділи АК створено

також в Угорщині. Розвідувальна мережа і мережа зв'язку цієї організації поширювалася далеко за кордони польської території. Отже слід визнати, що ЗВЗ-АК був потужною військовою структурою, якій не було рівних у Східній Європі [199; 201; 207. С. 465–470].

Для успішного розгортання визвольної боротьби поляків неабияке значення мали взаємовідносини між Великобританією і США з одного боку і Москвою – з другого. 12 липня 1941 р. у Москві була укладена англо-радянська угода про взаємодопомогу у війні проти Німеччини. 18 липня Сталін писав у листі до Черчілля: ситуація в Радянському Союзі і Англії поліпшиться, якщо західні держави відкриють на Заході другий фронт проти Гітлера (у південній Франції) і третій – на Півночі (Арктика). Нагадаємо, що тоді представник Рузвельта у Москві Гаррі Гопкінс телеграфував 30 липня про позитивне ставлення щодо допомоги росіянам. Наступного дня Рузвельт повідомив, що він щойно віддав наказ негайно відрядити 200 літаків П-40 в Радянський Союз. Англія передала 440 літаків – винищувачів. На початку серпня через обмін нотами між радянським послом у Вашингтоні і державним секретарем С.Велсом було продовжено радянсько-американську торговельну угоду до 6 серпня 1942 р. В американській ноті рішення уряду Вашингтона пояснювалось тим, що “посилення радянського збройного опору агресору, який загрожує безпеці і незалежності не лише Радянського Союзу, а також і всіх інших націй, є в інтересах оборони теж і США”. А вже 14 серпня 1941 р. Рузвельт і Черчіль підписали Атлантичну Хартію, що визначала мету війни антигітлерівської коаліції. Хартія проголошувала: країни, які її підписали, “не прагнуть до жодного збільшення своєї території”, “не хочуть ніяких територіальних змін, що не відповідають вільному вияву зацікавлених народів”, “поважають право кожного народу вибирати форму уряду, з яким він має жити”, “після остаточного знищення нацистської тиранії вони сподіваються встановити мир, що дасть можливість усім націям бути в безпеці за своїми власними кордонами і гарантуватиме всім людям усіх країн існування, вільне від страху і нужди”. Деякі аналітики відзначали,

що право кожного народу на самовизначення було в Хартії виражене не досить чітко. З цього погляду вона була абсолютно прийнятна і зручна для СРСР, оскільки відкривала можливість утримати відторгнуті від Польської держави землі. 24 вересня теж Радянський Союз підписав Хартію, але Москва зробила застереження щодо застосування параграфів Хартії, які повинні враховувати “умови, потреби та історичні особливості відповідних націй”. Скориставшись поблажливістю західних держав СРСР, зберіг за собою право інтерпретувати Хартію у вигідний для себе спосіб. Польський уряд у Лондоні також підписав Атлантичну Хартію [191. С. 517; 319; 423; 424].

У листі до В. Черчілля, посланому 3 вересня 1941 року Сталін заявив, що втрата підприємств чорної металургії та авіаційних заводів України поставила Радянський Союз перед “смертельною небезпекою”. Він знову вимагав відкриття другого фронту чи на Балканах, чи у Франції і прискорення поставок військової допомоги. “Без цих двох форм допомоги Радянський Союз зазнає поразки або буде ослаблений настільки, що довгий час не зможе прийти на допомогу своїм союзникам на фронті боротьби з гітлеризмом”, – підкреслював Сталін. Але США і Англія були не спроможні на той час задовольнити вимоги Москви. Висадження в Африці планувалося на 1942 рік, а у Франції тільки на 1943 рік. Проте західні держави надавали допомогу в озброєнні і оснащенні. У грудні 1941 р. у Москві почались переговори між генералом Сікорським і Сталіним. Згідно з домовленістю від 14 серпня частини польської армії вже були створені у Сибіру. За згодою Москви вони мали бути евакуйовані в Іран. Генерал Сікорський відмовився дискутувати про питання східних кордонів Польщі, тому Москва вирішила обговорити це спочатку з Британським урядом. Кремль запропонував Ентоні Ідену, що прибув у Москву 16 грудня, проект угоди з двох частин: одна – щодо взаємодопомоги у військовій галузі під час і після війни, інша пропонувала варіант політичного врегулювання після війни [424; 518. S. 518].

Треба відзначити, що тоді, коли деякі політичні оглядачі вважали, що радянський режим стоїть перед загибеллю, Москва у другій частині угоди спокійно формулювала конкретні пропозиції щодо політичного майбутнього Європи: розширити сфери свого політичного впливу. Намагаючись зберегти загарбані території, Сталін пропонував відновити незалежність усіх країн, анексованих і окупованих гітлерівською Німеччиною, відділення Рейнландії від Пруссії, передачу східної Пруссії Польщі і визнання Англією радянських кордонів 1941 р. від Карелії до Бесарабії, тобто визнання територіальних надбань, здобутих завдяки пакту Молотова - Ріббентропа. Крім того, Сталін хотів мати військові бази у Фінляндії та в Польщі. Польща могла розширити свою територію на захід за рахунок Німеччини. Але Ентоні Іден після консультації зі своїм урядом заявив, що не може тепер визнати запропоновані кордони. Основна декларація націй у війні проти Німеччини Італії і Японії під назвою Декларація Об'єднаних Націй була підписана 1 січня 1942 р. у Білому домі представниками 26 держав, серед яких були США, СРСР, Норвегія, Польща, Югославія, Голландія, Чехословаччина [191. С. 517; 424. С.143-146].

6 січня 1942 р. радянський комісар закордонних справ розповсюдив серед дипломатичних представництв, акредитованих у Москві, ноту, в якій СРСР висловлювала протест проти жорстокостей німців в українських містах, наприклад у Львові. Посол Польщі у Москві одразу ж відповів нотою, в якій заявив, що, напевне, йдеться про непорозуміння, оскільки з історичного погляду і з погляду міжнародного права, а також виходячи з етнічного складу, Львів є польським містом. Але Молотов відхилив ноту польського посла, а також наперед і можливі інші ноти Польщі, що містили б якісь домагання останньої стосовно Львова. Москва, своєю чергою, заявляла гострі протести проти деяких заяв польського уряду з Лондона, що стосувались східних кордонів Польщі. Повернувшись до Лондона, зі своїх поїздок до Москви і на Середній Схід, генерал Сікорський заявив 12 січня, що Польща визнає на сході тільки кордони встановлені Ризьким договором, і

що на заході вона поверне собі від Німеччини “давні слов’янські землі”[423. С.49-57; 424. С.143-6].

Політичні претензії Москви, Берліна і Польщі на українські землі призвели до того, що в Україні не сформовано єдиного руху опору окупаційному німецько-фашистському режиму. На її території під час війни існували чотири головні політичні сили: німецька окупаційна влада, комуністичний партизанський і підпільний рух, польський підпільний і партизанський рух, український самостійницький підпільний рух. Однак всі чотири сили практично виключали одна одну. Правда, іноді спостерігалась співпраця польського підпілля і радянського партизанського руху проти українського самостійницького підпілля. А втім, були випадки, коли супротивні сили часом укладали тимчасові тактичні угоди про співіснування, тобто домовлялися не застосовувати зброю один проти одного [171. С.220; 180. С.150–152].

Зрозуміло, що в складних геополітичних умовах польський політикум постійно прагнув міжнародної підтримки. 31 січня 1942 р. Сікорський мав зустріч із Черчіллем. Останній пообіцяв голові польського уряду в еміграції, що “оскільки ми не одержали перемоги, проблема європейських кордонів не повинна обговорюватись ніяким чином”. Але він також вказав, що комунізм не лякає Англію. Якщо Європа вибере цей режим, казав Черчілль, то Лондон не виступатиме проти. 7 березня 1942 р.: він запропонував Рузвельту не інтерпретувати принципи Атлантичної Хартії так, щоб ставити під сумнів західні кордони Росії, якими вони були під час нападу Німеччини. 9 березня він надіслав телеграму Сталіну: “Я передав президенту Рузвельту послання, схиляючи його підтвердити підписання угоди, зробленої з Вами стосовно кордонів СРСР у кінці війни”. Але під тиском поляків, що мали вплив у США, Рузвельт відмовився підтвердити думку Черчілля. Така позиція президента США розчарувала Черчілля і особливо Ідена. Іден вважав, що не варто провокувати незадоволення Сталіна, тому що він може повернутися до Гітлера і розпочати переговори про сепаратний мир. Цей аргумент невдовзі

використали прорадянські групи преси з метою тиску на уряди Англії і США. 11 березня 1942 р. генерал Сікорський попередив британський уряд про експансіоністські територіальні вимоги Москви. Черчілль відповів, що його думка з цього приводу не відрізняється від думки Сікорського, але слід зауважити, що Росія може успішно подолати Німеччину, бо “вона знищила мільйони німецьких солдатів”. “Тепер йдеться не про нашу перемогу, а про життя або смерть союзницьких націй. Якщо Росія вступить в союз із Рейхом, ми загинемо. Такої угоди не повинно бути. Якщо переможе Радянський Союз, вони вирішуватимуть питання кордонів, не консультуючись з Англією; якщо ж вони програють, то підписаний нами договір не матиме жодного значення. Британський уряд вирішив визнати західні рубежі СРСР, правда, за винятком польсько-радянського кордону. Про це Лондон повідомив у середині квітня 1942 р. [191. С. 518–519; 423. С.49-57; 424. С.143-6].

У цей час Вашингтон виробив план воєнної операції проти Німеччини. Йшлося про перевезення більше одного мільйона солдатів до Англії (операція Болеро), захоплення плацдармів у Нормандії вже восени 1942 р. для підтримки Східного фронту в разі його ослаблення, та здійснення величезної висадки десанту в Європі в 1943 р. Англійці прийняли план, але тримали в резерві проект висадження десанту в Північній Африці. На початку травня 1942 р. британському уряду були надані контрпропозиції до угоди, які обумовлювали, що питання польсько-радянських кордонів має бути лише в компетенції СРСР і Польщі. Відтак у травні 1942 р. у Лондоні продовжилися переговори між Англією і СРСР. 26 травня 1942 р. був підписаний англо-радянський договір на строк 20 років, який не мав жодної статті про кордони і майже не відрізнявся від угоди 12 липня 1941 р. 5 серпня 1942 р. Рузвельт прийняв посла Польщі у Вашингтоні Я.Цехановського. Розмова йшла, переважно, про питання західних українських і білоруських земель, яких наполегливо домагався польський уряд. Крім того, Рузвельт висловився за евакуацію усієї польської армії, що перебувала в Радянському Союзі. У лютому 1942 р. ця польська армія під командуванням генерала

Владислава Андерса налічувала 75500 солдатів. Вона була евакуйована до Ірану (у березні – 31000, серпні 1942 р. – 44000 чоловік). У складі польської армії було до тисячі західних українців. Згодом польські збройні сили під командуванням Андерса були перекинуті на Близький Схід, Північну Африку та Італію. Через наполягання поляків уряд США тимчасово перешкоджав визнанню Англією анексії СРСР західних районів України і Білорусії. Польський уряд в еміграції, зі свого боку, твердо вирішив захищати принцип польського суверенітету на частини українських і білоруських земель [180. С. 146, 155–156; 191. С. 518–531; 421. С.143-6].

17 серпня 1943 р. Рузвельт і Черчілль зустрілися у Квебеку. Вони обговорювали проблему другого фронту у Європі. Черчілль відстоював свій план висадження на Балканах, а американці виступали за висадку союзницьких військ у північній Франції. Операція висадження десанту була призначена на 1 травня 1944 року. Однак 14 липня 1943 р. загинув генерал Сікорський і польський уряд очолив С.Миколайчик. Він продовжував вживати заходу, спрямовані на те, щоб переконати західні держави в необхідності гарантії для Польщі її східних кордонів 1939 р., тобто гарантії приналежності до Польщі українських, білоруських і литовських територій, які Москва хотіла залишити собі. Що стосується українських територій, то мова йшла саме про райони Волині, Галичини, Холмщини і Лемківщини з переважаючим українським населенням, де концентрувалися головні сили українського незалежницького руху [180. С.146; 322. С.517–518].

Виглядало, що Рузвельт досить туманно уявляв собі, що східний кордон Польщі простягатиметься на схід від лінії Керзона, а це означало, що Львів, мав би перейти до Польщі. Згідно із записами кардинала Спелмана, Рузвельт визнав, що після перемоги світ буде поділено на сфери впливу і “Англія та Росія поділять між собою Європу і Африку”. Президент США усвідомлював, що Росія хоче встановити комуністичні уряди в країнах, які будуть окуповані Радянською армією і неспроможність протидіяти цьому. “Що ми можемо зробити?” – зауважував він. Кардинал Спелман питав його, чи такі країни, як

Австрія, Угорщина, Хорватія мають стати російськими протекторатами? Рузвельт відповів, що це можливо і додавав, що не треба забувати про економічні досягнення Росії. Напередодні свого від'їзду до Москви, де мала відбутися конференція міністрів закордонних справ трьох союзників, Кордел Гол (держсекретар США) одержав від посла Польщі меморандум, у якому польський уряд у Лондоні вимагав гарантій від США і Англії стосовно колишніх східних кордонів. У меморандумі говорилося, що якщо Радянська армія продовжить наступ і окупує території на захід від колишнього польсько-радянського кордону, то ці території треба негайно передати під контроль польського уряду в еміграції. Крім того, на звільненій польській території повинні розміститися англійські і американські війська, щоб гарантувати незалежність країни. У цей час Е. Іден заявив голові польського уряду: якщо він відмовиться піти на поступки в питанні східних кордонів, тоді не буде жодної надії щодо відновлення дипломатичних стосунків польського еміграційного уряду із Москвою. С.Миколайчик відповів, що питання східних кордонів Польщі не повинно бути темою дискусій і що його уряд проти того, щоб це питання обговорювалось під час конференції у Москві міністрів закордонних справ союзників. Конференція міністрів закордонних справ СРСР, США і Англії проходила в Москві з 19 по 30 жовтня 1943 р. Було вирішено, що в інтересах усіх націй необхідно продовжити тісне співробітництво воєнного часу також і після закінчення бойових дій. Питання польських кордонів не обговорювалось. Американські і англійські представники тільки намагалися схилити радянський уряд до встановлення дипломатичних відносин із польським урядом у Лондоні. Москва відповіла, що цей уряд їй ворожий, і він лише хоче встановлення у звільненій Польщі "влади емігрантів". Крім того, радянська пропаганда намагалась утвердити на заході думку, що Армія Крайова, підпорядкована уряду в Лондоні, співпрацює з гітлерівцями і воює проти радянських партизанів [322. С. 518; 424. С.143-6].

І справді воєнно-політична ситуація на українських територіях у 1943 р. різко ускладнилася. Польська меншина та її організації опору вважали ці території польськими. Військове командування польського опору розробило план повстання до приходу радянської армії, щоб узяти владу і поставити Москву перед доконаним фактом, що на цих територіях відновлено польський суверенітет (польський план стосувався не лише української території, а також і білоруської та литовської, – анексованих СРСР восени 1939 р.). У всіх польських планах українців на прикарпатських українських територіях розглядали як ворогів, яких треба знищувати. Як стверджує відомий варшавський дослідник українського походження М. Сівицький, у Польщі шукали “спосіб ліквідації шести мільйонів українців і булорусів. Вироблялися різні проекти, відповідні настанови летіли з Лондона, до окупованого краю. Польща перетворювалася на ворога українського народу” [390. С. 243].

“Польський шовінізм, – писав з цього приводу політолог Олег Баган – не міг відмовитися від своїх національних амбіцій, занадто закорінених в характері поляків. Таке ставлення польського руху до українців ґрунтувалося на тому, що поляки були переконані тоді в особливій якійсь місії свого народу у Другій світовій війні. Українців вони розглядали як найголовніших своїх ворогів” [47; 121. С. 92]. Польський шовінізм був також причиною постійного протистояння польського уряду в екзилі і СРСР [27; 29; 30; 43. С.4].

Спроби геноциду українців, за українськими джерелами, почалися з 1942 року на територіях, що межували з етнографічною польською територією. З 1942 року по 1943 роки було вбито більше 2000 українців. З серпня-вересня 1943 року польські акції поширилися далі на схід у райони Галичини і Волині. На Волині ситуація була ускладнена через численні фактори, що посилювали антагонізм між українцями та поляками. Серед цих факторів треба назвати, з одного боку, присутність прорадянських польських партизанів і комуністів, а з іншого боку – використання німцями в репресіях

проти українського руху і мирного населення польської поліції. Про це свідчать також і німецькі донесення. Так, у Дермані (на південь від Рівного) 30 травня 1943 р. після пострілу з невідомого напрямку польська поліція спалила 80 будинків і вбила 70 українських селян. Під час таких операцій поліцаї конфісковували хутрянні вироби, одяг і цінні речі. Батальон польської поліції Клевані провів численні арешти серед українців у Новосілках і Новожукові, чимало з арештованих було розстріляно. У ході цієї операції польські поліцаї замкнули у stodолі українського священика Олександра Карбовича та знищили його будинок. Повертаючись назад, вони вбили 5 чоловік із Сухівців і Голехова, яких зустріли по дорозі. Коли батальон проходив через село Заставне, один з польських поліцаїв відкрив вогонь по безвинному мешканцю. Батальон повернувся з 9 возами награбованного майна. У німецькому донесенні командира цього батальону було названо особливо жорстоким [180. С. 140–143; 254. С. 127;].

Польсько-український конфлікт у критичний період війни (1943-1944 рр.) був вигідний і німецькій і радянській стороні [408. С.76]. До кінця 1943 р. чисельність радянських партизан складала 250 тис. бійців [457. С.3]. Великі формування діяли і на Україні. Радянські партизани діяли, наприклад, у Карпатах. Так, біля Ділятина партизанське з'єднання Сидора Ковпака налічувало біля тисячі чотирьохсот бійців [85. С.266]. Бандерівці для російсько-більшовицьких поневолювачів і їхніх польських васалів стали уособленням найнебезпечніших і найлютіших їхніх ворогів, так як колись, у минулому, ними були гайдамаки, мазепінці, петлюрівці [91. С.3]. Незважаючи на радянську окупацію Галичини і Волині УПА продовжувала рости. В 1944-1945 рр. В неї вступило більше добровольців, ніж вона могла озброїти [412. С.611]. Українські села часто зазнавали нападів від радянських і польських партизанів, які діяли разом, грабували і залишали багато жертв. Ці села захищали вояки УПА. Польські напади почалися також у Галичині. Ними поляки хотіли позначити приналежність цих територій до Польщі і вигнати звідти українців. Відновивши свою державу (15 жовтня 1918 р.)

поляки відмовили в такому ж праві українцям із Східної Галичини [159. С.41]. Отож, у Західній Україні протистояли одна одній 4 сили: український рух, який прагнув незалежності всієї України; німецькі окупанти; військові формування поляків, які хотіли заявити про свою присутність і домогтися приєднання цих земель до польської держави; радянські партизани, які вважали ці землі приналежними до СРСР [85. С.266; 457.С.3]. Польський еміграційний уряд прагнув будь-що утвердити свою військову приналежність на західноукраїнських землях як важливий фактор для політичного вирішення цієї проблеми й на користь відновлення польської держави у довоєнних межах [180. С. 142–148]. Звільнення України почалось у січні 1943 р. військами чотирьох Українських фронтів і закінчилось у травні 1944 р. силами 1-го Українського фронту [87. С.203].

Отже, коротко підсумовуємо конкретно-історичний матеріал третього розділу. Вибух Другої світової війни знову зробив українське питання актуальною проблемою міжнародної політики. Тож врахування фактора війни стало важливим елементом політичних платформ українських і польських політичних середовищ. Підпільна ОУН, на відміну від українських легальних угруповань, зробила ставку на Німеччину, сподіваючись використати німецько-польську війну для реалізації національно-державницьких планів. Однак серпнево-вересневі угоди 1939 р. між СРСР і Німеччиною фактично поклали край довоєнній стратегії праворадикального українського проводу.

На початку війни провідні українські суспільні чинники публічно підтримали Польщу в боротьбі з німецькою агресією. Відтак у лавах Війська польського воювало до 120 тис. українців; щоправда, мали місце випадки бойкоту мобілізації, дезертирства і переходу на бік супротивника (особливо у другій декаді вересня).

Для обґрунтування приєднання Західної України до СРСР у жовтні 1939 р. радянські органи спільно з військовими організували вибори до Народних зборів, які прийняли Декларацію про входження краю до складу СРСР –

УРСР. Більшість українців позитивно оцінили факт воз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР, лише частина українських праворадикальних сил та поляки поставилася до цієї події негативно.

Радянсько-комуністичні органи повели рішучий наступ на всі українські та польські громадсько-політичні структури. Переслідувалися римо-католицькі, греко-католицькі та інші релігійні громади. У ході політики радянської українізації українська і польська культура підпорядковувалися потребам комуністичної ідеології й фактично позбавлялися національного змісту. Радянський репресивний апарат вів безкомпромісну боротьбу проти українського і польського підпілля; сотні тисяч неблагоннадійних українців і поляків було репресовано або депортовано на схід. Відтак українці та поляки фактично були відсторонені від впливу на вирішення державно-політичного статусу цього терену і розв'язання українського національного питання в цілому.

Внаслідок радянсько-німецького пакту 1939 р. частина українських етнічних земель (Лемківщина, Холмщина, Підляшшя) відійшли під юрисдикцію Німеччини, яка почала їх заселяти польською людністю із Помор'я, що ще більше посилювало українсько-польський конфлікт.

РОЗДІЛ 4
РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ РУХ ОПОРУ І УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ
ПРОТИСТОЯННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

4.1. ОУН і УПА в боротьбі з німецьким окупаційним режимом

А.Гітлер будував “далекоглядні” плани. Наступним етапом Другої Світової війни був напад на СРСР. Перелік письменників, публіцистів, істориків вважають, що якби не А.Гітлер вдерся у СРСР, то це зробив би Й.Сталін у відношенні Німеччини. Але історичний аналіз не має “стійкої платформи” для таких висновків. Збройні сили Рейху не мали жодних підстав у 1941 р. вбачати противника в особі Радянського Союзу та його армії. “Очікуваний напад” СРСР на Німеччину, скоріше за все, не більш, не менш як чергова витівка міжнародного провокатора і авантюриста А. Гітлера, подібна до тих, до яких він вдавався у своїх попередніх агресивних авантюрах [241. С.12; 335. С.197-199].

Версія вимушеної, превентивної війни гітлера- це ніщо інше, як фантом. Немає жодного офіційного документу німецької сторони про підготовку агресії СРСР проти Німеччини. Так само, як немає жодного офіційного радянського документу про підготовку агресивної війни Радянським Союзом проти Німеччини. Тоді як суд, тим паче суд історії, віддає перевагу лише прямим доказам [241. С.12].

У Другій Світовій війні Україна стала об’єктом нападу з боку Німеччини, Угорщини, Румунії та Словаччини, збройні сили яких окупували Українські землі, розчленували їх і поділили між собою [225. С.20-25].

Антиокупаційний рух спротиву представляв Україну як суб’єкта міжнародної політики в Європі і світі в роки Другої світової війни [362. С.137].

Українські націоналісти – найбільш жертвні патріоти - вели боротьбу за Українську державу за найскладніших, найтрагічніших обставин десять

трагічних і буремних літ ... під гаслом “Свобода без Рад і без німців” [385. С.6].

Попри всю суперечливість політики ОУН щодо гітлерівської Німеччини у початковий етап Другої світової війни, її керівництво висувало у цей період стратегічне завдання боротьби за відродження української державності [397. С.3; 404. С.75-78; 415; 429; 431]. Документи з різних політичних таборів, які протягом десятиліть ретельно приховувались радянською ідеологічною системою від громадськості, чітко свідчать про те, що ОУН та її збройне утворення Українська Повстанська Армія, використовуючи право кожного народу на самовизначення аж до створення власної самостійної держави, втілювали у життя одвічне прагнення українців – бути господарем на рідній воз’єднаній землі [131; 135; 137; 138. С.42-55; 235. С.65; 236. С. 78-82; 238; 239. С.72; 240. С.86]. Це досить повно відображено у виданнях ОУН і УПА і національно-визвольного руху. Українська преса періоду Другої світової війни включала комуністично-радянську пресу, україномовну пресу під німецькою окупацією; пресу національно-визвольного опору (неформальна журналістика); видання ОУН і УПА [357.С.16].

Готуючи напад на СРСР, гітлерівці планували використати українських націоналістів у своїх політичних цілях. У свою чергу останні, повіривши запевненням німецьких урядових чиновників у сприянні відродженню Української Соборної держави, погодилися піти на співпрацю [430. С. 245]. Власне ще 1927 р. А. Розенберг у книзі “Майбутній шлях німецької зовнішньої політики” писав про створення буферної Української держави і укладення з нею “союзу” [267. С. 203].

У листопаді 1927 року у Берліні провідники націоналістичних організацій скликали конференцію українських націоналістів. Конференція висловила за злиття всіх націоналістичних організацій, включаючи Українську військову організацію на чолі з Євгеном Коновальцем, Групу Української націоналістичної молоді, Легію українських націоналістів в Організацію українських націоналістів (ОУН) [171].

У 30-і роки під впливом дезінформації радянської та польської пропаганди склалася думка про позитивне ставлення рейху до українців та їх змагань за незалежність. Починаючи з травня 1933 р., польська преса стверджувала, що Берлін керує ОУН, яка запозичила свою ідеологію у націонал-соціалістів і отримує фінансову допомогу з Берліна [255. С. 169].

Подібне писала і радянська преса. У 1935 р., зокрема, зазначалось, що німецькі фашисти утримують у Берліні полковника Є. Коновальця, керівника ОУН, який служить у Німеччині, та що німці мріють відірвати Україну від Радянського Союзу [255. С. 169]. Однак відомо, що після підписання польсько-німецької угоди про дружбу і ненапад 26 січня 1934 р. Євген Коновалець покинув Берлін і переїхав жити до Швейцарії. Після вбивства активистом ОУН у Варшаві міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького 15 червня 1934 р., у жовтні цього ж року польська влада обговорювала з Гітлером питання співробітництва політичних поліцій обох країн у боротьбі з “українськими терористами” [255. С. 169]. І все ж у західному світі широко поширювалась думка, що фашистська Німеччина виступає прихильником незалежності України. Наприкінці 1938 р. посол США у Франції Б. Буліт що до України зауважив: фашисти мають намір, спираючись на свою націоналістичну агентуру, створити незалежну українську державу під егідою Німеччини [267. С. 203]. В 1939 р. прем'єр-міністр Великобританії Н. Чемберлен заявив міністру закордонних справ Франції Боне: “Є підстави думати, що німецький уряд, можливо, розраховує розпочати знищення Росії шляхом агітації за незалежну Україну” [266. С. 105]. Подібні висловлювання були зумовлені також тим, що у фашистського керівництва перед нападом на Радянський Союз не було чітких намірів щодо майбутнього політичного устрою Східної Європи. Окремі його представники, зокрема А. Розенберг, перед приходом Гітлера до влади не відшукали ідеї ймовірного виникнення української державності під контролем Німеччини. “Німеччина повинна залишати відкритою можливість союзу з Києвом”, – зазначав А. Розенберг у 1927 р. До нападу на СРСР

А.Розенберг вважав що все ж таки треба надати можливість українцям розвивати їхню історичну свідомість, мати університет у Києві, дозволити розвиток літератури і лише згодом відродити Українську державу. Проте вже в доповіді 20 червня для вузького кола вищих офіцерів він висловився: нині передчасно казати, коли і як буде створена Українська держава, та взагалі “говорити про це тепер немає сенсу “. Треба додати, що ці ідеї не були схвалені А.Гітлером. Зрештою, Розенберг завжди приєднувався до думок і рішень А. Гітлера [255. С. 169].

12 вересня 1939 р. у Відні Канаріс мав зустріч з А. Мельником, у ході якої шеф абверу говорив йому про можливість чи, скоріше, ймовірність незалежності Західної (“Галицької”) України. Мельник настільки повірив Канарісу, що наказав готувати список членів західно-українського уряду [82. С. 98-9]. Канаріс, напевне, прорахував цей варіант у разі відмови Москви напасти на Східну Польщу, але 17 вересня Червона Армія вторглася у Польщу.

Побоюючись, щоб західні держави не використали українців проти Німеччини, нацистське керівництво пропонувало відповідним службам поширити чутки про вирішення “у майбутньому” українського питання [275. С. 57]. А втім, у інструкції для рейхскомісара України від 7 травня 1941 р. також передбачалося створення у майбутньому української держави, тісно пов’язаної з Німеччиною. Саме такі декларації давали підстави українській еміграції, в тому числі провідникам ОУН, сподіватися на “позитивне” вирішення українського питання Німеччиною [275. С. 59].

Але всі крапки над “і” були поставлені нацистами щодо української незалежності після початку війни Німеччини проти Радянського Союзу. Напередодні та в день вступу вермахту у вересні 1941 р. в столицю України, радник Гітлера штандартенфюрер СА доктор Вернер Кеппен з німецькою пунктуальністю занотував, що 18 вересня на обіді в головному штабі фюрера, де були присутні рейхсміністр Ламмерс і рейхсміністр Е. Кох,” розмова за столом точилася переважно навколо теми “Вільна Україна”. Не висуваючи

при цьому якихось нових аргументів, фюрер і рейхскомісар відкинули ідею вільної України. Слов'яни – це родина кролів... Саме з цієї причини ідея створення університету у Києві повинна бути відкинута. Зрештою від цього міста майже нічого не залишиться. Тенденція фюрера, який розглядає знищення великих російських міст як умову тривалості нашої влади в Росії знайшла підтримку в рейхскомісара, який хотів зруйнувати українську промисловість, щоб змусити пролетаріат повернутися на село” [266. С. 105].

Першими і головними жертвами репресій в 1941 р. були, як свідчать німецькі документи, члени ОУН-Бандери. Згодом репресії поширили і на членів ОУН – Мельника [255. С. 169; 462. С.51-57]. Від початку липня 1941 р. ОУН-Бандери систематично переслідувалась не лише німецькою службою безпеки і гестапо, але також абвером. Від 15 вересня 1941 р. розпочалося справжнє полювання на членів цієї організації на всій території України і навіть в німецькому Рейху [40. Т.1. С.122–123]. Тому перегляд позиції ОУН С.Бандери щодо Німеччини стався вже на першій конференції ОУН (СД), яка відбулась наприкінці вересня, на початку жовтня 1941 р. ОУН перейшла на нелегальні форми роботи і розпочала антинімецьку пропаганду під гаслами боротьби за самостійну Україну, викриваючи гітлерівські плани закабалення України [289. С.47-51]. У 1943-1944 рр. ОУН перейшла від вождівської структури до колективного керівництва та прийняла в свою програму елементи плюралізму [342].

Шлях, що пройшла ОУН – від прагнення здобути Самостійну Україну в рамках нацистської “Нової Європи “ до усвідомлення гострої потреби збройного опору гітлеризму – виявився складним і суперечливим, але він завжди був зафарблений національним патріотизмом і жертвністю [213. С.3-15; 265. С.82-85; 269. С.50-59; 283. С.200-206; 293. С.202-210; 294; 321; 323. С.178-183]. Вже 22 червня 1941 р. на схід України рушили три похідні групи ОУН, організовані головним чином в еміграції [377. С. 193], у тому числі спеціальна група у складі 100 осіб з дорученням виголосити Акт відновлення Української держави й організувати державний апарат. Керував групою

член Проводу Українських Націоналістів Ярослав Стецько, неодноразовий в'язень польських тюрем. Те, що група Ярослава Стецька діяла без відома німців, засвідчують її військові оперативні заходи, захоплення радіостанції у Львові, скликання за лічені години Національних зборів [111; 112; 306. С. 11].

Уранці 30 червня 1941 р. до Львова увійшов відділ Дружини українських націоналістів – батальйон “Нахтігаль” під командуванням сотника Романа Шухевича. Прибула також група Ярослава Стецька. Їхня поява у Львові ще до вступу сюди німецького війська пояснювалася тим, що, не отримавши відповіді на свій меморандум від 23 червня, провід вирішив скористатися безвладдям перших днів німецької окупації, щоб проголосити Декларацію про відновлення Української держави і негайно приступити до її розбудови. Керівництво ОУН було переконано в тому, що німці не ризикнуть конфліктувати з українською політичною течією, яка завчасно оголосила себе союзником Рейху. Керівництво ОУН–Б ще вірило, що Німеччина сприятиме соборності українських земель і утворенню незалежної України [316. С. 32]. Захопленій радіостанції присвоїли ім'я Євгена Коновальця. Було вирішено скликати ввечері широкі громадські збори в будинку Централі товариства “Просвіта” і там же створити органи державної влади. У зборах взяли участь близько 100 львів'ян, серед них ректор Духовної академії Йосип Сліпий, посадник міста Львова Юрій Полянський, професори, науковці, господарники, політики. Ярослав Стецько прочитав від імені проводу ОУН “Акт проголошення Української держави”: “Волею Українського народу ОУН під проводом Степана Бандери проголошує створення української держави, за яку поклали голови цілі покоління найкращих синів України. На Західних землях України твориться Українська влада, яка підпорядковується Українському національному урядові, що створиться в столиці України – Києві” [65; 306. С. 17].

Ця подія відбувалася в умовах першого дня фашистської окупації і в присутності представників німецького військового командування, з яким

націоналісти пов'язували надію на успіх своєї справи у важкій боротьбі проти радянського режиму, встановленого в Україні більшовиками. Тож цілком природно, що в цьому документі є звернення до “Великонімеччини”, “що під проводом А. Гітлера творить новий лад у Європі і світі та допомагає українському народові визволятися з-під московської окупації”. Саме так і заявила про себе ОУН на українській землі, проголошуючи 30 червня 1941 р. у Львові акт відновлення Української Соборної Самостійної Держави і закликаючи “весь український нарід не скласти зброю так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава” [З. Оп. 1. Спр. 5 Арк. 3]. Невдовзі був затверджений склад тимчасового уряду – Українського Державного Правління в кількості 41 члена правління без заступників і 19 заступників директорів [З. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 13]. У ті дні Я. Стецько надіслав лист президенту УНР в екзилі Андрію Лівичському і колишньому гетьману України Павлу Скоропадському, в яких просив підтримати Акт 30 червня. У відповідях обидва українські провідники позитивно оцінили події у Львові [301. С. 467].

Вслід за проголошенням української державності розпочалася організація місцевої державної адміністрації (сільської, міської), районної, окружної й обласної [З. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 8–9].

Були сформовані три похідні групи ОУН: на схід – південь, північ, центр, завданням яких була пропаганда ідеї самостійності України і формування місцевої адміністрації. Фактичні дані про це є у звіті заступника провідника групи південь Тимоша Семчишина, у якому наводяться списки членів груп, що відійшли на схід 17-19 липня 1941 р. у різні міста: Київ, Харків, Дніпропетровськ, Полтаву, Сталін [З. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 41–42]. Т. Семчишин зазначає, що в одній з місцевостей, на шляху групи “забрав для ОУН дуже важні матеріали НКВД” [108. С. 20–21]. Семчишин зазначає, що вже на той час мало місце негативне ставлення німців до членів ОУН [З. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 44]. У звіті робиться також спроба охарактеризувати діяльність мельниківців, які проводили значно поміркованішу політику. Мельниківці

вислали на СУЗ своїх представників услід за армією, головню як перекладачів, поліцаїв і взагалі як робітників в німецькій адміністрації. Похідних груп не вислали, надіючись на співпрацю з німцями, вели широку “вождівську” пропаганду, ціллю якої було доказати: Мельник-“вождь”, а Бандера – “анархіст” [З. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 2–3]. Відомо, що для Проводу Українських націоналістів (ПУН) на чолі з його головою, полковником Андрієм Мельником і його прихильників відокремлення С.Бандери було “диверсією” і “бунтом Бандери” [34; 77. С.3].

2 липня 1941 р. про “Акт проголошення української державності” стало відомо у Берліні і негайно вжито рішучих заходів з метою ліквідації українського уряду. У Львові німецькі власті викликали голову уряду Я.Стецька, якому було заявлено, що фюрер відкладає вирішення політичних питань, пов’язаних з українською державністю, до кінця війни [275. С. 54]. У зверненні до львів’ян від 5 липня 1941 р. коменданта Львова генерала Ренца ні словом не згадується про будь-яку українську владу, створену у місті. Це питання для німецького командування вже не існувало [108. С. 76].

Помічник державного секретаря Німеччини вимагав від С.Бандери і членів Українського національного комітету оголосити Акт недійсним. Проте Степан Бандера відмовився зробити це, наголосивши, що віддаючи накази “не спирався на жодні німецькі органи влади на жодні угоди з німецькою владою, а тільки на мандат, який мав від українців” [306. С. 117]. 14 липня 1941 р. Альфред Розенберг особисто звернувся до Степана Бандери з листом, в якому вимагав припинити опозиційну діяльність ОУН і розпустити уряд, але знову одержав відмову. Водночас Степан Бандера встиг відправити до Львова гінця, з яким передав вказівку своїм організаціям переходити у підпілля. Відтак гестапо заарештувало Степана Бандеру, Ярослава Стецька, крайовий уряд і 300 членів ОУН. Тож ОУН(р), яку очолив Микола Лебідь, розпочала підготовку до боротьби проти фашистської Німеччини, яку ще недавно вважала союзником [306. С. 19].

ОУН швидко перейшла в підпілля на СУЗ, тому що гебітскомісари і СД одержали інструкцію безоглядно знищувати бандерівців, застосовуючи до них гостріші міри, як до комуністів, як це сповіщалося в неопублікованому архівному “Звіті про діяльність ОУН на східноукраїнських землях” (1941-1943 р.) [3. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 2–3]. Зокрема, у східних областях – Київській, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Одеській, Сумській, Харківській та інших було закладено підпільні структури ОУН [8. Оп. 23. Спр. 527. Арк. 812; 7. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 258; 11. Оп. 1. Спр. 227. Арк. 121; 8. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 53–54; 377. С. 193].

Українські націоналісти розгорнули антифашистську боротьбу і поза межами УРСР – на українських етнічних землях (Берестейщині, Пинщині, Холмщині, Надсянні), а крім того – безпосередньо на території “третього рейху”. На це чітко вказують документи НКВС і німецькі матеріали, зокрема про арешти великої групи бандерівців у Брауншвейгу, Дрездені, Лейпцігу, Берліні, Ганновері, Мюнхені, Відні, Празі, Бреслау, Данцігу, Бремені, Хемніці, Дюссельдорфі тощо [430. С. 245].

Незважаючи на утиски, бандерівці з великим ризиком для життя проводили “відкриті демонстрації своєї націоналістичної непокори”. Так, в архівній “Інформації до проводу ОУН у Львові про діяльність українських націоналістів” дисертантом знайдено опис того, як 27 липня 1941 р. на площі старого замку у Рівному відбулося Свято Української державності, а потім величава маніфестація. Присутніх 10 тис. людей із Рівного і 7-х районів давнього Рівенського повіту. В місті був спинений рух. Німці робили знімки і почасти допомагали бандерівцям робити порядок [3. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 7].

Упевнившись, що ОУН Бандери готується до збройної боротьби, 25 листопада 1941 р. айнзацкоманда Ц. 5 з Києва наказала постам поліції безпеки і СД у Рейхкомісаріаті Україна: “Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання в Рейхкомісаріаті, мета якого – створення Незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту тихцем знищені як грабіжники” [255.

С. 169]. А вже листопадові події 1941 р: роззброєння “окремих загонів українських повстанців ; розформування і розстріли української поліції на Волині ; розв’язання “Поліської Січі”; розстріл окремих представників Проводу ОУНу Житомирщині, Полтаві, Чернігові, нарешті – лютневі (1942 р.) розстріли в Києві, – розвіяли усі останні ілюзії щодо сподівань спільної боротьби з Німеччиною проти московських червоних імперіалістів” [109. С. 175].

Перегляд позиції бандерівців щодо Німеччини стався, як відомо, вже на Першій конференції ОУН, (відбулася наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р.). Хоч її рішення не збереглися, проте з окремих документів та за спогадами учасників відомо, що конференція поставила завдання перейти на нелегальні форми роботи і розпочати антинімецьку пропаганду під гаслами боротьби за самостійну Україну, викриваючи гітлерівські плани закабалення України [221. С.163; 242. С.136-138; 289. С.47-51].

Про зміст бандерівської пропаганди в цей час переконливо свідчать документи німецьких спецслужб. У повідомленні № 8 гітлерівської служби безпеки про антифашистську спрямованість пропаганди українських націоналістів від 28 серпня 1942 року зазначається, що бандерівські пропагандисти поширюють твердження: “Нетривале панування німців розвіяло усі сподівання на суверенну Україну, тому зараз необхідно стати на шлях організованої революції під керівництвом С.Бандери” [8. Оп.22. Спр.77. Арк.76]. У повідомленні № 10 сповіщається про те, що “бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи до того, щоб усіма засобами, навіть шляхом збройної боротьби, досягнути незалежності для України” [8. Оп. 22. Спр. 77. Арк. 119].

З початку лютого 1942 р., коли розпочався примусовий вивіз українського населення з окупованих територій на працю до Німеччини (за роки окупації фашистами вивезено з республіки 2,4 млн осіб) [205. С.345], проти цих кроків гітлерівців вела активну кампанію бандерівська пропагандистська служба.

У повідомленні № 7 гітлерівської служби безпеки про антифашистську агітацію українських націоналістів від 20 серпня 1942 р. сповіщається, зокрема, що “бандерівці наголошують на тому, що німці відправляють українських жінок і дівчат на важкі роботи, як це робили більшовики, які посилали їх у ссылку” [8. Оп.22. Спр.77. Арк.72–3].

У відповідь німецька каральна машина посилювала репресії проти ОУН обох течій. В березні 1942 р. гітлерівці провели повторні широкомасштабні антибандерівські акції. В вересні 1942 р. в концтаборі Аушвіц гітлерівцями побито до смерті двох братів Степана Бандери – Олексу і Василя [68; 220]. Гітлерівська служба безпеки неодноразово повідомляла про масові арешти українських націоналістів у Німеччині: 20 листопада 1942 р., 11 грудня 1942 р., 23 грудня 1942 р., 6 січня 1943 р., 12 лютого 1943 р. [8. Оп. 22. Спр. 78. Арк. 15–29; Спр. 81. Арк. 50–57, 60–62]. З матеріалів, одержаних у арештованих кур’єрів і під час допитів, було встановлено, що центральний пункт бандерівських груп знаходиться у Львові, а у Берліні – філіал, який керував підпіллям на території всієї Німеччини. Ці документи також свідчать, що вже у вересні 1941 р. заарештували 210 чоловік наводиться великий перелік міст, в яких мешкали бандерівці: Берлін, Бремен, Бреслау, Відень, Веймар, Вюрцбург, Гамбург, Ганновер, Гельдесхайм, Данціг, Дюссельдорф, Карлсруе, Кассель, Кенісберг, Лейпціг, Магдебург, Мюнхен, Нюрнберг, Оппельн, Познань, Потсдам, Прага, Райхенберг, Франкфурт-на-Майні, Франкфурт-на-Одері, Хемниць, Штутгарт [8. Оп. 22. Спр. 78. Арк. 15–16].

Наступним кроком у розробці програми дій ОУН стосовно становища в Україні стала Друга Конференція ОУН (квітень 1942 р.). В її рішеннях з надією говорилося про “близьку можливість збройної боротьби за Українську Державність в слушний час “, якщо СРСР буде розгромлений або Німеччина виснажитья внаслідок втрат на фронті й внутрішніх потрясінь [119; 170. С.203-207]. Ухвалено також низку рішень про необхідність

посилення діяльності щодо створення повстанської армії та “за злагодження польсько-українських відносин” [117; 364. С.234-242].

В квітні 1942 р. на Волині було організовано перші дві групи самооборони з членів ОУН-Б на чолі з Сергієм Качинським (псевдонім “Остап”) та Г. Перегійняком – Довбенком [420-422]. В вересні – на початку жовтня в районі м. Сарни організовано перше значне військове формування ОУН-Б на чолі з уже згаданим Сергієм Качинським. Разом з іншими збройними загонами українських націоналістів, які утворилися в той час, вони прийняли назву Українська Повстанська Армія (УПА). В червні 1943 р. на Східній Галичині сформувались місцеві загони УПА під назвою Українська народна самооборона [141. С.463]. В серпні 1943 р. визначилась остаточна військово-політична структура УПА [220; 253. С.39-42; 420; 422]. Діючи невеликими групами, вони нападали на німецькі установи, здобували зброю і продукти.

У середині липня 1942 р. Головна команда УПА видала наказ усім своїм “летючим бригадам” негайно розпочати заплановану другу фазу, збройні акції проти гітлерівців не тільки щодо адміністративних органів, а також по всіх пунктах військово-стратегічного значення, а особливо по системі транспорту та постачання фронту скрізь – від Чорного моря до Білорусії і Балтики [8. Оп. 22. Спр. 41. Арк. 53–4;]. Слід, однак, зазначити, що активні воєнні дії ОУН(б) розпочала фактично з 1943 р. Наймасштабнішими вони були в районі Волині, Полісся і Поділля.

Вже у 1943 році УПА мала досвід боротьби на три фронти – антинімецький, антипольський, антирадянський [362. С.270].

В першій половині квітня 1943 р. в районах населених пунктів Мізоч, Остріг, Крем’янець, Верба повстанська боротьба набрала значного розмаху. Лише у Вербі було вбито 120 німецьких солдатів, у Шимовку – 24, Острозі – 32, в Мізочі – 11 [5. Оп. 1. Спр. 164. Арк. 15]. У виписці № 20 з розвіддонесення штабу партизанських загонів Житомирської області про діяльність українських націоналістів від 1 червня 1943 року зазначено:

“20.5.43 року націоналісти напали на німецький гарнізон с.Чудель, що в 20 км. на Південний Схід від Сарн, в результаті було вбито 30 німців” [11. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 70].

У виписці № 21 з розвіддонесення штабу партизанських загонів Кам’янець-Подільської області про діяльність українських націоналістів від 1 червня 1943 р. повідомляється: “м.Славута. В лісах Острозького, Шумського та Мізоцького районів націоналісти активізують свої дії проти німців. По 60-70 повозок виїжджають на засади і різні операції. По великим селам проводять мітинги і агітацію, направлені на боротьбу проти німців і радянської влади” [37, С. 73]. Про бойові дії українських націоналістів проти гітлерівців на Рівненщині повідомляв командир більшовицьких партизанських загонів Бегма: “26.6.43.р. в с.Хараїмовка Деражнянського району німці вели бій з націоналістами, в результаті вбито 4 німці і 19 націоналістів. При виїзді німців з Хараїмовки націоналісти послали проти них засаду і убили 7 німців” [11. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 101].

У звіті окружного проводу ОУН про військові дії за участю націоналістів (липень 1943 р.) наведено цілий перелік боїв УПА. Один з них: “17.07.1943 р. німці з поляками заїхали у Хмелів та почали його палити. Запалили 6 хат і почали вбивати мирне населення. Прибув заалармований відділ УПА. Відступаючи, залишили вороги на полі бою 10 своїх трупів. Втікачів переслідувано 2 км. аж до шосе, де вони погрузилися на авта і втекли” [12,С.24]. Загалом у жовтні-листопаді 1943 р. УПА провела 47 боїв з німцями і 52 – з радянськими партизанами [3. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 54].

Події, що розгорталися на радянсько-німецькому фронті, не могли не коректувати тактику і характер визвольної боротьби. 17-21 лютого 1943 р. на 3-й конференції ОУН офіційно проголошено зміну курсу збройного спротиву німецьким окупантам. Саме у цей час сформульовано стратегію “двофронтвої” боротьби ОУН-УПА, суть якої зводилася до одночасної боротьби проти двох імперіалізмів – Берліна і Москви [190, С. 163]. Було також змінено назву: ОУН-(б), що почала називатись ОУН-Самостійників

Державників (ОУН-СД). Щоправда на III-му Надзвичайному Великому Зборі ОУН у серпні 1943 р. повернули стару назву [52, С. 129]. У документах конференції зазначалось, що “у відношенні між проводом ОУН і командуванням УПА з одного боку, і німецькою владою, з другого – не заіснували жодні зміни, а зокрема, не має жодної співпраці. Усі того роду поголоски є черговою провокацією ворога, одчисленою на нашу політичну компрометацію” [8. Оп. 30. Спр. 183. Арк. 15–7]. Особливо важливим було рішення про перехід до великомасштабної партизанської війни. Тоді ж командувачем партизанськими відділами на Волині й Поліссі призначено Д. Клячківського (“Клима Савура”) . В жовтні-листопаді 1943 р. УПА провела 47 боїв з німцями і 52 – з радянськими партизанами [275].

І все ж наближення радянського війська об’єктивно робило сталінський режим головним супротивником українських повстанців. Починаючи з весни 1944 р., формування УПА фактично зосередили головні сили на боротьбі проти радянської влади, яка поверталася у західний регіон [168. С.201]. У цей час в УПА налічувалося майже 100 тис. бійців – її максимальна чисельність [218. С. 163]. За свідченням останнього головного командира УПА полковника Василя Кука, УПА в дні своєї найбільшої сили налічувала приблизно півмільйона осіб, якщо рахувати не лише вояків, але й усі допоміжні служби та структури [89; 90].

Військовою частиною, яка воювала проти більшовиків на боці німців, була дивізія “Галичина” – 1-ша дивізія Української національної Армії. До формування дивізії СС “Галичина” негативно поставились і органи радянської влади і крайовий провід ОУН на чолі з М.Лебедем [455. С.77]. Після розгрому цієї дивізії під Бродами багато хто з дивізійників опинився в лавах УПА [394. С.149].

Зміцненню єдиного фронту боротьби проти окупантів суттєво заважав розбрат у середовищі самої ОУН, а також відсутність порозуміння з іншими військово-політичними угрупованнями, зокрема, потужною “Поліською Січчю”. Остання була організована Т. Боровцем (“Тарас Бульба”) восени

1940 р. і поставила своїм завданням боротися проти радянської влади, яка почала своє панування на “визволених “ українських землях “нищенням української інтелігенції, духовенства та більш активної національно-свідомої частини сільського та міського населення” [104. С. 72]. Підпілля на чолі з Т. Бульбою-Боровцем – колишнім в’язнем польського концтабору, членом політичної організації “Відродження” було започатковане в Україні за сприяння уряду УНР в екзилі [317. С. 157].

У 1941 р., використовуючи ситуацію, коли Червона Армія відступала, а німці ще не встигли створити окупаційної адміністрації, Т.Бульба-Боровець, як він згадує, “розбивав в’язниці, трудові табори, відбивав від більшовиків великі транспорти мобілізованих у Червону Армію запасників, в’язнів, та репресованих “, яких енкаведисти тисячами гнали на Схід [72. С. 116]. Після приходу гітлерівців його загони спочатку діяли легально під назвою окружної команди міліції у Сарнах, а неофіційно – Головної команди “Поліської Січі” Української Повстанської Армії. Її кількість становила приблизно 10 тис осіб. Наприкінці 1941 р. німці висунули вимогу розпустити міліційні підрозділи. Більшість з них ліквідували, а сам Т. Боровець з групою із 100 осіб пішов у підпілля. В липні він спробував домовитись з бандерівцями, але безуспішно, прагнучи підпорядкувати своєму проводові й політичній лінії всі структури, що боролися з гітлерівцями.

Натомість Т. Боровцю вдалося укласти угоду про співпрацю з ОУН(м), яка надала йому допомогу кадрами – недавніми старшинами Армії УНР. У квітні 1942 р. у розпорядженні Головної команди УПА (Т. Боровця) діяло 5 “летючих бригад”, кожна з яких складалася з сотні вояків [68. С. 118]. А вже влітку 1942 р. загони Т. Боровця вели воєнні дії проти гітлерівців, особливо успішним став напад на вузлову залізничну станцію Шепетівка 19 серпня 1942 р. Водночас у вересні–листопаді 1942 р. відбулися переговори між представниками спецзагону радянських партизанів полковника Д. Медведєва і Т. Боровцем, в результаті який було домовлено про нейтралітет, що тривав майже півроку[100; 172; 173. С.24-28].

Щоправда, спершу німецька адміністрація не дуже переймалася збройним виступом УПА Т. Боровця. Однак зростання масштабів дій бульбівців змусило їх до зміни поведінки. Тому 11 грудня 1942 р. гітлерівські окупаційні власті знову розпочали переговори з керівником УПА “Поліська Січ” Тарасом Бульбою (Боровцем). Про це свідчить доктор Пюц, СС-Штурбанфюрер: “23 –24.XI.1942 р. у Москвіна, район Березна, я вів переговори з керівником українсько-націоналістичних банд – Боровцем, так званим Тарасом Бульбою, колишнім керівником об’єднання “Поліська Січ...” Я відхилив умови запропоновані ним за дорученням нелегальних націоналістичних, керівних, політичних груп. Мова йшла про вимоги: 1) Самостійності України. 2) Звільнення українських політичних в’язнів...” [8. Оп. 23. Спр. 688. Арк. 51]. Політичні позиції сторін були, однак, настільки протилежними, що переговори не дали результатів і припинені вже наприкінці грудня того ж року.

Саме на 1943 р. припадає найвища активність формувань Т. Бульби-Борівця [174. С.137]. У звіті Кам’янець-Подільського партизанського об’єднання ім. Михайлова зазначалося, що в березні 1943 р. “націоналістичний рух бульбівців на Поліссі перейшов шлях активної боротьби на два фронти – з радянськими партизанами і німцями”. О. Сабуров повідомляв Українському штабу партизанського руху: “20 травня 1943 р. Бульбівці напали на німецький гарнізон с.Чудельсін. 30 німців під час бою ними було вбито” [175. С. 76]. Втім, якийсь час загони бульбівців, а також військові підрозділи ОУН(б) і ОУН(м) співпрацювали. Однак налагодженню тривалої спільної боротьби досягти не вдалося з огляду на намагання бандерівців підпорядкувати всі військові формування своєму політичному проводу.

Щоб відмежуватися від бандерівців, Т.Бульба-Боровець 20 липня 1943 р. перейменував свої формування в УНРА – Українську Народну Револьюційну армію, яку очолила політична рада з шести осіб [317. С. 257]. Проте командування нової армії постійно відчувало на собі жорстку руку оунівців.

19 серпня 1943 р. під час нападу бандерівської боївки на позиції УНРА було захоплено деяких штабістів і вбито дружину командарма Ганну. 18 серпня командуючий УПА Клим Савур видав наказ про роззброєння УНРА, який загалом був виконаний. Після цього УНРА фактично не виявляла помітної воєнної активності [326. С. 38].

Збройні загони, які перебували під впливом ОУН-(м) також діяли переважно на Волині. Чисельність їх була значно меншою від з'єднань ОУН (б) і бульбівців і становила близько 2–3 тис. вояків [254. С. 83].

Документи свідчать, що німці загалом непогано орієнтувались у взаєминах різних груп національно-визвольного руху. В одному з них зазначалось, що організації бандерівців та бульбовців не тільки не мають координації в своїй діяльності, а навпаки перебувають у постійній ворожнечі між собою [11. Оп. 1. Спр. 220 Арк. 100–2]. У повідомленні № 12 гітлерівської служби безпеки про воєнно-політичну діяльність ОУН в Україні та арешти її членів гестапівцями від 12 березня 1943 р. повідомляється: “Можна вважати, що недавні спроби зближення бандерівських і мельниківських груп, які мали місце, потерпіли поразку. Бандерівський Рух рішуче відхилив зближення з мельниківськими групами під тим приводом, що Мельник співпрацював влітку 1940 р. з німецькими властями” [8. Оп. 22. Спр. 80. Арк. 33–34]. Це протистояння тривало протягом всієї війни, незважаючи на те, що і бандерівці, і мельниківці, і бульбівці вели бойові дії проти спільних ворогів – Німеччини та СРСР [180. С.140–142].

При наближенні радянсько-німецького фронту і відступі гітлерівців Т. Бульба знову почав шукати контакти з ними, з метою зміцнення власних сил для активізації боротьби з радянськими партизанами. У листопаді 1943 р. він прибув до Рівного на переговори. Однак звідти його, під приводом продовження переговорів, відправили до Варшави, а потім у Берлін, де в грудні заарештували і направили у концтабір “Заксенхаузен”. Там він знаходився до кінця війни [100; 172; 173. С.24-28].

Зрозуміло, що створення єдиної УПА посилило інтенсивність її бойових дій. Про це свідчать численні документи, зокрема й супротивної сторони. Так, за даними Українського штабу партизанського руху (12.07.43) і командира з'єднання Сабурова (12.02.44) в районах на південь від залізниці Ковель-Сарни сформовані повстанські групи по 15-20 та 100-150 чоловік без обозів. Їх десятками направляли у ліси Житомирської області [8. Оп. 22. Спр. 41. Арк. 141]. Почастішали випадки, коли німці були вимушені знімати свої частини зі Східного фронту і кидати у бій проти УПА. Зокрема, у довідці № 39 (повідомлення командира партизанських загонів Бегми) інформувалося: “У містечко Олика (32 км. на схід від Луцька) Волинської області прибуло 2500 гітлерівців, знятих зі Східного фронту для боротьби з націоналістами. Відмобілізована була також поліція [92. С.30-36]. При цьому УПА намагалась розширити територію, на якій вона вела боротьбу проти окупантів”. В аналогічному розвідувальному зведенні Українського штабу партизанського руху (9 липня 1943 р.) повідомляється, що “за даними на 23.06.43р. в перших числах червня 1943 року загін українських націоналістів чисельністю до 500 чоловік слідував з Новоград-Волинського у Київську область” [8. Оп. 22. Спр. 41. Арк. 53–54].

За демократію і незалежність народів Європи в українських повстанських лавах воювали антифашисти інших національностей – білоруси, татари, грузини та ін. Так, в інформації чотового УПА про спільну військову акцію з загonom азербайджанців, який перейшов до УПА (жовтень 1943 р.) засвідчено: “В ніч з 29-30 вересня 1943 року до УПА перейшов із Здолбунова відділ азербайджанців в складі 160 чоловік з повним вирядом та озброєнням” [3. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 19]. Були й інші національні формування .

Зростання масштабів воєнних операцій УПА у 1943–1944 рр. супроводжувалось ідеологічною конфронтацією супротивних сторін, які намагалися скомпроментувати одна одну в очах населення. Так, німецькі спецслужби поширювали провокаційної чутки з метою підризу авторитету

етнополітичної платформи та окремих лідерів ОУН. Тому в аналітичному звіті ОУН про суспільно-політичне, культурне і господарське життя південноукраїнських земель (квітень 1943 р.) зазначалось: “Серед народу зродилася і дуже широко розповсюдилась вістка, що Бандера утік в Англію”. Німці також поширювали чутки, що мельниківці і бандерівці об’єдналися та пішли на службу Англії [3. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 5–7].

В донесенні поліції безпеки та служби безпеки ОУН про радянські пропагандистські листівки в тилу німецького війська [7. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 270–1] зазначено, що вони спрямовані на дискредитацію бандерівського руху: “В листівках, скинутих у районі Тернополя радянсько-російськими літаками за німецькими позиціями говориться: листівка ”гітлерівський провокатор “направлена проти бандерівської групи ОУН і УПА. Вона виставляє Степана Бандеру, як німецького агента, який вдало маскуючись, прагне за завданням німецького уряду розколоти український народ і завадити йому виступити на боці більшовиків. І в цій сфері ОУН-УПА доводилось вести боротьбу на 2 фронти”. Досить красномовне у цьому відношенні послання командира підрозділу УПА командирю Чехословацького партизанського загону капітанові Репкіну (на листа з дня 25.08.1943 р.) від 14 вересня 1943 р. У ньому, зокрема, зазначалося: “Не вдасться нікому накинути нам ідею всеслов’янства на чолі з імперіалістичною Москвою чи всеєвропейства на чолі з Гітлером бо всім тим, хто ще сьогодні орієнтуються на Берлін, Москву, Лондон чи Вашингтон протиставляємо кличі: “Свобода народам, Свобода людині, за Самостійні національні держави, будовані за етнографічним принципом” [11. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 26–27]. Ідеологія ОУН у роки війни демократизувалася [116. С.50-53].

Таким чином, в роки Другої світової війни українці, зорганізовані в ОУН-УПА, змушені були вести жорстоку боротьбу не тільки з німецькими загарбниками, але і з польськими збройними силами, зорганізованими в Армію Крайову та інші військові з’єднання. Український народ не хотів

цього протиборства, про що свідчать численні спроби знайти порозуміння з польськими чинниками. І українцям, і полякам в той час треба було вести боротьбу зі спільним ворогом – німецькими загарбниками, але досягти згоди у той час не вдалося, що призвело до великих невинуватих жертв і втрат як серед українців, так і серед поляків. Дивлячись на ці події через роки, очевидно безперспективним буде визначати, яка сторона несе більшу військово-політичну і морально-етичну відповідальність за скоєне. Водночас слід пам'ятати, що страшне протистояння двох народів відбувалися на етнічних українських територіях, на які не мали права ні поляки, ні німці.

У той же час гітлерівський режим, як і більшовицька влада, у своїй національній політиці розпалювали етнокультурні антагонізми, стараючись розігрувати й соціально-економічні конфлікти між ними і таким чином нейтралізувати національно-визвольні рухи обох сусідніх народів [335; 342. С.80-89; 343. С.4; 344. С.131-141; 345].

4.2. Польський рух опору в Україні

Польське військово-політичне підпілля, що діяло в 1939–1945 рр. на Волині, Холмщині, Підляшші та Східній Галичині, підлягало польському урядові та еміграції; його головною метою була інкорпорація “східних кресів” до складу нової Речі Посполитої [336. С.172-189; 361. С.115-124; 437. С.153]. І хоча в лондонському еміграційному середовищі були різні погляди на вирішення питання східних кордонів, проте більшість сходилося на думці про приналежність “кресів” до відроджуваної Польщі з можливим відхиленням на користь СРСР, але без Львова і бориславського нафтового басейну. Найпотужнішою силою польського підпілля був уже згаданий ЗВК–АК (Союз збройної боротьби, з 14 лютого 1942 р. – Армія Крайова) – інтегральна частина Польського війська, що була поділена в округи: Волинський, Львівський, Тернопільський та Станіславський [180. С.142; 197; 198].

Великого розмаху набули у 1942–1943 рр. цивільні форми руху опору. Сільські антифашисти об’єднались в батальйони хлопські (БХ). У 1942 р. також створено Гвардію Людову (ГЛ) – прорадянське формування ППР, у якому було немало військовополонених і громадян СРСР. Усі ці організації діяли підпільно і вели збройну партизанську війну проти німецько-фашистських загарбників [433. С.57; 196]. Щоправда, їх бойові дії, як правило, були нескоординованими [336. С.172-189; 338].

Підпільна польська мережа за 3–4 роки своїми діями охопила всю довоєнну територію Другої Речі Посполитої [469. С.80–81; 515. С. 8–10]. Особливо її значення зросло у 1944 р. Делегат уряду на Край став заступником прем’єр-міністра та очолив Раду Міністрів. Політичним представництвом суспільності стала сформована 9 січня міжпартійна Рада національної єдності на чолі з Казімежем Пужаком, яка фактично виконувала роль підпільного парламенту, що прагнув відбудову суверенної Польщі в кордонах 1939 р. з долученням земель Помор’я, Східної Пруссії та Верхньої Сілезії [470. S.82–3].

Диверсійно-терористичні та партизанські дії АК проти гітлерівців, оунівський провід сприймав негативно, оскільки окупанти нерідко приписували їх українському рухові опору з усіма наслідками для “українського сліду”. Внаслідок провокаційних дій боївок АК німецькі частини розстріляли чимало жителів таких населених пунктів, як Струсів, Слобідка Струсівська, Стара Ягольниця, Підгайці. Доля Хатині мало не спіткала село Дубівці в Тернопільському районі [439. С.309–10].

АК отримувала велику матеріальну допомогу від Англії і США, що суттєво сприяло її зміцненню. Інші польські збройні формування, наприклад, Гвардія Людова (ГЛ), Батальони Хлопські (БХ) та Національні Збройні Сили (НЗС) відігравали другорядну роль в українсько-польському конфлікті. Основною ударною силою проведення терористичних операцій були бойові відділи АК – кедиви, хоча командування використовувало і так звані “лісові відділи”. Не гребувало польське підпілля й індивідуальними терактами проти членів ОУН. Так, на терені Тернопільського інспекторату лише в жовтні – листопаді 1944 р. кедиви вбили десять оунівців і тяжко поранили трьох. Зрозуміло, що відплатні акції УПА не примусили себе довго чекати. “Малу війну” на Тернопіллі можна розглядати у контексті усього українсько-польського протистояння, наслідки якого були неоднаковими для Галичини, Волині та Закерзоння.

Польське підпілля на Тернопільщині спершу очолював Мечислав Відаєвич (“Черма”, “Войта”, “Вапно”), а з грудня 1941 р. підполковник Францішек Студзинський (“Скиба”, “Равіч”, “Котліна”, “Радван”, “Скава”), який прибув у Тернопільське воєводство як повноважний представник Лондонського еміграційного уряду. Він і виконував обов’язки коменданта округу АК Тернопіль аж до приходу Червоної Армії у квітні 1944 р. [438. С.88; 439. С.311]. У процесі розбудови підпілля полковник Ф. Студзинський створив крайовий провід округу АК Тернопіль (криптоніми “Талісман”, “Ветеринарія”, “Комар”, “Танча”). Для оперативного управління польським підпіллям Тернопільський округ АК був розділений на інспекторати:

Тернопільський (криптонім “Пік”) до складу якого входили обводи з центрами у Тернополі, Збаражі, Скалаті, Теребовлі; Чортківський (криптоніми “Треф”, “Йовіш”, “Кремінь”) з обводами Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики; Бережанський (криптонім “Кір”) з центрами обводів у Бережанах та Підгайцях. У ході підготовки до загальнопольської повстанської операції “Буря” в структуру Тернопільського округу включено Золочівський інспекторат (криптонім “Каро”) з центрами обводів у Золочеві, Зборові, Красному, Бродах. Загальна чисельність військовиків на терені округу становила у лютому 1944 р. 301 повний бойовий “плутон”. Лондонський еміграційний провід прагнув, щоб польська меншість як і раніше панувала над автохтонною більшістю прикордоння, і вживав всіх заходів, включаючи й воєнні, щоб за всяку ціну реалізувати свої етнодержавні плани [439. С.312; 524. S.217–222].

ЗВЗ-АК, які організували підпілля, основну увагу, насамперед, зосередили на вишколі його членів. Вишкіл був передусім ідеологічний, політичний і, звичайно, фізичний. У зв’язку з перевагою Червоної Армії на німецько-радянському фронті польська самооборона зосередила увагу на проведенні акцій саботажу і дрібних диверсій. Для підготовки своїх кадрів у м. Тернополі відкрито курси молодших командирів АК, так звану школу підхорунжих, яку безпосередньо опікав “Скава”. Для навчання використовували перевидані АК у 1943 р. бойові інструкції польської армії: “Опанування малого міста”, “Опанування залізничної станції” та інші [198; 199. С.154].

Найбільш підготовленими структурами для диверсійної, терористичної, розвідувальної роботи на окупованих територіях були боївки АК. Високої боєздатності вони досягали за рахунок конспірації, чіткої функціональної розкладки сил, організації професійного вишколу. Однією з найважливіших ділянок праці було нагромадження зброї. Для поповнення її запасів представники Львівського обшару, нерідко вступали в комерційні контакти з німецькими сателітами (угорцями, італійцями, рідше з румунами). У цілому

проблему озброєння АК вирішувала успішно, поскільки підпілля оперувало значними коштами, що надходили від Лондонського еміграційного уряду і які безпечніше було переправляти через емісарів на “східні креси”, ніж доставляти саму зброю. Для потреб своїх загонів інспекторат “Кремін” лише у лютому 1944 р. виділив 11000 894 злотих.

Усього на Тернопільщині, враховуючи і Золочівщину, аківські структури об’єднували більше 6000 осіб. При необхідності ця армія могла мобілізувати у свої ряди ще 20000 чоловік призовного віку. Отже, польське населення Надзбруччя не було беззахисним, як свого часу переконувала радянська пропаганда і як тепер намагаються стверджувати деякі польські автори. Тут діяла добре вишколена, озброєна і мобільна підпілля армія, що не зайняла глуху оборону, а тривалий час завдавала серйозних ударів по оунівському підпіллю. Особливо відчутними ці удари стали тоді, коли структури АК об’єдналися з більшовицькими партизанськими загонами, а потім і з підрозділами Червоної Армії [198. С.88–100; 223. С.61; 224. С.34-39; 225. С.20-25].

Уже по війні Л. Шанковський, бандерівський діяч і історик, влучно зауважив, що для польсько-української війни – “непотрібний третій фронт” [173. С. 24–25]. Але польсько-українське протистояння відкрило третій фронт [284. С.193; 285. С.195]. Мабуть в основі того протистояння були погані українсько-польські відносини, які стали такими від XVI, якщо не від XIII, або й раніше. Вони періодично загострювались і вели до воєнних сутичок, або українських повстань проти польського панування [173. С.24-28]. Перебіг історичних подій кинув ОУН-УПА на нерівну боротьбу на три fronti, у якій загинуло багато героїв, які хотіли зробити Україну незалежною на 50 років раніше ніж це збулося [286. С.240.]. Це протистояння наполегливо роздмухували і німецькі чинники. Певна толерантність німців на початковому етапі війни до спроб налагодження культурного, економічного та релігійного життя українців викликало гостру реакцію польських чинників. Коли в 1942 р. німці взялися виселяти корінних

мешканців з Холмщини, щоб тут поселити фольксдойців, більшість поляків пішла в ліси і водночас почала ліквідувати українські села. Тому місцеві українці взялися формувати самооборону, та сили були нерівні. В 1943 р. поляки мали на Люблінщині біля 50000 партизанів, а в українській самооброні влітку 1943 р. було всього 500 осіб. На самій лише Грубешівщині було спалено 52 села і вбито майже 4000 українців [38. Т.1. С.242–246]. У березні 1944 р. на допомогу мирному населенню прийшло із-за Буга кілька сотень УПА, однак у липні було вже на Люблінщині біля 125000 бойовиків АК, АЛ і Батальонів Хлопських, зібраних для акції “Буря”, що мала “визволяти” Львів під час евакуації німців і наступу більшовиків. До них були залучені також польські відділи “совєтської партизанки” [525. S.222].

Таким чином гинули і поляки, і українці. Різниця лише в тому, що перші гинули за присвоєння чужої землі, а українці полягли в обороні своєї землі, сім’ї, хати, власного життя. Цим крокам польської сторони протидіяли у роки Другої світової війни ОУН-УПА та відділи української самооборони – групи цивільного населення, що постали для оборони життя й майна співвітчизників. Саме вони протистояли грабіжникам, яким опосередковано допомагали німецькі та більшовицькі військові спецслужби, червоні партизани. Ось чому об’єктивне дослідження причин, характеру, ходу та наслідків захисних бойових акцій УПА проти польських боївків і навіть Війська Польського, а також німецько-польської поліції та більшовицько-польської міліції є надзвичайно актуальним. Воно дає можливість сказати правду про діяльність УПА у тодішніх польсько-українських відносинах, розкрити справжні причини її відплатних акцій і тим самим зробити спробу в якійсь мірі змінити в очах польської громадськості негативний стереотип до цих вояків [441. С.693; 443. С.277–8].

Відтак початкове українсько-польське напруження у 1942–1943 рр. перейшло у відверту ворожнечу, що вилилось у страшну кровопролитну війну між двома підпільними арміями – АК та УПА, яка тривала декілька років на велику втіху історичних ворогів обох народів, що, без сумніву,

всіляко заохочували її [457. С.312–3]. Провокаційну роль у загостренні українсько-польського конфлікту насамперед відіграли німецька та російська сторони.

Започаткована 1943 р. на Волині великомасштабна операція згодом перекинулася у Станіславський, Тернопільський та Львівський округи, а в 1944 р. у Холмський і Замойський інспекторати Люблінського округу та на терени Ряшівського підокругу. При цьому використовувався польсько-український антагонізм міжвоєнного періоду та сильні антипольські настрої праворадикальної частини українського населення. До протипольських акцій фактично приєдналися українська поліція і опосередковано 14-а дивізія СС “Галичина” [180. С.157; 491. S.174–175].

За польськими джерелами, на Волині за 1943-1944 рр. ОУН, й насамперед загони СБ (служби безпеки ОУН), знищили 60-80 тис. поляків [180. С.157; 412. С. 583], за сучасними польськими підрахунками – приблизно 50 тисяч [525. S.233–234]. Однак ці дані потребують чіткого документального обґрунтування, оскільки часто польські автори (насамперед комбатанти АК) наводять просто фантастичні дані про вбитих. У польській пресі та публіцистиці писалося навіть про 500 тисяч поляків, знищених на Волині, згодом – про 100, 75, 50 тисяч. Проте відомо, що у Волинському воєводстві, за польською статистикою, проживало 233 тис. поляків, а за радянською – 214 тис. То про таку велику кількість вбитих на Волині поляків не може йти мова. Наразі польська сторона вказала 12491 вбитих на Волині поляків, чиї прізвища ідентифіковано. Що стосується втрат українців (десь 35 тис.), то назвати точні цифри дуже важко [191. С.527; 224. С.34–35].

Якщо в умовах німецької окупації на українсько-польське порозуміння був ще якийсь шанс, то співпраця АК з наступаючими частинами Радянської Армії остаточно його перекреслила і незабаром вилася у нові жертви серед польського та українського мирного населення [439. С.309–310].

Після очищення території України від німецьких окупантів більшовицька влада фактично продовжувала заохочувати антиупівські акції

АК і в листопаді–грудні 1944 р., навіть озброювала червоні боївки. У виступі секретаря КП(б)У М. Хрущова на нараді у Львові з питань боротьби з українськими націоналістами від 15 травня 1945 р. (у живому записі) стверджувалося: “...Необхідно вжити ряд заходів для того, щоб повністю очистити наші села від українсько-німецьких націоналістів” [8. Оп. 23. Спр. 1670. Арк. 6–7]. Використання з цією метою АК стало одним із дійових засобів. Заступник Головного уповноваженого урядом УРСР по депортації українського населення Т. Кальченко, маючи у своєму розпорядженні для захисту переселенців частини НКВС і дислоковані в Закерзонні регулярні війська, спокійно доповідав у грудні 1944 р. до Києва: “Відношення АК до українського населення залишається упередженим. Продовжують мати місце випадки відкритого грабежу з боку АК: худоби, домашніх речей, іншого майна. Це супроводжується вбивствами населення, що бажає евакуюватися”. Далі в цьому документі наводяться численні приклади терористичної діяльності польських бойовиків [312. С.168]. В результаті не менш масштабною була “відплатна акція” ОУН–УПА у Закерзонні. Лише впродовж квітня–травня 1945 р. відділи УПА знищили 20 дільниць міліції, провели фізичні розправи у польських селах Бортниця та В’язовниця за неодноразову участь їх жителів в антиукраїнських погромах [319. С.296–297]. Київський дослідник І. Ільюшин вважає, що формування АК на території Східної Галичини не змогли активно протидіяти нападам загонів УПА та захистити цивільне польське населення [198. С.76].

На переговорах польські чинники вимагали від українського підпілля повної капітуляції і підпорядкування політичному представництву еміграційного уряду у Львові. Однак такі умови були неприйнятними. Зрозумілі й причини провалу спроб польсько-українського порозуміння. Дух національного відродження в Західній Україні, що змагав до звільнення краю від польського засилля, розглядався польським політикумом як замах на польську державність. Еміграційний польський уряд при кожній нагоді у своїх заявах нагадував: Галичина і Волинь мають стати невід’ємною

частиною майбутньої польської держави. В процесі підготовки загальнопольського повстання проти німців, підготовленого у вересні 1942 р., навіть відзначається, що додатковим противником є галичани – “з самого початку будемо боротися також з українцями у Львові”. Причому, будучи “рожевими” оптимістами, поляки вірили у переможне завершення війни, і відновлення сильної Польщі в розширених кордонах [443. С.277]. У повідомленні гітлерівської служби безпеки від 9 жовтня 1942 р. стверджено: “Ставлення поляків, як і раніше, характеризується тією обставиною, що вони дотримуються ідеї створення після війни великої держави... Причому поляків неможливо жодними аргументами переконати в тому, що в разі своєї перемоги більшовики не потерплять утворення нової польської держави” [8. Оп.22. Спр. 77. Арк.89].

Здавалося б, що вістря боротьби польського руху опору мало би скеровуватися проти німців та більшовиків, які у вересні 1939 р. спільно знищили польську державу, і українці є їхніми природними союзниками, але польські провідники знову основні зусилля боротьби спрямовували проти українського народу. В ході переговорів польське підпілля вимагало від ОУН-УПА повної капітуляції, що не сприяло польсько-українському взаєморозумінню і повазі [457. С.312–4]. Природно, що керівництво ОУН-УПА прагнуло переконати польську сторону в правоті своїх державницьких змагань. У жовтні 1943 р. провід ОУН-Б прийняв спеціальну ухвалу про польсько-українські відносини: “Польсько-українська різниця лежить сьогодні в інтересах Німеччини, а в першу чергу в інтересах більшовицької Москви, яка шляхом взаємного фізичного винищування українців і поляків змагає до тим легшого поневолення обох народів та заволодіння їхніми землями. Провід ОУН, зазначалось в ухвалі, осуджує акти взаємних масових вбивств, звідки вони не походили б, і взиває все українське громадянство бути чутким на ворожу інспірацію та дотриматися постанови, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу. Заразом Провід ОУН апелює до польського населення утриматися від усяких форм

протиукраїнських виступів та чинно їм протиставитися. Всі самочинні акції терору, звідки вони не походили б, провід ОУН уважатиме чужою агентурною роботою і буде їх рішуче поборювати” [224. С.34–35].

Слід підкреслити, що у програмних документах ОУН відсутні рішення антипольського спрямування. Навпаки, у них ми знаходимо заклик до порозуміння, до дружніх стосунків між двома сусідніми народами. Адже цього вимагала об’єктивна геополітична ситуація: для обох поневолених народів був спільний ворог – німецький фашизм і радянська тоталітарна система. Тож ОУН прагнула до мирного вирішення українсько-польського протистояння [61; 443. С.277–278]. У зв’язку з цим є необгрунтованим висновок львівського науковця Леоніда Зашкільняка та М.Крикуна про те, що “ОУН–Б восени 1943 р. вирішила з допомогою УПА “очистити” терен майбутньої Української держави від поляків і витіснити їх за Буг і Сян” [191. С. 527]. Дисертант вважає тезу документально невіддверженою.

В ухвалі про польське питання квітневої 1942 р. конференції бандерівської ОУН відзначено: необхідність “пом’якшити польсько-українські стосунки у сучасній міжнародній і війсьній ситуації на основі принципу незалежної державності, дотримання прав українського народу на західноукраїнських землях. Одночасно продовжуємо боротьбу з шовіністичними настроями і апетитами поляків щодо західноукраїнських земель та з антиукраїнськими інтригами і діями поляків, скерованими на опанування господарського та адміністративного апарату на цих землях коштом українців”. Така позиція ОУН та її військової організації УПА стосовно поляків у принциповому плані не мінялася. Більше того, услід за згаданою ухвалою та рішенням II конференції ОУН у квітні 1943 р. з ініціативи оунівців протягом 1942–1943 рр. відбувалися переговори з представниками влади польського підпілля. Українська сторона на переговорах вимагала, щоб попередньою умовою співробітництва та запорукою її успіху була згода лондонського еміграційного уряду прилюдно заявити про принципове визнання права українців на незалежність у межах

української етнографічної території [443. С.279]. Тому діячі УПА, відзначає П. Мірчук у праці “Українська Повстанська Армія. 1942-1952” закликали польське керівництво позбутися антиукраїнського шовінізму, зверхнього і зневажливого ставлення до українського народу [56].

Однак в міру зміцнення своєї бойової потуги АК розгорнула військові дії проти українського руху. Про це свідчать численні документи різного походження – як бандерівського, так і німецького та радянського. Зокрема, в розвідувальному зведенні № 58 Українського штабу партизанського руху про дії польських загонів проти українських націоналістів (16 червня 1943 р.) повідомляється: “За даними на 12.6.43 р. у Почаїв (47 км. північніше Тернополя) з Варшави прибуло 1500 озброєних поляків для боротьби з партизанами та українськими націоналістами. Польські озброєні загопи прибули також в Межиріч, Тучин, Рокитне, Словечно і Костополь. Прибулі загопи спалюють українські села і грабують населення” [8. Оп.22. Спр.41. Арк. 26–27]. В аналогічному розвідувальному зведенні (29 липня 1943 р.) стверджено: “У Володимирі-Волинському дислоковано 1000 німців і козаків, а також 1500 озброєних поляків, яким німці видають зброю, коли вони беруть участь у бойових операціях проти партизанів і українських націоналістів” [8. Оп.22. Спр.41. Арк.77–78].

В доповідній записці штабу партизанських загонів Рівненської області про діяльність українських націоналістів від 28 травня 1943 р., повідомляється, що “поляки разом з німцями беруть участь в операціях проти націоналістів. Так, ними повністю спалені с. Трипутня і частково С. Грані, як, найбільш націоналістичні” [8. Оп.22. Спр 75. Арк. 37–38].

У звіті одного з підпільників ОУН про організаційну діяльність за 1944 р. (27 січня 1945 р.) вказується на те, що АК “проводила свою нищівну роботу під різним виглядом, чи то як акції німецької шуцполіції “Зондердінсту”, чи як боївкарські напади на наших людей. До 31.12.43 було на нашому терені біля 350 осіб, підло помордованих польськими боївками.

Між вбитими були в переважній кількості вчителі, священники, війти, солтиси, поліцисти і молоді активісти села” [3. Оп.1. Спр.188. Арк.31–32].

Українські селяни на Волині з однаковою недовірою ставились до німецьких загарбників, польських крайовців і радянських партизан. Причому німці і радянські партизани нерідко співпрацювали з польськими підрозділами на антиукраїнському ґрунті, чим підігрівали польсько-українську конфронтацію, яка у критичний період війни (1943–1944) була вигідна і німецькій і радянській сторонам [180. С.156–158].

Свою роль у роздмухуванні цього конфлікту також відіграла підтримка польськими чинниками на Волині радянських партизанських загонів Д. Медведєва, О. Сабурова, О. Федорова, В. Бегми, І. Бринського та інших [98]. Весною 1943 р. розпочали масову мобілізацію поляків у партизанські відділи. У з’єднанні Сабурова поляки утворили самостійну бойову одиницю під командуванням Р. Сатановського. Загін отримав право воювати під своїм національним прапором. Особовий склад носив форму польської армії. Перші, хоч не спорадичні, українсько-польські сутички сталися вже в 1942 р., масові обопільні акції започатковано наприкінці першого кварталу 1943 р. А втім, вони не роблять честі жодній із сторін, ні полякам, ні українцям. В умовах екстремальної воєнної ситуації українські повстанські відділи і польські боївки неодноразово вдавалися до екстремальних засобів боротьби, в ході якої нерідко винищувалися села, вирізувалися сім’ї. Перше масове вбивство поляків (близько 50 осіб) зафіксовано 13 листопада 1942 р. у с. Обурках Луцького повіту [337. С.670]. Терористичну тактику застосували упівці в 1943 р. у польських колоніях Гута Щепанська та Іванова Долина на Костопільщині, Киселині на Горохівщині, де підпалили костел, у якому знаходилися поранені. У відповідь 28 вересня 1943 р. польські партизани напали на с. Руду (Костопільщина) і вбили 12 українців. Незважаючи на те, що командування АК і УПА наказувало боротися насамперед зі збройними підрозділами супротивника, низові командири нерідко тероризували місцеве населення. Загалом же відплатна акція пронеслася через 150 спалених

українських сіл, де мешкало близько 15 тис. осіб. Жертвами польсько-українського протистояння на Волині у 1943–1944 рр. стало щонайменше 2 тис. цивільних українців і понад 15 тис. поляків [337. С.672–674].

Наймасштабнішою воєнною акцією АК на західних теренах стала операція “Буря” (Burza), що планувалася як посилена диверсія проти відступаючих гітлерівців. Політичне завдання “Бурі” ставило за мету показати радянській владі загони АК законними господарями даної території, представниками підпільної польської держави та екзильного уряду. Першим з-поміж східних округів почав здійснювати операцію “Буря” у січні 1944 р. округ Волинь. Відділи АК, координуючи дії з радянськими частинами, у січні та лютому взяли участь у боях за Клесів, Сташів і Рівне. Основний тягар акції “Буря” взяла на себе 27-ма Волинська дивізія піхоти АК під командуванням підполковника “Оліви”, яка налічувала близько 7 тисяч чоловік [180. С.152; 198; 326. С.38]. Слід зауважити, що АК часто вдавалася до терористичних актів проти представників окупаційної влади, які мали своїм наслідком лише посилення жорстоких каральних акцій проти місцевого населення.

Новим терористичним актом польського підпілля на терені Чортківського інспекторату Тернопільського округу АК стала ліквідація шефа кримінальної поліції м. Чорткова Ізельта 21 лютого 1944 р. Члени бойового кедиву інспекторату “Сокол 1000” та “Тигр” екіповані під українців, смертельно поранили Ізельта, а самі зникли. Перед смертю він встиг сказати, що “впав від рук вишиваних сорочок”. Німецьке слідство взяло до уваги “українську версію”. Відплата окупантів не забарилася – 24 лютого у Чорткові німці розстріляли 27 заручників: 25 українців і двох поляків. Інший терористичний акт представники цього комітету вчинили 2 січня 1944 р. у селі Гумниськах на Теробовлянщині, коли вбито сільського мельника Крамаря (вся “вина” полягала в тому, що він був фольксдойчем). В результаті пошуків “українського сліду” загинуло 32 жителі Гумниськ. Унаслідок провокаційних дій боївки АК німецькі частини знищили села і розстріляли

чимало жителів Струсова, Слобідки Струсівської, Старої Ягольниці, Підгаєць. Доля Хатині мало не спіткала село Дубівці Тернопільського району [439. С.309].

В ході наступу військ Українського фронту до західних кордонів України посилилася координація дій польських формувань з більшовицьким режимом. В інформації про співпрацю польської міліції з більшовицькими чинниками (квітень-травень 1944 р.) повідомлялось: “В травні 1944 р. в с. Лука Мала польська міліція робила облаву на мужчин до армії. Під час ревізій забирала в селян-українців взуття, вбрання і інше, грозючи при тому жінкам: “Українські бандиці, бандеровци, вшисткіх вас вистшелями до одного, жеби не зоставіло ше ані одного на розплодек”. Побивши по лиці кілька жінок-українок, забравши їх добро, від’їхали. Не ходило їм, щоби українці йшли в армію, а про те, щоби познущатися над українцями” [3. Оп.1. Спр.188. Арк.37]. 12 серпня 1944 р. енкаведисти в Таурові організували польську поліцію з сімох чоловік і віддали їм зброю з тим, що “вони мають хоронити села і помагати енкаведистам в деяких випадках” [3. Оп.1. Спр.188. Арк.44]. В інформації підпільника ОУН з терену Тернопільщини (14 серпня 1944 р.) повідомлялося про спільні дії НКВС з поляками: “10.8.1944 р. з району Кізлова прибуло 2 автомашини з енкаведистами, около 20 осіб, в тому числі було і кілька поляків кізливських, до села Таурова і до помочі взяли собі ще кількох місцевих поляків арештували 8 осіб і забрали до Кізлова до тюрми...” [3. Оп.1. Спр.188. Арк.31–32].

Отже, УПА, яка з моменту свого створення (жовтень 1942 р.) повела війну на два фронти – проти гітлерівського нацизму і московського більшовизму – невдовзі змушена була почати боротьбу і на нових фронтах – проти польських АК і АЛ. Безсумнівно, що цього фронту не хотів ні український народ, ні його національно-патріотичні організації, не бажали його й УПА та ОУН. Українська сторона розуміла, що її національно-державні інтереси диктували необхідність нормалізації стосунків з Польщею як з потенційним союзником у боротьбі проти спільних ворогів – нацистської Німеччини і комуністичної Москви. Співпраця поляків з німцями і червоними партизанами в їх антиукраїнській боротьбі змусила український народ перейти до самооборони. На початку 1943 р. починаються широкомасштабні “відплатні акції” на Волині, які своїми терористичними

формами перевершили усе, що досі творилося в історії обох народів [347. С.670–672; 457. С.312–314]. Однак досягти згоди у той час не вдалося. Це призвело до великих невинуватих взаємних жертв і втрат.

15 квітня 1950 р. Міністерство внутрішніх справ СРСР сповістило про довічне заслання виселенців ОУНівців [330]. Але національна ідея жива і по цей час [328. С.25-32].

Аналізуючи ці трагічні події через шість десятиліть, безперспективним буде визначати, яка сторона несе більшу відповідальність за скоєне. Водночас слід пам'ятати, що ті події страшного протистояння двох народів відбувались на етнічних українських територіях, на які не мали права ні поляки, ні німці. Українських патріотів комуністичні ідеологи незаслужено називали “українсько-німецькими націоналістами”, хоча добре відомо, що вже з перших тижнів війни гітлерівці знищували, в першу чергу, бандерівців за їх непокору. Проголосивши 30 червня 1941 р. у Львові нову державу – суверенну Україну, уряд Я. Стецька відмовився підкоритися німцям, які настоювали на офіційній відмові від державності. Відтак були заарештовані і кинуті у тюрми її політичні провідники, для яких українська державність була вище навіть за життя.

Дух національно-соборного відродження, що змагав до звільнення краю від нового польського засилля, розглядався польським політикумом як замах на польську державність. Представники еміграційного уряду в Лондоні вимагали від українського підпілля повної капітуляції. Зрозуміло, що такі умови були неприйнятними. Командування УПА і провід ОУН закликали польське керівництво у Лондоні позбутися шовіністичного погляду на пограниччя, зверхнього і зневажливого ставлення до українського народу. Однак командування АК і не думало згортати польську збройну присутність на етнічних українських теренах воєнні дії проти українського руху. Про це свідчать численні документи різного походження – як бандерівського, так і німецького та радянського.

Зрозуміло, що взаємний терор між поляками та українцями у 40-і роки ХХ ст. вимагає нового ретельного вивчення: запису свідчень скривджених у

кожному волинському та холмському селі, узагальнень документальних колекцій АК і АЛ в архівах Польщі та Великобританії.

РОЗДІЛ 5

ПОЛІТИКА СРСР І ПОЛЬЩІ ЩОДО ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПИТАНЬ У 1943-1951 рр.

5.1. Проблема кордонів Польщі – УРСР

Сучасна суверенна соборна Україна, не маючи жодних територіальних претензій до сусідів, прагне будувати міждержавні стосунки на рівноправних партнерських засадах, не втручаючись у внутрішні справи наших недавніх кривдників. Як відомо, на початку 20-х років ХХ ст., після поразки УНР–

ЗУНР, населення західноукраїнських земель перебувало під владою трьох держав: Польщі (Східна Галичина, Західна Волинь, Полісся, Підляшшя, Холмщина), Румунії (Північна Буковина) і Чехословаччини (Закарпаття). Переслідуючи власні геополітичні інтереси, уряди цих держав намагалися виключити українське питання зі сфери зовнішньо-політичних взаємин і, по можливості, нейтралізувати національно-визвольний рух на прикордонні [403. С. 102]. Однак Друга світова війна знову перекрала кордони Центрально-Східної Європи. До УРСР було приєднане Закарпаття. Разом з тим, поза межами України залишилися споконвічні українські землі Холмщина, Підляшшя і Надсяння, на яких мешкало понад 700 тис. українців. Брутальна “добровільна” евакуація, згодом депортація і розпорошення їх на західних і північних теренах Польщі під час сумнозвісної акції “Вісла” у 1947 р. стала справжнім злочином комуністичного режиму Польщі, здійсненим при потуранні Кремля [325. С.51; 329; 331. С.20-35]. На жаль, у сусідній нам державі є політичні сили (здебільшого із середовища товариств “кресов’яків”, “львів’ян”, комбатантів Армії Крайової), які вкотре прагнуть затушувати етнічне походження населення цих теренів і довести “історичну об’єктивність” східного кордону Польщі 1939 р. Тож коротко розглянемо вимоги і наслідки чергової корекції польсько-радянського кордону.

Жовтень 1944 р. ознаменувався цілковитим вигнанням фашистів з території України. Змушений рахуватись із загальним поглибленням національних почуттів українців, радянський уряд став на шлях створення деяких формальних атрибутів державності. УРСР отримала гімн, прапор, було створено міністерства оборони і закордонних справ. Ялтинські домовленості (лютий 1945 р.) затвердили де-юре статус УРСР, як держави – члена ООН [307. С.36–37]. Відтак керівники УРСР заініціювали нові пропозиції щодо воз’єднання українських етнічних земель. Зокрема, 20 липня 1944 р. тодішній керівник республіки, перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов (його дружина, до речі, походила з Холмщини) пропонував Сталіну свій проект державного кордону: приєднати до Дрогобицької області

Західну Галичину та створити Холмську область у складі УРСР [381. С.146]. Як тільки Радянська Армія вступила на Прикарпаття, М. Хрущов поставив питання про приєднання до України західних земель, що в 1939 р. були віддані Гітлеру. В архівних документах збереглися його проекти щодо створення Холмської області (з райцентрами Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав) в складі УРСР, приєднання до Дрогобицької області частини Ярославського і Перемиського, Ново-Сончського, Горлицького, Яслівського, Кроснівського, Саноцького і Яслівського повітів [272; 381. С.131–135], а до Закарпаття Пряшівщини і Мароморощини. Однак Кремль на це не погодився. Тому й фальсифікувалося волевиявлення українського населення цих регіонів щодо приєднання. Показовим було переадресування багатьох звернень про це в ЦК КП(б) У аж наприкінці вересня 1944 р. з приміткою, що вони, українці, “просять переселити їх на територію УРСР”. Однак, насправді уродженці Надсяння та Лемківщини ждали приєднатися до України, залишаючись на споконвічній батьківській землі. “Ми думали, що знайдемося разом з нашою руською землею в границях Совітського Союзу і що Совітський Союз зробить з нашої Лемківщини Красну Швейцарію, і ми заживемо свободним життям на нашій землі”, – писали тоді українці Горлиць [381. С.144].

Однак межі кордонів були визначені Великою трійкою ще до закінчення світової війни. Напередодні звільнення України від німецьких загарбників, 28 листопада – 1 грудня 1943 р. відбулася зустріч глав урядів Великобританії, СРСР, США в Тегерані. На його останньому засіданні учасники конференції обговорили територіальні проблеми Польщі. Союзники дійшли згоди, що новий радянсько-польський кордон пройде по лінії Керзона. Натомість Польща мала компенсувати свої територіальні втрати приєднанням німецьких земель на півночі та заході (район Одри і Ниси Лужицької з включенням Східної Пруссії та Гданська) [333. С.17]. Ці пропозиції також активно обговорювалися в середовищі промосковського Польського комітету національного визволення(сформований у Москві, а програмний Маніфест

оголошено 21 липня 1944 р. у Холмі). 27 липня того ж року його голова Е. Осубка-Моравський від імені комітету підписав у Кремлі таємну угоду про кордон між СРСР і Польщею по лінії Керзона. При цьому намагався вмовити Сталіна віддати Львів і Борислав, але безуспішно; вдалося виторгувати лише Перемішль та деякі території на схід від цієї лінії. Відтак голова ПКНВ вилетів літаком до щойно звільненого Любліна, де радянська комендатура вже нейтралізувала представників лондонського уряду [191. С.532].

Питання про новий польський кордон керівники Великої трійки розглянули 17 липня – 2 серпня 1945 р. у Потсдамі за участю делегації Тимчасового уряду національної єдності РП (ТУНС), до якої увійшли чотири представники польської еміграції, в тому числі С. Миколайчик [207. С.470; 245. С.76].

Після підписання у Москві “Договору між СРСР і Польською Республікою про радянсько-польський кордон” (16 серпня 1945 р.), спеціальною комісією проводилась делімітація нового кордону. Результатом делімітації (30 квітня 1947 р.) стала зміна початково встановленого кордону на 0,6–30 км, а отже ряд населених пунктів, які до цього часу знаходилися по одній його стороні, опинилися по другій: відповідно громадяни однієї держави опинилися на території іншої. Кордон змінено за рахунок відступу від лінії Керзона як на захід (Сокаль), так і на схід (Перемишль) [38. Т.1. С.559–561]. Проте більшість українців Посяння вважали перехід цього регіону до Польщі тимчасовим. При цьому вони нерідко посилалися на заяву М. Хрущова на сесії Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 р. про те, що землі Холмщини, Грубешова та Ярослава український народ розглядає як свої споконвічні [381. С. 143]. Згідно серпневого договору долю 482107 осіб української національності, виселених з південно-східних воєводств РП на підставі польсько-радянської Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р., розділили ще 9125 осіб, які змушені були залишити свої рідні місця у зв’язку з делімітацією державного кордону між РП і СРСР 1947 р. [246. С.97].

Характерно, що насильницьке переселення українців почалось ще в ході воєнних дій. В політінформації секретаря Станіславського обкому КП (б) У М.В. Слоня секретарю ЦК КП(б)У М.С.Хрущову про хід мобілізації військовозав'язаних, про відселення населення з фронтової смуги... повідомляється “про відселення населення з прифронтової 25-кілометрової смуги, відповідно до постанови Військової Ради 1-го Українського фронту” [8. Оп.23. Спр.954. Арк.17–9]. А втім, санкції на беззаконня СРСР дали союзники ще наприкінці війни.

Держави Великої трійки як на Ялтинській, так і Потсдамській конференціях, підходили до розв'язання територіальних питань, дбаючи, перш за все, про розширення своїх політичних впливів у Європі та світі й задоволення певних потреб радянського “союзника” [245. С.78]. Офіційний Лондон всеціло підтримував територіальні домагання польського еміграційного уряду на сході. Про це, зокрема, свідчить “суворо секретне і особисте послання” І. Черчіля Й. Сталіну 27 лютого 1944 р., в якому повідомлялося бажання польського проводу справедливо врегулювати “новий кордон” між Польщею і СРСР” [38. Т.1. С.230].

Як відомо, 8 грудня 1919 р. Верховна Рада Антанти рекомендувала Польщі як її східний кордон умовну лінію, що проходила через Гродно–Брест–Литовський–Дорогуйськ–Устилуг, на схід від Грубешова через Крилів і далі західніше Рави Руської, на схід від Перемишля до Карпат. З 1920 р. цю лінію стали іменувати лінією Керзона – тодішнього міністра закордонних справ Англії, який під час радянсько-польської війни 1920 р. звернувся із вимогою до Леніна припинити наступ Червоної Армії на цій лінії. Давні українські землі, які опинилися на польській частині лінії Керзона, куди входили Лемківщина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, з того часу отримали назву Закерзоння [461. С.293]. Тому під західноукраїнськими землями більшість дослідників розуміють землі на схід від так званої “лінії Керзона”, тобто ті землі, які, згідно з рішенням Ялтинської конференції 1945 р., а також

з підписаним 1945 р. договором про польсько-радянський кордон, відійшли до СРСР [127. С.15].

Терміном “Закерзоння” називаємо смугу земель від Дорогичина до Карпат, які належали “за винятком Лемківщини” до Галицько-Волинського князівства, а після його упадку у XIV столітті потрапили під польське панування. За рішенням Ялтинської конференції 1945 р. ці землі залишилися і надалі у складі польської держави. То були Підляшшя і Холмщина, частина повітів Сокаль і Рава Руська, повіт Любачів, низовина Сяну, частина Бойківщини і Лемківщина – в 19000 кв км, де проживало близько 1,5 млн осіб [391. С.289]. Шістсот років сусідства з поляками позначилися фатально на долі українського населення тих земель. Поляки намагалися полонізували зайняту територію. На Підляшші сотні тисяч українців підпадали примусовій полонізації, на Холмщині руйнувалися, або перетворювалися на костьоли православні церкви, священників примушували говорити проповіді польською мовою. За наказом маршала Ридз Смігли Рада Міністрів опрацювала ще на початку 1939 р. проект ліквідації українців як етносу, однак, на його виконання вже не було часу: територію Польщі зайняло німецьке і радянське військо [391. С.289].

Щоправда, взимку 1943 р. польське підпілля, загони АК, встановили контроль за цією територією. Свідомих українських патріотів і навіть православних священослужителів польські бойовики знищували фізично, вбиваючи при цьому їхніх дружин і дітей, а від решти українського населення вимагали заяви про лояльність і підтримку польського повстанського руху [38. Т.1. С.242–261].

Таким чином, Радянський Союз відносно Закерзоння у ході війни не мав чітко визначеної політичної позиції. На межі 1943–1944 років тодішній нарком закордонних справ УРСР О. Корнійчук публічно висунув домагання приєднати до України історичні українські землі – Підляшшя, Холмщину, Надсяння. Однак, після створення у Любліні польськими комуністами у липні 1944 р. Польського комітету національного визволення Сталін вирішив

інакше. У вересні 1944 р. між СРСР і Польщею було досягнуто домовленості про прийняття лінії Керзона як польсько-українського кордону, отже, про узаконення окупації поляками українських земель Підляшшя, Холмщини, Надсяння, Лемківщини. Вимоги польського еміграційного уряду, як бачимо, було виконано. Таким чином, на польському боці залишалася територія загальною площею 19500 кв. км, на якій з прадавніх часів проживали українці. У 1945 р. кількість українського населення становила 1061920 осіб. Звістка про названий договір, фактично укладений ще в 1944 р., додала польським шовіністичним силам ще більшої наснаги та ентузіазму до терористичних акцій [38. Т.1. С.284–646; 179. С.234–235].

Таким чином, польсько-радянські угоди 1944–1945 рр. стали злочинними як щодо українського, так і щодо польського народів. З боку СРСР, особливо маріонеткового керівництва УРСР, це виявилось в організації тотального виселення зі споконвічних українських земель однієї з найсвідоміших гілок українського народу, що завдало непоправної шкоди українській нації як державно-політичній цілості. Велика провина СРСР і Польського комітету національного визволення й перед польським народом, велику частину якого теж депортовано за новий кордон з території, на якій вони проживали кілька століть. Новий кордон (1918–1921, 1944–1945 рр.), як нам видається, порушив національно-культурну рівновагу, яка існувала на пограниччі декілька століть й став детонатором нових етнополітичних сутичок уже в повоєнний час.

Щодо Буковини, то у другій половині ХІХ ст. Північна Буковина була найвідсталішою провінцією Австро-Угорської імперії, по суті, її сировинним додатком. Буковинці не мали сформованої провідної верстви з числа української інтелігенції. В загальнополітичному житті Буковинців можна виділити три періоди: перший – це період стану облоги політичних утисків і румунізації (1918-1928); другий – доба нового національного відродження (1928-1937) [435. С.80-89]; третій - період військового стану, авторитаризму та королівської диктатури (1937-1940) [356. С.469]. Через радянсько-фінську

війну Радянський Союз у грудні 1939 року був виключений з Ліги Націй. Проте ніщо вже не могло зупинити Й. Сталіна, який вирішив повернути колись втрачене [324. С.213]. 26 червня 1940 року в ноті до румунського уряду він висунув вимогу про повернення Бессарабії і Північної Буковини. Червоні війська перейшли кордон Румунії й 1 липня 1940 року вийшли на новий кордон СРСР. Внаслідок цього частина Бессарабії приєдналася до Молдови, яка з 1924 року входила до складу УРСР на правах автономії. Фіксуючи цю подію, Верховна Рада СРСР затвердила закон про створення Модавської РСР і приєднання північної частини Буковини і кількох опвітів Бессарабії до України. Нові області – Чернівецька й Ізмаїльська (до 1954 р.) з'явилися на карті УРСР. Крок на приєднання Бессарабії до України був дуже своєчасним. За кілька місяців , у жовтні 1940 р. до Румунії були введені німецькі війська [324. С.213].

Політика великих держав на завершальному етапі війни призвела до того, що українці і поляки фактично були відсторонені від впливу на вирішення майбутньої державно-територіальної приналежності прикордонних земель і розв'язання українського питання в цілому.

5.2. Насильницька міграція населення УРСР і Польщі

В 90-х рр. ХХ ст., за наявності розсекречених архівів Польщі, Росії та України відкрилася можливість ґрунтовного вивчення і аналізу проблем депортації і репатріації населення Польщі і України, виявлення витоків і наслідків трагічних етнополітичних процесів [118.С.44; 134.С.143; 229.С.296; 253.С.39; 287.С.187; 290.С.99; 338; 396.С.11; 441.С.693-700; 442.С.168-171; 450. С.4].

Як відомо, упродовж півстоліття Україна і Польща існували в єдиному геополітичному просторі, що охоплював країни так званого соціалістичного

табору. Тому чимало спільних ознак знаходимо у політичному розвитку обох країн, передовсім у міжнародному контексті. Адже у кожній з них панувала одна і та сама ідеологія, що формувалася в Москві. І хоч ПНР і УРСР мали своє представництво в міжнародних об'єднаннях (наприклад, в ООН) і формально вважалися самостійними, їх залежність від Москви була очевидною [392. С.42-45]. Ця залежність віддзеркалювалась і у здійсненні тоталітарним режимом протилюдської акції переселення українців та поляків. Однак депортації українців із етнічних західних земель довгий час не знаходили адекватного відображення у вітчизняній історичній науці. Тільки в роки незалежності започатковано видання збірників документів, наукових матеріалів і спогадів про переселення українців і поляків із пограниччя [38; 54; 55; 147; 148; 158.С.3; 388; 413.С.8-9; 415]. Дослідження згаданої проблеми активізувалося з наближенням 50-ліття сумнозвісної акції “Вісла” [247.С.31-40; 252.С.54-60; 308.С.78-81; 371.С.79-80; 387.С.29-32; 444.С.67-72]. А таке “незручне питання”, як “добровільне” переселення людей у післявоєнний період з території західних областей України до Польщі та з Польщі на територію УРСР довгий час замовчувалося.

Польсько-український конфлікт на західноукраїнських землях включав не лише бої між українськими і польськими озброєними формуваннями, але й злочинні примусові вигнання та екстремізацію мирного населення. Зробимо короткий історико-демографічний аналіз проблеми. До війни східніше повоєнного польсько-радянського кордону за переписом 1931 р. проживало близько 3,1 млн поляків. При підрахунках варто керуватися релігійною приналежністю облікованих осіб; відносити до польської національності тих, що належали до римо-католицького віросповідання. Ще 1918–1920 рр. у складі Польщі опинилися споконвічні українські землі Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя, на яких мешкало понад 700000 українців [458.С.300]. Напередодні і під час Другої світової війни практично всі польські політичні угруповання виступали за те, щоб ці землі залишилися у складі відновленої Польщі після закінчення світової війни.

Територія Прикарпаття розглядалася ними як невід’ємна частка “польськості”; стверджувалося, що саме поляки захистили східногалицьку землю від татарських і турецьких завойовників, небезпеки загарбання Росією і тотальної русифікації. “Руська” земля Галичини подавалась як пантеон цвіту польського лицарства, а відтак – була напівмістичною святинєю, втрата якої прирівнювалась до національної катастрофи.

Своєю чергою радянське керівництво, зустрівши рішучий опір західних українців, зокрема Закерзоння, прагнуло очистити пограниччя від вогнищ “сепаратизму” і тому думало не стільки про соборність українських земель, скільки про ліквідацію УПА, зміцнення свого західного кордону і нову радянізацію цих теренів (комунізацію ідейної сфери, колективізацію села тощо).

Архівні джерела стверджують, що всю документацію стосовно депортації населення українців і поляків радянські урядові кола вели під грифом “Секретно” і “Сов.секретно”. При цьому окремі документи нормативного характеру з переселення носили явно демагогічний характер. Під час депортаційних акцій, як з радянської, так і з польської сторони застосовувалися численні зловживання і наруга над переселенцями – українцями, поляками, євреями, німцями [273. С.92]. При цьому слід пам’ятати, що українців депортували з їхніх етнічних земель, тоді як поляків – з українських.

Ще в період Другої світової війни про ймовірність переселення йшлося у багатьох польських, німецьких і радянських публікаціях, причому воно отримало різну оцінку окремими українськими авторами, частіше – різко негативну: “Виселення кількох мільйонів українців за Збруч, чи близько 2 млн поляків за Сян, становило б подію надзвичайну за своїм варварством, більшу за всі жорстокості, вчинені на тім терені під час війни”. Як зауважував І. Пелльо: “Від часу татарських нападів в Україні не знали такого лиха й знуцань, такого грабунку, як після Другої світової війни від комуністичної влади [371. С.79].

Перегляд кордонів у Європі в ході Другої світової війни супроводжувався грандіозними етнічними чистками, яку започаткували Берлін і Москва. А. Гітлер обрав її зряддям фізичного знищення слов'янських народів з тим, щоб зробити їх землі “життєвим простором для німців”. Й. Сталін здійснював чистку німців чи татар шляхом депортацій. Найбільш масштабним було вигнання мільйонів людей з німецьких земель, переданих Польщі і СРСР, а також у Судетській області [270. С.13]. У цій системі депортацій опинилась і Україна. Переселювали у віддалені райони СРСР не лише родини діячів ОУН і вояків УПА, а цілі села та поселення поруч з лісними масивами [8. Оп.23. Спр. 889. Арк.32; Спр.703. Арк.20].

Задумана сталінською тоталітарною системою та підтримана польським “народно-демократичним” режимом акція етноциду мала на меті ряд етнополітичних цілей. Припинялося функціонування небажаного тоталітарному режиму вогнища українського національного руху, що його репрезентувало населення “східних кресів” колишньої Другої Речі Посполитої. Водночас прокомуністичні керівники відродженої Польщі демонстрували Сталіну покірність і свою згоду обрати “соціалістичний” шлях розвитку. Вони також загравали з шовіністично спрямованими елементами у своїй країні, які хотіли бачити повоєнну республіку без будь-яких національних меншин, в тому числі понад мільйонної української [126. С. 213]. Польський провід, зокрема у вирішенні прикордонних проблем, дієво підтримував Білий дім, про що свідчить заява Державного секретаріату США від 18 грудня 1944 р [38. Т.1. С.373].

Як уже згадувалося, у серпні 1945 р. Москва підписала й офіційно опублікувала договір з Польщею про визнання лінії Керзона українсько-польським кордоном, а фактично “добровільне” відчуження українців Закерзоння від України. Цей договір був укладений на основі рішень Тегеранської і Ялтинської конференцій 1943-1945 рр., учасники якої, керівники СРСР, Англії і США, і не думали питати згоди народу України на відірвання від її земель Підляшшя, Холмщини, Любачівщини, Надсяння,

частини Бойківщини та Лемківщини, де проживало майже півтора мільйона українців. Для членів антигітлерівської коаліції це питання було дріб'язковим, а для українців, які опинилися на Закерзонні – етнокультурною трагедією. Масові нищення українців тривали від червня 1945 р. до травня 1947 р. [222. С.45-48].

24 липня 1944 р. фронтові частини Радянської армії при підтримці АК вдруге ввійшли до Львова [108.С.116; 301.С.504]. Протягом усього періоду фашистської окупації більшовицька влада не випускала з поля зору настрої польського населення регіону та його взаємини з українським рухом. Радянські партизани та агенти НКВС регулярно доповідали в Москву інформацію з цієї проблеми, займаючись водночас організацією польської червоної партизанки, яку намагалися скерувати як проти гітлерівців, так і проти УПА [382. С.27].

23 липня 1944 р. у Любліні створено Польський комітет національного визволення – ядро майбутнього промосковського тимчасового уряду Польщі, який був сформований у січні 1945 р. при сприянні та допомозі НКВС і його польського двійника (УБ – Ужонд Безпеченьства). Його очолив С.Радкевич, а радниками стали і фактично керували УБ генерали НКВС Серов, Селівановський і Мельников [222. С.45-48]. Тож зрозуміло, що уряд “Люблінської Польщі” (так традиційно називають цей період “народної влади”) був повністю підконтрольний Москві. У ті дні (на початку серпня) Кремль відмовив у допомозі варшавським повстанцям, а еміграційному прем'єрові у будь-якій підтримці [191. С.534].

Як тільки Червона Армія вийшла на довоєнний кордон, між СРСР і Польщею, в Москві схвалюють рішення, яке для широких мас українців і поляків виявилось несподіваним: взаємне переселення. Саме таку угоду підписали 9 вересня 1944 р. у Любліні від уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки Голова Ради Народних комісарів УРСР Микита Хрущов і Голова Польського Комітету Національного визволення (ПКНВ) Едвард Осубка-Моравський [253.С.39; 383.С.274-277]. Одним розчерком

пера, за традиційним більшовицьким взірцем вдалося зробити те, про що мріяли польські шовіністи роками. Ще йшла війна, не були встановлені кордони, а Польща на основі цього документу одразу позбулася біля 600 тисяч українців. Шляхом обіцянок щасливого життя у вільній Україні, свободи національного розвитку, методами залякування і обману, а в багатьох випадках і провокацій, вдалося за короткий термін переселити десятки тисяч українців до УРСР і сплюндрувати квітучий край за Сяном [260. С.73-76].

Тепер серед істориків триває дискусія стосовно авторства акції “Вісла”. Одні вважають, що вона була задумом радянської сторони, інші польської. Драматизм питання полягає у визначенні, того хто несе відповідальність за депортації українців та поляків. У окремих авторів не викликає ніяких сумнівів, що рішення про це було прийнято в Кремлі. Воно було складовою частиною загального плану депортації народів із західних кордонів Радянського Союзу. Сам зміст та мова цього договору свідчить, що він майже дослівно списаний з указів про депортацію народів Радянського Союзу, зокрема чеченського, кримсько-татарського [396. С.9-12].

Безумовно, що цей злочинний план безпосередньо складався польськими державними властями. Але не викликає сумніву, і те, що він розроблявся у тісному контакті з Кремлем, тому що була взаємна поінформованість про етапи підготовки і реалізації цього плану. Більше того, для його виконання були залучені не лише війська Польщі (30 тис. осіб), але й Радянського Союзу та Чехословаччини [396. С.9-12]. Тож, основний імпульс для депортації був даний з Москви [448. С.41-43]. До липня 1946 р. з території Польщі було виселено 483 тис., а з території України – 790 тис. осіб [317,С.10]. І все таки, не менше 150–200 тис. українців залишилося на території Закерзоння [396. С. 11].

Для українців та поляків Люблінська угода від 9 вересня про взаємне переселення була несподіваною. Цією угодою було визначено прийом заяв на переселення з 15 вересня до 15 жовтня 1944 р. Початок евакуації призначено

на 15 жовтня 1944 р, а закінчення – на 1 лютого 1945 р. Але ці терміни виявилися нереальними і постійно подовжувалися. Зрештою, евакуація завершилася аж у серпні 1946 р. [386. С.67].

На темпи виселення не могли не вплинути постійні і криваві напади на українські села відділів Армії Крайової та інших озброєних формувань. Документи засвідчують, що 3.III.1945 р. одним із відділів АК розстріляно і замучено 365 мешканців села Павлокома Березівського повіту; 19.III.1945 р. в селі Кульно Білгорайського повіту страчено 50 осіб; 6.VI.1945 р. в селі Верховини Красноставського повіту – 194 особи; 16.IV.1945 р. в селі Пискоровичи Ярославського повіту – біля 400 осіб. Особливо жорстоко карателі розправлялися з греко-католицьким і православним духовенством. Лише за перші місяці 1945 р. в згаданих та довколишніх селах загинуло 24 греко-католицькі священики [502. S.520].

Як зазначалося на розширеному засіданні Української Всесвітньої Координаційної Ради в Києві 22 серпня 1996 р., до вересня 1946 р. з території Польщі виселено в Україну 488662 особи. Залишилося на своїх землях ще біля 200000 осіб, на яких, власне, і чекала згадувана нами кривава акція “Вісла” [253. С.39-42]. Тим більше, що у сталінського режиму був великий досвід депортацій народів. На радянських громадянах переміщення за національною ознакою були випробувані задовго до війни. В 1932 р. з Кубані в Сибір депортували українське населення, за різними оцінками від 50 до 200 тис. чоловік. У березні 1935 р. з Мархлевського району виселили в Харківську область перші 750 польських сімей. В 1936 р. було переселено з Київської і Вінницької областей у Казахстан 15 тис. сімей, з них поляків – 11494 сім’ї та німців – 3506 сімей. Депортацію провели органи та війська НКВД. У 30-х рр. репресії за ознакою національності стали не менш поширеними, ніж репресії за соціальним походженням [268. С.195-200].

1941 р. за необґрунтованими обвинуваченнями виселено на схід німців Поволжжя (понад 400 тис. осіб). У 1943-1944 рр. така ж доля спіткала балкарців, інгушів, калмиків, карачаївців, кримських татар, чеченців, етнічні

групи болгар, греків, корейців, поляків, турків-месхетинців. Хоча указ про виселення “за колективну зраду” вийшов 26 червня 1946 р., депортація фактично розпочалася ще під час війни [333. С.117].

Одразу після повернення радянської адміністрації починаються політичні виселення із західного регіону. У повідомленні секретаря Тернопільського обкому КП(б)У Компанця І. секретарю ЦК КП(б)У Коротченку Д.С. про активізацію оунівського руху на території Тернопільської області запрошувався дозвіл на проведення висилки сімей “учасників банд-формувань за межі Тернопільської області [8. Оп. 23. Спр. 919. Арк. 21].

Робився тиск і на польське керівництво. Й. Сталін визначив не тільки особовий склад ПКНВ, але й погодився на переведення його членів до Любліна лише після укладення таємного договору про східний кордон Польщі, який мав пролягати по ріці Буг. Радянська сторона прагнула до встановлення штучного етнічного кордону між Польщею та СРСР. Цей намір було заплановано реалізувати методом масових переселень, які мали закінчитися до 1 лютого 1945 р., тобто до відкриття Ялтинської конференції, на якій “велика трійка” планувала прийняти рішення щодо східного кордону та уряду Польської держави [184. С.41]. На користь переселення з Польщі національних меншин висловлювалися навіть польські комуністи, які теж хотіли бачити майбутню Польщу однонаціональною державою. Це розглядалося також як метод розв’язання назрілих національних проблем, в основному українського питання, що знову актуалізувалося у період війни. А втім, погляди польських некомуністичних політичних угруповань зі Східної Галичини збігались з намірами польських комуністів. Вони теж відстоювали переселення українців після війни до СРСР, чи розпоршення їх у центральній і західній частині Польщі [393. С.76-78].

Зрозуміло, що правових основ здійснення депортаційно-переселенських акцій абсолютно ніяких не було [123. С.33-35]. У вересні 1944 р. тодішня УРСР не була повноцінним суб’єктом міжнародно-правових стосунків, і не

мала жодних повноважень підписувати міжнародно-правові угоди. Комуністичне керівництво Польської держави теж не мало права і повноважень укласти цю угоду, будучи тимчасовим носієм влади. Як держава і як адміністративний апарат вона ще не була сформована. Легітимний уряд польського народу знаходився не на теренах звільненої від нацистів Польщі, але зайнятої радянськими військами, а в Лондоні [123. С. 34].

Наслідуючи приклад СРСР, польська комуністична влада прагнула вирішити національні проблеми теж силовим методом. 3 вересня 1945 р. на південний схід Польщі спрямовано три дивізії Війська Польського, основним завданням яких було здійснення переселення українців. Підтвердженням цього служило рішення Воеводського комітету безпеки в Жешові, який наказав виділити 2/3 особового складу полків для акції переселення [472. S.140]. Управління громадської безпеки в Жешові рекомендувало навіть переселяти мішані родини, якщо батько не був поляком. Такий підхід органів влади до переселення спричинився до того, що воно набрало рис депортації. За участю військових підрозділів було виселено понад 260 тис. осіб [519. S.31], а всього у 1944–1946 рр. до УРСР було виселено майже 500 тис. українців [185. С. 41]. Причому депортація не оминула сімей тих західних українців, які навіть служили у Радянській армії [452. С.81-82].

На переломі січня–лютого 1945 р. лемківські політичні діячі утворили “Селянсько-робітничий комітет Лемківщини” (СРКЛ), керівництво якого 27 березня звернулося до місцевих хлопців про добровільний вступ до лав Радянської Армії. Відтак немало молоді пішло служити в цю армію, взявши участь в боях у Польщі, Німеччині та Чехії. Чимало з них загинули, а ще більше було поранено та стали інвалідами. Після повернення на свою рідну землю Лемківщини, уряд Польщі прагнув примусово депортувати їх до Радянського Союзу, узasadнюючи тим, що вони – не вояки польської армії [452. С. 81-82].

Як бачимо, політика польської комуністичної влади щодо українців здійснювалась згідно загальної концепції творення в Польщі однонаціональної держави. Планувалося досягти цього насамперед, переселенням українців в УРСР, а пізніше, в ході акції “Вісла” – на західні і північні землі Польщі, де вони мали швидко колонізуватися. 23 квітня 1947 р. Політбюро ЦК ПОРП ухвалило створити для найбільш непокірних українців концтабір у Явожно [183. С.19-23].

Оскільки Договір про переселення українців і поляків між ПНР і УРСР (після дворозового його подовження) перестав діяти, а київський уряд вже не хотів його подовжувати, треба було шукати інші шляхи щодо ліквідації української меншості на території Польщі. І перші проекти щодо переселення решти українського населення на так звані “одзискані” землі (на Одері та у Східній Пруссії, що донедавна входили до Німеччини) було представлено першому секретареві ЦК ПОРП В. Гомулці ще в листопаді 1946 р. Уже у лютому 1947 р. заступник начальника Генерального штабу Польського війська генерал С.Моссор чітко висловився з цього приводу: “Весною провести енергійну акцію переселення цих людей поодинокими сім’ями по цілих повернених землях, де швидко асимілюються “. Тому безпідставною є поширена думка, що акція “Вісла “ була пов’язана з убивством віцеміністра оборони Польщі генерала К.Сверчевського (28 березня 1947 р.). Хоча це очевидно прискорило реалізацію злочинної ідеї, бо вже наступного дня Політбюро ЦК ПОРП прийняло постанову: “Швидкими темпами переселити українців та змішані сім’ї на возз’єднані землі (перш за все до Південної Пруссії), не утворюючи груп і не ближче, ніж за 100 км від кордону” [253. С. 39-42].

При переселенні на деяких станціях польських залізниць скупчувалось до 8 і навіть 40 тис. чоловік. Чекаючи відправки понад 3-4 місяці, вони опинилися в дуже скрутному становищі: без продовольства і корму для худоби, зазнавали лиха з боку грабіжників; людей вбивали, розповсюджувались епідеміологічні хвороби. Подібне становище спостеріга-

лось і на станціях розвантаження в УРСР, куди направлялися українці Закарпаття. Траплялися випадки, коли переселенці довгі місяці не могли потрапити на місце призначення, зазнавали злиднів та страждань [144. С.127-132]. Спецоргани ретельно “фільтрували” переселенців ще в дорозі, часто звинувачували в злочинах зовсім невинних людей, заарештовували, поповнюючи імперію ГУЛАГу [459. С. 28]. Ось що писала переселенка Яблонська В.К.: “По прибутті на місце, до колгоспу, відразу забрали коней, вози, зайву худобу, залишали одну корову. Настав 1945 р. – рік перемоги і Сталін продовжував свою чорну справу. Шість моїх односельчан були репресовані. Судила їх у Бердянську так звана “трійка”. Декого викликали “свідчити”, але що їх питали, вони не мали права говорити. Один такий свідок невдовзі закінчив життя самогубством. Всі 6 були засуджені на 25 років” [459. С.28-32].

Було б помилковим вважати, що переселення українців за етнічною ознакою торкалося лише Закарпаття. Воно мало місце і в інших західних районах. Про це, зокрема, свідчать документальні матеріали з середовища ОУН, які розкривають характер і зміст репресивної тоталітарної системи, зокрема, в Буковині. Так, у звіті підпільника ОУН 7 жовтня 1944 р. зазначається, що в “Чернівцях беззастережно діяли воєнкомат, НКВС, НКДБ, воєнний суд НКВС, суд цивільних справ, різні заготбази, а все це очолює ВКП(б)”. Далі вказувалось: “Наставлено норму на кожне господарство, скільки має засіяти озимини. Хто не виконує норми, того судять. Перша кара – це напомнення, друга – арешт, третя – конфіскація майна і вивіз цілої родини. Таких людей судять за саботаж, називаючи їх бандерівцями” [3. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 13]. В іншій інформації ОУН говориться, що “весна 1944 р. принесла Буковині – замість нових надій, радості – стогін, плач, муки...Тюрми Чернівців, Сторожинця і Вашківців є переповнені невинними людьми, хіба тому є винні, що вони українського походження. Ловлі людей, які криються від війська, відбуваються за допомогою ловецьких відділів НКВС, що переводять облави по лісах, полях і хатах. Зловлених людей

висилають під доброю опікою до тюрми. Там класифікують, кого на каторжні роботи в Сибір, кого до штрафних батальйонів, кого розстрілювати” [3. Оп.1. Спр.117. Арк.12].

Таким чином, можна визначити основні етапи масових репресійних акцій (примусового переселення): 1) Кінець 1939 – червень 1941 рр. – вивіз поляків і українців із західних областей УРСР. 2) Вересень 1944 – липень 1945 рр. – “добровільне” переселення, без великого примусу. 3) З вересня 1945 до 13 липня 1946 – так зване “переселення “ українців з Польщі і поляків з України. 4) З 28 квітня 1947 р. – операція “Вісла “. 5) 1951 рік – “обмін” польського і українського населення [251. С.74-76; 371. С.79-80; 458. С.300-304].

Переселення українців і поляків у 1939 – поч. 50-х рр. – це класична депортаційна акція за етнічною ознакою, яскравий приклад етноциду, який дає підстави для його засудження як злочину проти людства [251. С.74-76]. Якщо не включати довоєнного етапу і вважати, що акція розпочалася 15 вересня 1944 р., її можна поділити на 3 етапи; перший: вересень 1944 – липень 1945. По селах працювали комісії з переселення, які агітували переїжджати, бо люди не поспішали розлучатися зі своїми нажитими важкою працею господарствами. Якогось жорстокого примусу, однак, не відчувалось. Виїжджали переважно ті жителі, села яких були знищені війною, малозаможні господарі, родини недавніх членів КПЗУ та червоноармійців, або ті, які побоювались фізичного терору підпільних польських і українських формувань. Переселені родини, які чудом врятувалися від погромів на рідній землі, у Радянській Україні, яку називали Батьківщиною, чекало нове пекло: голод 1946-1947 рр., переслідування органів НКВС за підтримку підпілля, вивезення в Сибір, тюремне ув’язнення, упередженість місцевого населення на півдні тощо [222. С.45-48].

Вже наприкінці 1945 р. деякі переселенці почали нелегально повертатися у рідні оселі й розповідати землякам про “соціалістичний рай”,

“переваги” колгоспного устрою та численні інші “завоювання” соціалізму в УРСР. Відтак кількість заяв на виїзд значно скоротилася [134. С.143].

Водночас посилювався польський прес на селянство. Польська повоєнна влада, здійснюючи нову земельну реформу, не наділяла землею українців. Вона також закривала на пограниччі українські школи, церкви перетворювала на костьоли, обмежувала діяльність православної церкви на Холмщині. У першій половині 1945 р. добровільне переселення майже припинилося. До Варшави на конференцію польських українців були доставлені представники українського населення, зокрема, з воєводств Краківського, Ряшівського й Люблінського. Всі, за винятком одного, заявили, що решта українців вже не бажає переселятися до УРСР і залишається на старих місцях, але при цьому вони вимагали рівних прав з поляками, як громадяни Польщі. Однак прокомуністичний уряд не захотів порушувати договір про виселення, а особливо визнати рівність прав українців з поляками і вдався до сталінських методів “вирішення” національних проблем.

Малоактивність або й відсутність відділів УПА на Закерзонні заохотила поляків до відновлення терору проти українського населення. Тому вже восени 1944 р. намагається повернутися на Холмщину сотня “Тигри”, курінь Юрченка. Повстанці неодноразово зверталася до поляків припинити грабунок і фізичну розправу цивільних осіб. Внаслідок дій УПА зменшився терор польських загонів, а на значній території створено “Повстанську республіку” [132. С.84-87].

У вересні 1945 р. офіційно розпочалася пропаганда проти українців на території Польщі. Уряд, всупереч рішенню Варшавської конференції, направив на прикордонні терени три дивізії піхоти з метою примусового вивезення українців на схід. Запалали цілі села на Лемківщині, Надсянні, Холмщині. Так у селі Піскоровичі загинуло 720 осіб, у Павлокомі – 365, Малковичах – 140, Вільшані – 18 українців. Згоріли цілком село Завадка, де під час акцій вбито 32 особи, і село Кальниця, де загинуло 20 осіб. Делегатів

Варшавської конференції заарештували, українські комітети ліквідували. З вересня 1945 р. до липня 1946 р. виселено 280000 українців. Згодом депортували 482880 українців [458. С.300-304].

На захист українського населення стала не офіційна влада в УРСР, а ОУН–УПА. Це дещо послабило польський терор і призупинило акцію переселення. Цей другий етап закінчився 13 липня 1946 р.

Прихід більшовиків реанімував антиукраїнський терор з боку польських шовіністичних сил. Особливо цьому сприяла угода, що була підписана у вересні 1944 р. між Польським комітетом національного визволення і тогочасним урядом УРСР про взаємну евакуацію (депортацію) польського населення з західного регіону республіки до Польщі та українського з території Польщі до УРСР. Для виселення українців були задіяні всі силові структури комуністичної Польщі - Військо Польське, “Міліція обивательська” (МО), “Ужонд Безпеченьства Публічного (УБП), “Охотніча Резерва Міліції Обивательської” (ОРМО), “Баталіоне Хлопське” (БХ). Активно проявили себе Національна Організація Військова (НОВ), Національні Збройні Сили та інші. Кульмінаційним моментом польсько-українського конфлікту стала операція “Вісла”, скерована проти українців Закерзоння і відділів УПА, які обороняли українське населення від насильницького виселення з автохтонних прадідівських земель.

Приготування до чергового переселення українців розпочалося вже у другій половині 1946р., особливе нарощування цих робіт припало на початок 1947 р. При цьому польські комуністичні правителі не полишали планів знищення УПА. У березні 1947 р. на Закерзоння прибув заступник міністра оборони генерал К. Свєрчевський для опрацювання дій проти українських партизанів. 28 березня 1947 р. на шосе між Балигородом та Тісною загін УПА під командуванням “Хріна” розгромив відділ Свєрчевського, а самого генерала було вбито під час сутички [132. С.84-87]. 29 березня 1947 р. Політбюро ПОРП ухвалило рішення про примусове переселення українців та розпорошене оселення їх на західних землях. Після опрацювання відповідних

інструкцій щодо переселення [479. S.268-273], за пропозицією Політбюро ПОРП Президія Ради Міністрів 24 квітня 1947 р. прийняла ухвалу про переселення за допомогою армійських частин (оперативної групи “Вісла”) українського населення у рамках так званої акції “Вісла”. У протоколі Політбюро ЦК ПОРП окремим пунктом охарактеризована сутність дій по переселенню, як “репресивна”. В рамках цієї акції проти українського населення прийнято постанову: операцію (“Вісла”) виселення узгодити з урядом Радянського Союзу та Чехословаччини [194. С.88-91].

28 квітня 1947 р. оперативна група “Вісла”, що налічувала близько 20 тисяч солдатів Війська польського, Корпусу внутрішньої безпеки, прикордонних військ міліції і служби безпеки, розпочала виселення українців, що супроводжувалося актами насилля щодо цивільного населення [522. S. 434]. Акція, що означала поглумлення людської гідності, наміри знищення духовних коренів українського народу шляхом його тотального виселення, охопила територію 19500 кв. кілометрів – Лемківщину, Надсяння, Холмщину, Підляшшя, де від доби Київської Русі постійно проживали єдиною спільнотою українці [194. С.88-91; 332]. Того дня шість дивізій Війська Польського оточили українські села, а відділи НКВС і Чехословацької прикордонної сторожі заблокували кордони на сході й півночі. О 4-й годині ранку операційна група “Вісла” під командуванням генерала С. Моссора приступила до вивезення українців до воєводств північної і західної Польщі. Згадана кількість війська розраховувалась на основі того, що військові органи не брали до уваги чисельність відділів УПА, а лише плановану до виселення кількість сіл в районі “S “ – Сянік. Розподілили вони по 20–50 солдатів на одне село, плюс 30–150 – особовий відділ на кожний з 28 підрайонів, на які припадали від 6 до 21 сіл. Такий розрахунок сил свідчить про те, що основною метою акції “Вісла” було виселення українців, а не боротьба з УПА. Отже, нічого дивного, що безпосередні дії проти УПА відійшли на другий план. Міністр національної

оборони маршал Польщі М. Роля-Жимерський звернув на це увагу командуючого оперативною групою (ОГ) “Вісла” генерала С. Мосора.

Реалізація військової акції “Вісла” набрала рис депортації. Військові відділи давали населенню біля двох годин на зібрання найпотрібніших речей і залишення села. Брутальні методи виселення, а пізніше довготривала подорож у жахливих антисанітарних умовах спричинилися до того, що висідаючи на кінцевих станціях, виселенці опинилися у плачевному стані. Всього військо депортувало понад 140 тисяч українців, яких було оселено в Ольштинському, Щецінському, Вроцлавському, Познанському, Гданському, і Білостоцькому воєводствах (назви дані згідно з адміністративним поділом Польщі від 1946 р.). Акцію було поширено на всі українські сім’ї, без огляду на ступінь лояльності й політичної приналежності. Переселенню підлягали також сім’ї українських офіцерів і солдатів Війська Польського, працівників органів безпеки та демобілізованих фронтовиків [191. С.555].

Не секрет, що у свідомості поляків сьогодні побутує погляд: акція “Вісла” це покарання за кривди, завдані українцями польському населенню на Волині. Однак це є цинічною спробою перекласти вину за акцію “Вісла” на самих українців і тим самим виправдати депортації українських сімей 1947 р. Однак така думка породжує багато застережень. Конфлікт на Волині точився у 1942–1944 рр. між місцевим польським та українським населенням, між Армією Крайовою і УПА. Це була боротьба за державну приналежність регіону. Не можуть за неї нести відповідальність українці, що населяли терени південно-східної Польщі, які з тими подіями не мали нічого спільного. Адже не можна обвинувачувати і карати цілий народ, оскільки тоді стаємо на стороні злочинних сталінських переселень, від яких страждала і польська людність. Крім того, акцію “Вісла” провела комуністична влада, а не влада, що продовжувала державність Другої Речі Посполитої. Сумнівно, що польська комуністична влада керувалася прагненням помсти українцям за криваві події на Волині 1943 р., або мотивами необхідності боротьби з УПА. Йшлося, зокрема, про здобуття симпатії ширших верств поляків і залучення

більшої для себе підтримки, оскільки абсолютна більшість тогочасного польського суспільства вороже ставилася до українців і намагалася за будь-яку ціну позбутися їх шляхом поглинання, або виселення [184. С.41].

Видається, що 1947 р. уже УПА не становила реальної воєнної загрози для Польської держави. Командуючий діючої в Бескидах 8-ї піхотної дивізії у лютому 1947 р. писав до міністра національної оборони М. Ролі – Жімерського: “В регіоні панує відносний спокій. Сполучення, яке в першій половині 1946 р. не могло відбуватися без спеціальної військової охорони, тепер відбувається нормально, без побоювання на можливі напади бандитів. Регіон опанований військом і органами безпеки, а бандитські групи, що спорадично появляються в південній і південно-східній прикордонній смузі, переслідуються нашими підрозділами і знищуються”. Крім того, зменшилися жертви серед польського цивільного населення, кількість яких роздувала тодішня пропаганда. У 1945 р. загинуло 368 цивільних, у 1946 р. – 98, від січня до березня 1947 року – 10 осіб. Зведені втрати, завдані УПА польській стороні у 1945–1947 р. згідно з даними військових, становили 2199 вбитих, серед них 997 солдатів, 603 функціонери управління безпеки, громадянської міліції і добровільного резерву громадянської міліції та 599 цивільних [502. S. 524]. Додамо, що до останньої цифри зараховано також українських цивільних. У свою чергу, з українського боку за цей період загинуло від польських рук близько 5,5 тисяч осіб у переважній більшості цивільних [505. S.232-234]. Продовжувався постійний нагляд та арешти під приводом приналежності чи співпраці з ОУН/УПА. На півночі, в Ольштинському воєводстві органи влади дійшли до того, що вигадали на підпорядкованому терені факти про діяльність нібито 8 підрозділів УПА: “Ясеня”, “Кліща”, “Кухарчука”, “Нечая”, “Прірви”, “Тучі”, “Ворони” і “Вільхи”, кількість членів яких мала становити 200 осіб [489. С.450-451].

Загалом акція “Вісла” тривала з 28 квітня до 12 серпня 1947 р. За цей час з українських етнічних земель Польщі виселено на північно-західні землі 140575 осіб української національності та змішаних польсько-українських

сімей [208, С.200-203]. Операція розпочалася, коли люди засіяли свої ділянки, а нового врожаю ще не зібрали. Все треба було залишити і виїжджати з тим, що можна було кинути на віз, а найчастіше, нести в руках. На новому ж місці – в колишніх німецьких областях – українці знайшли все знищене війною [457. С.312-315].

В польських селах українців розпорошували по 2–3 родинам і без права повернення додому. В Ольштинському повіті переселення робили повторно, бо виявилось, що в одному регіоні було занадто забагато українських родин. Людей поселяли в зруйнованих хатах, бо все краще захопили місцеві і приїжджі відразу після війни. Евакуйовані довгий час були в шоку, вони надіялися на швидке повернення додому. Деякі господарі, молодь таємно поверталися до своїх осель, доглядали рештки господарки, збирали урожай, щоб запастися хлібом на зиму. Проте існував поліцейський нагляд. Їх відразу ловили й повертали назад, а частіше відправляли в Явожно. Цей концетраційний табір для українців нічим не відрізнявся від Освенціму, бо створений на місці гітлерівського табору “Аушвіц”. Не функціонував тільки крематорій. Табір мав 12 кулеметних веж, три ряди огорожі з колючого дроту, а від дороги – стіну з бетону висотою 5 м. В охороні працювало 18 офіцерів і 300 солдат. Серед в’язнів були жінки і навіть діти. Особливо тут переслідували патріотично налаштованих священиків, інтелігенцію. За 20 місяців в таборі було ув’язнено більше 3 тисяч мирних людей, з них більше 136 осіб за короткий період загинуло. В’язні тяжко працювали по 12 годин у дві зміни за півлітра кави і шматок чорного хліба. Інколи давали цілого пересоленого оселедця без води, або суп з риб’ячих голів. У туалет водили по команді. Спали люди на дерев’яних похилих нарах без матраців, за невиконання норми в’язні терпіли наругу і знущання. Їх ставили “на стійку з цеглами в руках”, примушували годинами стояти навкарачки, замикали в карцер і мучали допитами. Були випадки самогубства на огорожі, по якій проходив електричний струм [260. С.73-76]. Тільки на початку січня 1949 р. табір перетворили на тюрму для полонених вояків УПА.

Репресій зазнали священники православної і греко-католицької церков. Частину кліру було заарештовано і засуджено на термін від 4 до 10 років [520. S.14-16]. До УРСР було виселено близько 300 греко-католицьких священників, а також православне духовенство і членів концисторії Автокефальної православної церкви з Холма. У Люблінському воєводстві зменшено кількість православних парафій до семи і одного монастиря. Більшу частину святинь влада передала римо-католицькій церкві, а немало зруйновано і розібрано [184. С.41].

Загалом в акції “Вісла” брало участь 120000 вояків польського війська та інших збройних формувань. Більшовики кинули на проведення цієї акції танкову дивізію та спеціальні протипартизанські загони і заблокували українсько-польський кордон; чехи вислали одну гірську бригаду, декілька піхотних дивізій і старшинську школу з Праги. І все це проти лише 3 тисяч вояків УПА. На фоні безперервних боїв з УПА йде масове насильницьке виселення українців. Спалення українських сіл, вбивства українців, що опирались виселенню, ув’язнення 4000 українських жінок, дітей та людей похилого віку в концентраційному таборі в Явожному – основні риси депортації українців. На середину 1947 р. депортація, в основному, була закінчена. І хоч план ліквідації частин УПА на Закерзонні не вдався, але повне переселення українців позбавило основного сенсу збройну боротьбу відділів УПА і вони за наказом Головного Командування припинили її, частково, рейдувавши на захід, частково на терени України для боротьби з більшовиками. Так закінчилося воєнно-політичне протистояння на Закерзонні [454. С.312].

Не випадково під час проведення акції “Вісла” польські військові частини, що займались виселенням українців із Закерзоння, повністю формувались із уродженців Західної Волині та Віленщини. Українсько-польська конфронтація на Холмщині та Волині 1942–1944 років до краю загострила відносини між українським і польським народами, сформувавши

в очах пересічного поляка стійкий стереотип українця як бандита і “різуна”, викликала і в українців, і в поляків бажання дальшої помсти [227. С.280-283].

Таким чином, тодішній уряд Польщі, керуючись вказівками Москви, фактично провів депортацію українського населення, порушуючи при цьому загальнолюдські норми життя [461. С.293-296]. Отож насильницька акція під кодовою назвою “Вісла” поглибила взаємну недовіру між двома народами і стала однією з найтрагічніших сторінок в історії Центральної Європи. І хоча 3 серпня 1990 р. Сенат Польщі засудив її, але величезний пласт правно-політичних і майнових питань у зв’язку з цією акцією ще чекає розгляду польським сеймом [458. С.300]. Зокрема, не втратив чинності декрет від 27 липня 1949 р. про позбавлення виселенців права на повернення залишеного майна.

Переселення польського населення з теренів України на історичну батьківщину теж викликало неоднакову реакцію суспільства. Ще в ході воєнних дій на радянсько-німецькому фронті підпільна польська газета з орієнтацією на Лондон різко виступала проти намірів тих поляків Надзбруччя, які збиралися переселитися на захід: “Залишення Тернопільської області – рівнозначно зраді Батьківщини. Це значить без бою здати ворогу власну територію”. Польське католицьке духовенство також часто виступало проти переселення [383. С.274-277]. Так, 23 вересня 1944 р. ксьондз костьола в Острозі застерігав поляків не виїжджати за Буг, заявляючи, що це місто – “польська фортеця” [386. С.67].

У багатьох випадках, як свідчать документи, поляки Львівщини, зокрема, заявляли, “що час переселення обрано невдало. По-перше, Польща ще не звільнена від німців і там ідуть бої. По-друге, підходить зима, все приготували. Продукти, паливо, тепер усе це треба залишити”. Однак у Москві все вже було вирішено, тому радянське керівництво вдалося до брутального тиску. В архівних документах збереглися свідчення, що каральні органи “переодягаються в форму бандитів (бандерівців) і ходять по польських селах, де пропонують полякам виїжджати до Польщі, а тим, хто не

хоче виїжджати, погрожують вбивством. Якби не Англія з Америкою, то совіти поїли б поляків”. Але таких методів примусу до “добровільного” виїзду поляків режиму здавалося замало. І тому влада вдалася до прямих репресій. У перші дні січня 1945 р. органи НКВС арештували тільки у Львові 772 поляки, серед яких було 14 професорів, 6 лікарів, 21 інженер, 3 артисти, 5 ксьондзів. Окремим з них було одразу ж запропоновано звільнення за ціну підписання декларації про виїзд [383. С.274-277]. До серпня 1945 р., тобто до підписання договору про польсько-радянський кордон, більшість поляків досить стримано ставилася до виїзду в Польщу. Певні надії вони покладали на конференцію у Сан-Франциско, яка проходила у квітні 1945 р. Але ніяких рішень щодо нових кордонів на конференції не було прийнято [20. С.153].

Значною мірою на прискорення процесу переселення поляків на свою історичну батьківщину вплинув приїзд до Львова наприкінці серпня 1945 р. відомого польського політика недавнього професора місцевого університету Станіслава Грабського. На зустрічі з представниками союзу польських патріотів він підкреслив, що “основним його завданням буде переконати львівських поляків у необхідності якомога швидшого переїзду до Польщі”. При цьому професор особливо наголосив, що під час зустрічі зі Сталіним у Москві 1944р. він “робив усе, щоб Львів залишився у складі Польської держави”, але, мовляв, цього не сталося, головним чином з “вини кліки Арцишевського – Сосновського і особливо військових кіл, які в той час перебували в Польщі (Бур-Комаровський, Окулицький), котрі інформували польських провідників у Лондоні про неминучість виникнення війни між СРСР з одного боку, Англією і Америкою з іншого”. Тодішній польський уряд за обставин, які склалися в зв’язку з необхідністю освоєння земель, що відійшли від Німеччини, був справді зацікавлений у прискоренні переселення з України. Повірений у справах Польщі в СРСР Матвін 16 січня 1946 р. вручив міністрові закордонних справ СРСР В. Молотову “Пам’ятну записку”: “У зв’язку з наміченим до літа 1946 р. виселення до Англійської зони окупованої Німеччини 0,5 млн німців з території Західних областей

Польщі питання невідкладного заселення цих земель набуває надзвичайного політичного і господарського значення. Однією з основних частин притоку населення до наново приєднаних областей на заході Польщі є репатріанти з СРСР. Особливо важливо заселити наново приєднані землі селянами і сім'ями військовослужбовців. У зв'язку з цим необхідно: прискорити хід репатріації із Західної України, Західної Білорусії, Литви та інших областей СРСР; протягом лютого, березня і першої половини квітня вивезти не менше 600 тисяч осіб, у першу чергу селян. Це необхідно для успішного проведення посівної компанії в західних областях Польщі; протягом січня-квітня 1946 р. вивезти з інших областей СРСР не менше 120-тисяч чоловік". Як свідчать документи, евакуйовані польські громадяни вивезли з собою велику кількість коней, великої рогатої худоби, свиней, овець і кіз, сільськогосподарського інвентаря і сільгосппродуктів . З міст вивозилися колекційні бібліотеки і твори мистецтва [383. С. 274].

У зв'язку з репатріацією поляків з України та українців з Польщі активізувалась діяльність АК. Нерідко аківці діяли спільно з УПА проти заходів радянської влади [183. С.19-23]. Загалом за весь післявоєнний період з СРСР в Польщу було переселено близько 2,3 млн поляків [378. С.17].

Підписання договору про радянсько-польський кордон, а також посилення заходів радянської адміністрації щодо переселень фактично призупинили воєнно-політичну боротьбу поляків за "східні креси". До початку 1946 р. підпільні структури АК на західноукраїнських землях припинили організований опір сталінському режимові, частина членів підпілля була мобілізована до лав 1-ї та 2-ї армій Війська польського, частина депортована вглиб СРСР, лише незначна кількість залишилася в конспірації. У зв'язку з акцією "Вісла" матеріально-демографічна база ОУН і УПА на південному сході сучасної Польщі була теж підірвана і організована діяльність українського підпілля припинилася. 1951 р. проведено останню корекцію кордону.

Загалом депортаційна акція не принесла бажаних результатів. Через виселення українців означені терени до сьогоднішнього дня найменш заселені й загосподарьовані у Польщі. Водночас переселення справило тривале відчуття кривди і особистої трагедії у свідомості більшості переселенців та їхніх нащадків по обидва боки кордону.

Президент України Л.Кучма на святкуванні у Львові 80-річчя ЗУНР, відзначив “І до, і після того, як Західноукраїнська Народна Республіка впала під натиском польської армії, у літописі цих стосунків не бракувало складних, неоднозначних, а часом і драматичних сторінок. Тут приховувати нічого”[163]. Це відноситься і до депортаційної акції “Вісла”.

ВИСНОВКИ

Внаслідок Першої Світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. українському народові не вдалося реалізувати свої споконвічні національні прагнення – здобути державну незалежність та соборність України. Однак величезні жертви народу не були марними: більшовицька Росія змушена була примиритися з фактом української державності, нехай і в радянській формі.

Тема українсько-польських відносин в міжвоєнний час і під час Другої Світової війни залишається відкритою для нових досліджень, підходів, оскільки у вітчизняній історичній науці ця проблема ще недостатньо вивчена, досліджена, проаналізована. Особливо це стосується військово-політичних аспектів. На протязі всього історичного періоду, який розглядається у дисертації, військові змагання точились не тільки у воєнні, але й міжвоєнні роки. В останні особливо багато гинуло цивільного населення, ні в чому не винних жінок, дітей, літніх людей, які не могли боронитися і зі зброєю у руках відстоювати своє життя. Наш аналіз показав, що найбільш продуктивним шляхом у вивченні даної проблеми є принцип історизму, залучення кращих зразків української та зарубіжної історичної думки в галузі українсько-польських стосунків.

В наш час, коли ми є свідками і учасниками розвалу імперії СРСР, Польща була першою країною, яка визнала самостійну Україну. Більшість польських політиків вважають дуже важливим в умовах сьогодення підтримувати дружні відносини між Польщею і Україною. Тому треба не лише остерігатися будь-яких провокацій, а й прикласти всі зусилля для розвитку найтісніших зв'язків між Україною і Польщею як у політиці, так і міжнародній безпеці і економіці.

Як показав аналіз наукової літератури, друкованої польськими істориками та політиками, більшість з них обговорюючи питання про те, яка країна є найважливішою нині для Польщі, визнають, що такою країною, безперечно, є Україна. Коли у Польщі в повсякденному спілкуванні заходить

мова про майбутнє Польщі, то одразу згадують Україну. Тобто, всім зрозуміло, що майбутнє Польщі, її економічний розвиток, добробут значною мірою залежать від України. Про це важливо пам'ятати, адже і суспільна свідомість і громадська думка в Польщі в наш час небувало позитивні, щодо України. Здається подібного ще не було в нашій історії. Це великий потенціал, з якого, безумовно, слід скористатися. Поляки вважають Україну стратегічним партнером, доля якого нерозривно пов'язана з Польщею. Тому вільна, незалежна Україна, Україна демократична, Україна заможна вкрай необхідна для стабілізації Польщі. Разом з Україною - Польща, це ринок і величезний потенціал. Якщо такий потенціал близьких за культурою людей – слов'ян інтегрується в західні демократичні структури, то і НАТО, і Євросоюз і Європа істотно зміняться. Відбудеться нове об'єднання Європи, а у широкому вимірі – не тільки Західної Європи. То буде така Європа, в якій українці і поляки як нерозривні партнери почуватимуться якнайкраще.

Сьогодні, розбудовуючи молоду незалежну державу, ми знову і знову звертаємося до нашого минулого. Будь-яка національна історія залишиться до кінця не з'ясованою доти, доки вона не буде розглянута у зіставленні з історіями інших національних держав, що становлять у своїй сукупності ширшу спільноту. Особливо гостро нині, як нам уявляється, постає історико-політична проблема “правди історії”. І в наш час ця “правда” особливо можлива, бо вона базується на конкретних документах, які раніше були секретними, і не упереджена ні імперським засиллям, ні окупаційним страхом, ні польським шовінізмом, ні, у відповідь, українським визвольним націоналізмом. Правда потрібна не лише заради встановлення історичної справедливості, але й формування добросусідських конструктивних відносин між політиками, парламентарями, військовиками, науковцями і широким загалом громадян України, Польщі, Росії, Білорусі, насамперед прикордонних теренів. При цьому необхідно аналізувати і рухатись до порозуміння щодо концептуальних розходжень польської, української та російської історіографій в оцінці військово-політичної діяльності українського і польського проводів і розв'язанні української проблеми після розпаду Габсбургської та Романівської імперій, особливо після появи у міжвоєнний період гітлерівського та сталінського тоталітарних режимів. Неузгодженість в поглядах на історичну спадщину наших народів залишається джерелом взаємних звинувачень, що не сприяє гармонійному розвитку відносин між сусідніми державами.

Досліджуючи та аналізуючи праці вітчизняних та закордонних істориків стосовно питання українсько-польських відносин під час Другої Світової війни можна виділити деякі найбільш типові тенденції:

Не тільки українські, але й польські історики відмічають, що протистояння в різні історичні періоди, до Другої світової війни, під час війни і в повоєнні роки проходило на етнічних українських землях, які колись були завойовані Польщею і у всі часи піддавались полонізації. Але український народ завжди мріяв про свою суверенну державу і ніколи не міг змиритися з поневолювачами.

У всі часи польський націоналізм межував з шовінізмом, тому що поляки хотіли назавжди залишити українські землі в межах Польської держави. Цей шовіністичний підхід на державному рівні проводився навіть під час ,коли Польща, як держава, не існувала і була під окупацією фашистської Німеччини та СРСР (Польський уряд емігрував у Лондон) .

В повоєнні роки, коли Польща не добила довоєнних кордонів і більшість українських земель з такими містами як Львів та ін. не ввійшли до складу Польщі, комуністична влада Польщі та України вдалася до ганебних депортацій українського населення з етнічних українських земель, які ще залишились у межах Польщі, з метою зробити останню однонаціональною.

Українсько-польські відносини постійно були під впливом Німеччини, СРСР, США, Англії та інших країн, які мали свою політичну та територіальну зацікавленість і реалізували її військовим або політичним шляхом.

Оскільки Польща і Україна прагнули опанувати частиною однієї і тієї ж території (українськими етнічними землями від Збруча до Сяну), виник збройний конфлікт, який восени 1918 р. переріс у дев'ятимісячну українсько-польську війну, що закінчилася перемогою Польщі. Польське суспільство не визнавало ЗУНР, а приєднання Східної Галичини до Польщі стало справою особливої державної ваги; “оборона Львова” і подвиги

“орлят” стали для поляків міфологізованим символом національної незалежності. У 1920 р. Варшава не змогла надати ефективної допомоги УНР, яка виявилася заслабкою, щоб узяти на себе більший тягар боротьби з більшовиками.

Несприятлива зовнішньополітична ситуація в Європі, необхідність галичан і наддніпрянців боротися на кількох фронтах проти агресорів стали головними причинами втрати державної незалежності й територіальної цілісності України. Відтак внаслідок установлених Ризьким мирним договором між Польщею і РСФРР–УСРР 1921 р. кордонів у складі Другої Речі Посполитої опинилися всупереч своїй волі 5 млн українців, які на Волині та більшості території Східної Галичини мали абсолютну демографічну перевагу.

Вибух державотворчих поривань народу у період УНР–ЗУНР спричинив зростання національно-політичних сил на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. А державно-соборні ідеї охоплювали дедалі ширше коло українського політикуму – від праворадикальних УВО і ОУН, центристської УНДО до лівих сил – “Сельробу” і КПЗУ, про що свідчили їхні націонал-комуністичні тенденції в 30-х рр.

У міжвоєнній Польщі, до складу якої входила Західна Україна, становище українців було особливо складним. Політику державної влади у цей період можна поділити на кілька етапів. Від часу анексії Східної Галичини в березні 1923 р. і до травневого 1926 р. перевороту Ю. Пілсудського послідовно здійснювався курс примусової національно-культурної асиміляції, а згодом, за так званого санаційного режиму – політико-державної асиміляції. Водночас розроблялася програма польського прометеїзму, яка передбачала реалізацію федералістичних ідей Ю. Пілсудського щодо радянської України та увічнення окупації Західної України. У середині 30-х років зроблено спробу досягти компромісу шляхом політики “нормалізації”, яка передбачала незначні поступки українцям, однак більшість населення не сприйняла таку політику, а польська місцева

адміністрація краю відверто її саботувала, що призвело до провалу так званої “нормалізації”. Не допомогла владі й діяльність лояльних щодо Польщі партій, греко-католицького духовенства, Української народної обнови і Волинського українського об’єднання (створено діячами УНР). 1937 р. розпочався новий курс політики на “східних кресах” держави, який одержав логічне завершення у березневій 1939 р. постанові Ради міністрів про зміцнення польського елемента на карпатсько-волинських окраїнах. Постанова фактично визначила систему заходів щодо соціально-економічної, політичної та національно-культурної дискримінації західних українців та їх витіснення за українські етнічні межі. Польська колонізація Волині та Надзбруччя породжувала ненависть місцевих селян до військових і цивільних “осадників”, яка часом виливалася в криваві сутички. Під приводом боротьби з “українськими сепаратистами” уряд неодноразово здійснював жорстокі погроми мирного населення; 1934 р. з цією метою було створено концтабір у Березі Картузькій (більшість політв’язнів становили члени підпільних ОУН і КПЗУ).

Однак, незважаючи на вкрай несприятливі етнополітичні умови в Другій Речі Посполитій, українці спромоглися створити розгалужену мережу політичних, економічних і культурно-освітніх структур (Державний центр УНР, Західноукраїнське товариство Ліги націй, Комітет рятунку України та ін.), через які намагалися впливати на внутрішню і зовнішню політику Бельведеру і розв’язання українського питання на міжнародному рівні, зокрема в Лізі націй. Кооперативний рух розглядався як школа самоврядування і економічного самозахисту поневолених. Зазнавав постійних переслідувань молодіжний парамілітарний рух, що представляли товариства “Січ”, “Сокіл”, “Луг”, “Пласт”. Польська влада розгорнула кампанію навернення православних у римо-католицизм, що супроводжувалося руйнуванням церков, зокрема на Холмщині. Ефективною з національно-політичного погляду була діяльність українського парламентського представництва у сеймі; щоб перешкодити участі

опозиційних послів і сенаторів у нових виборах, їх нерідко ув'язнювали. Напередодні Другої світової війни революційний націоналізм опанував більшість політично активної української молоді, яка надіялася з допомогою німецької зброї здобути самостійну Україну; однак старше покоління продовжувало підтримувати легальні центристські партії, насамперед УНДО. Радянофільські настрої різко послабилися у 30-і роки, коли світ дізнався про голодомор на Великій Україні та масові сталінські репресії. Загалом, у суспільному житті Західної України дисертантом вирізняються чотири українські політичні табори: національно-державницький, комуністичний, москвофільський та угодівський (пропольської орієнтації).

Нерозв'язаність українського питання стало важливим чинником загострення міжнародних відносин і розхитування стабільності в Центрально-Східній Європі. Це особливо проявилось наприкінці 30-х років, коли під прапором перегляду версальської системи договорів українське питання різко активізувалося і стало засобом стимуляції ревізії кордонів головними ініціаторами розв'язання нової світової війни. Власне уже на зламі 1938–1939 рр. ініціатором актуалізації української проблеми виступила Німеччина, розчленувавши Чехословаччину і залучивши до Антикомінтернівського блоку Угорщину. Розчленування Польщі та західних українських земель було важливим чинником німецько-радянських переговорів 1939 р., зокрема серпневого пакту Молотова-Ріббентропа, а також підписання вересневого договору про дружбу і новий кордон (по Сяну).

Позиція західноукраїнського політикуму напередодні світової війни визначалася бажанням скористатися з нової міжнародної ситуації. Вважаючи Німеччину, що виступала противником версальської системи кордонів і навіть оголосила себе захисником прав національних меншин, лідери ОУН сподівалися за її допомогою відновити державність і соборність України. Коли ж стало відомо про розчленування Москвою і Берліном західноукраїнських земель, частина партій краю заявила про свою готовність

разом з польським народом стати на захист незалежності Польщі. У рядах Війська польського у вересні 1939 р. воювало близько 120 тис. українців. Водночас під час німецько-польсько-радянської війни активізували спротив польській поліції і відступаючим військом партизанські загони ОУН, що сподівалася використати війну між Рейхом і Польщею для реалізації українських державницьких устремлінь. Загалом війна та її геополітичні наслідки ще більше поглибили антагонізм між українським і польським суспільствами. Більшість українців по обидва береги Збруча позитивно оцінили факт приєднання Західної України до УРСР, хоч частина праворадикальних сил ставилися до “торжества історичної справедливості” негативно.

Після вибуху світової війни Польський еміграційний уряд у Лондоні прагнув відновити довоєнний статус території і східних кордонів, українське питання трактувалося ним як внутрішня проблема Польщі. Не привели до військово-політичного порозуміння й переговори між представниками ОУН і УПА та польського підпілля у 1942–1944 рр., обидві сторони були не готові до взаємної толеранції. Провід ОУН безкомпромісно виступив за відродження на західноукраїнських землях власної національної держави. Провокативну роль у загостренні й поширенні українсько-польського конфлікту, зокрема на Холмщині та Волині, відіграли німецькі та радянські частини. Загалом політика великих держав Європи під час війни 1939–1945 рр. призвела до того, що українці та поляки були відсторонені від впливу питання майбутньої державної приналежності прикордонних земель і розв’язання українського питання в цілому.

Наприкінці війни радянське керівництво розробило план виселення українців з Лемківщини, Підляшшя і Холмщини, а поляків – із Західної України. Злочинний план втілено в угоді між урядом УРСР і Польським

комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р., хоча ініціатива підписання цієї злочинної угоди, як слушно довели українські історики, належала Кремлю. З зовнішньополітичного боку вона була зумовлена прагненням СРСР поставити союзників з антигітлерівської коаліції перед доконаним фактом щодо східних кордонів Польщі, а також продемонструвати ігнорування лондонського польського уряду і водночас піднести вагу прорадянського люблінського ПКНВ. Таким чином, депортація українців із Закерзоння розглядалася як складова частина радянського плану винищення українців на західному кордоні СРСР і як засіб розгрому ОУН і УПА, створення нового “санітарного кордону”. У цей час командування УПА намагалося переконати провід АК і загалом польську громадськість у шкідливості міжнаціональної ворожнечі й обґрунтувати необхідність спільної боротьби за демократичну Польщу і Україну.

29 березня 1947 р. Політбюро ПОРП ухвалило рішення про примусове переселення українців та розпорошене оселення їх на західних землях. Після опрацювання відповідних інструкцій щодо переселення, за пропозицією Політбюро ПОРП, Президія Ради Міністрів 24 квітня 1947 р. прийняли ухвалу про переселення за допомогою армійських частин (оперативної групи “Вісла “) українського населення у рамках так званої акції “Вісла” . Таким чином це був ганебний військовий примус. У протоколі Політбюро ЦК ПОРП окремим пунктом охарактеризована сутність дій по переселенню, як “репресивна”.

28 квітня 1947 року оперативна група “Вісла” , що налічувала близько 20 тисяч солдатів , функціонерів управління громадської безпеки і громадської міліції , розпочала виселення українців . Акція, що означала поглумлення людської гідності, наміри знищення духовних коренів українського народу шляхом його тотального виселення, охопила територію 19500 кв. кілометрів – Лемківщину, Надсяння, Холмщину, Підляшшя ... Тут від доби Київської Русі постійно проживали єдиною спільнотою українці. Того дня шість дивізій Війська Польського оточили українські села , а

відділи НКВС і Чехословацької прикордонної сторожі заблокували кордони на сході і півночі . О 4-й годині ранку операційна група “Вісла” під командуванням генерала Моссора приступила до вивезення українців до воєводств північної і західної Польщі .

Згадана кількість війська розраховувалась на основі того , що військові органи не брали до уваги чисельність відділів УПА , а лише плановану до виселення кількість сіл в районі “S “ – Сянік . Розподілили вони по 20-50 солдатів на одне село плюс 30-150 – особовий відділ на кожний з 28 підрайонів , на які припадали від 6 до 21 сіл . Такий розрахунок сил свідчить про те, що основною метою акції “Вісла було виселення українців , а не боротьба з УПА . Отже, нічого дивного , що безпосередні дії проти УПА відійшли на другий план. Міністр національної оборони маршал Польщі М. Роля-Жимерський звернув на це увагу командуючого оперативною групою (ОГ) “Вісла” генерала С.Мосора .

Реалізація військової акції “Вісла” набрала рис депортації . Військові відділи давали населенню біля двох годин на зібрання найпотрібніших речей і залишення села . Брутальні методи виселення , а пізніше довготривала подорож у жахливих антисанітарних умовах спричинилися до того , що висідаючи на кінцевих станціях , населення опинилося у плачевному стані . Всього військо депортувало близько 150 тисяч українців , яких було оселено в Ольштинському , Щецінському, Вроцлавському , Познанському , Гданському, і Білостоцькому воєводствах (назви дані згідно з адміністративним поділом Польщі від 1946 р.) . Акцію було поширено на всі українські сім’ї , без огляду на ступінь лояльності і політичної приналежності . Переселенню підлягали також сім’ї українських офіцерів і солдатів Війська Польського , працівників органів безпеки та демобілізованих фронтовиків .

Нова військово-політична операція була скоординованою польсько-радянською акцією, в ході якої за участю польського війська та поліційних структур на північ Польщі виселено до 160 тис. українців Холмщини,

Підляшшя, Надсяння і Лемківщини; найбільш політично активних посаджено до концтабору Явожно. Загалом переселенська акція 1944–1947 рр. (а фактично до 1951 р., остаточної корекції кордону) стала злочином комуністичних режимів СРСР і Польщі проти українського і польського народів.

У роботі зроблено низку історіографічних підсумків. Як відомо, за часів радянської влади висвітлення теми відверто не підтримувалося, можливості її об'єктивного вивчення були вельми проблематичними; про українське питання говорилося лише як про так зване і порушувалося воно виключно в контексті підступів міжнародного імперіалізму та реакційної діяльності “українських буржуазних націоналістів”. І лише з кінця 80-х – початку 90-х років почався якісно новий етап дослідження концептуальних проблем історії України, зокрема її ролі в міжнародних взаєминах; виявлена роль України як важливого фактора європейської геополітики. Позитивна роль в утворенні такого місця та передумови і наслідки світової війни та місця української проблеми в міжнародних відносинах, зокрема в боротьбі за перерозподіл сфер впливу у Центрально-Східній Європі, належить працям М. Гетьманчука, Л. Дещинського, В. Ковалюка, М. Ковалюка, О. Красівського, С. Кульчицького, К. Кондратюка, І. Ільюшина, В. Сергійчука, Ю. Сливки, А. Трубайчука, М. Швагуляка, а також публікаціям істориків діаспори В. Вериги, Д. Зленка, В. Косика, Т. Гунчака.

Дисертаційна робота довела також об'єктивність “Історичного висновку про діяльність ОУН–УПА” (попередній варіант), який підготувала для Верховної Ради України міжвідомча робоча група при Інституті історії України НАН України під керівництвом професора Станіслава Кульчицького.

Сучасних російських істориків, на жаль, об'єднує ігнорування українського питання в міжвоєнній політиці 30-х років. На відміну від них польські історики визнають факт існування українського питання, але розглядають його через призму польсько-українського протистояння в “законних” межах Другої Речі Посполитої.

Критичне осмислення найрізноманітніших джерел та аналіз історіографії засвідчує, що польсько-українські стосунки на тлі геополітичної ситуації Центрально-Східної Європи викликають великий інтерес українських і польських істориків, політиків, громадських діячів. Тому подальше вивчення цієї драматичної доби сприятиме з'ясуванню причин історичних катаклізмів першої половини ХХ ст. і сприятиме гармонізації міжнаціональних стосунків у Центрально-Східній Європі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані документи

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України:

1. Ф. 2 (Раднарком УРСР);
2. Ф. 4 (Народний комісаріат закордонних справ УРСР);
3. Ф. 3833 (Краєвий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях);
4. Ф. 3836 (З'єднання західних груп Української Повстанської Армії “УПА–Захід”);
5. Ф. 3838 (З'єднання Української Повстанської Армії “УПА – Північ”);

6. Ф. 4465 (Колекція документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій, осіб);
7. Ф. 4628 (Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами);

Центральний державний архів громадських об'єднань України:

8. Ф. 1 (ЦК КП(б)У);
9. Ф. 6 (ЦК КПЗУ);
10. Ф. 57. (Колекція документів з історії Комуністичної партії України);
11. Ф. 62 (Український штаб партизанського руху);
12. Ф. 63 (Перша українська дивізія ім. С.А.Ковпака);

Центральний державний історичний архів України у Львові:

13. Ф. 205 (Прокуратура апеляційного суду у Львові, 1919–1939);
14. Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, 1873–1939);
15. Ф. 344 (УНДО);
16. Ф. 358 (Митрополит Греко-Католицької Церкви);
17. Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів і армій УНР і ЗУНР, 1914–1939);
18. Ф. 859 (Народні Збори Західної України).

Державний архів Львівської області:

19. Ф. П–3 (Львівський обком Компартії України);
20. Ф. 256 (Матеріали до історії революційного руху трудящих Західної України)

Державний архів Рівненської області:

21. Ф. Р–30 (Колекція документальних матеріалів Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії, що діяли на території Рівненської області)

Державний архів Волинської області:

22. Ф. Р–1021 (Волинський провід ОУН)

Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії

23. Ф. 17 (ЦК КПСС)

Архів нових актів у Варшаві

24. Ambasada RP w Paryżu

25. Ambasada RP w Moskwie

26. Delegacja Polska na Konferencji Pokojowej w Paryżu

27. Ministerstwo Spraw Zagranicznych

28. Kolekcja opracowań i odpisów dokumentów dotyczących stosunków Polski z Litwą, Rosyjską Republiką Radziecką, Ukrainą.

29. Armia Krajowa

Центральний військовий архів Міністерства оборони Польщі:

30. 1.380. 1–3 (Ukraińska Armia Sojusznicza)

31. 1.400 (Relacje)

32. WBH (Wydział Wojny Polskiej)

Опубліковані документи

33. Армія безсмертних: Повстанські світлини. – Львів, 2002. – 220 с.

34. Біла Книга ОУН. Бунт Бандери – Яри – Габрусевича. – Рим, 1941. – 135 с.

35. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Кн. 2. Док. і мат. – Київ: Либідь: Військо України. - 1994. – 688 с.

36. Борьба трудящихся западных областей УРСР против фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. –

- К., 1984. – 313 с.
37. Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941–1944 рр.). Зб. док. і мат. – Львів, 1949. – 233 с.
 38. Депортації. Західні землі України кінця 30-х, початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 Т. / Упор. Сливка Ю.Ю. – Львів, 1996. – Т.1: 1939-1945. – 751 с.; – Т. 2. – 1998. – 539 с.
 39. Документы и материалы конца Второй Мировой войны. В двух томах. Т. 2. Январь-август 1939 г. / Під ред. А.Бондаренко, И.Земского. – Москва: Политиздат, 1981. – 415 с.
 40. Документы внешней политики СССР (Комиссия по изд. Дипломат. документов. А.А.Громыко (пред.) и др. – Москва: Госполитиздат.- 1959. – Т.1. – 805 с.; Т.2. – 803 с.; Т.3. – 724 с.; 1960. - Т.4. – 836 с.; 1964. - Т.5.–807 с.
 41. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Москва, 1964. – Т.2. – 719 с.; Т.3. – 1965. – 547 с.; Т.4. – 1969. – 559 с.; Т.5. – 1967. – 612 с.; Т.6. – 1969. – 432 с.; Т.7. – 1973. – 510 с.; Т.8. – 1974. – 680 с.; Т.9. – 1976. – 520 с.; Т.10. – 1980. – 552 с.; Т.11. – 1983. – 602 с.
 42. Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА / Відп. ред. К.Кондратюк. Дрогобич, 2002. – 608 с.
 43. Заявление Польского правительства о польско-советских отношениях: Сообщение ТАСС // Известия. – 1943. – 2 марта. – С. 4.
 44. Звернення III з'їзду ОУП до президента України Л.Кучми // Сучасність. – 1996. - № 11. – С. 100-101.
 45. Звернення III з'їзду ОУП до президента Польщі // Сучасність. – 1996.- № 11. – С. 101-102.
 46. З історії революційного руху у Львові. 1917–1939. Док. і мат. – Львів: Кн. – журн. вид., 1957. – 797 с.
 47. І наша частина в перемозі. Док. нариси, статті, арх. док. і мат. – Львів: Каменярь, 1987. – 152 с.

48. Косик В. Розкол ОУН. 1939-1940: Збірник документів. – Львів. – 1997. – 134 с.
49. Косик В. Україна у Другій Світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. – Львів, 1997–1998. – Т.1. – 382 с.; Т.2. – 383 с.
50. Літопис нескореної України. Кн.1. – Львів, 1993. – 798 с; Кн.2. – 1997. – 664 с.
51. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т.1: Видання Головного командування УПА. – Київ; Торонто, 1995. – 482 с.
52. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т.2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Док. і мат. – Київ; Торонто, 1999. – 724 с.
53. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т.3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля і директивні документи ЦК Компартії України, 1943–1939. – Київ; Торонто, 2001. – 652 с.
54. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 31: УПА на Львівщині і Ярославщині. – Торонто; Львів, 2000. – 324 с.
55. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26 “Лемко”: Лемківщина і Перемищина. – Торонто; Львів, 2001. – 900 с.
56. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. – Документи та матеріали. – Львів: Книгозбірня “Просвіти”: Львівська обл.рада Товариства української мови ім. Т.Шевченка, 1991. – 320 с.
57. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. док. і мат. /Упор. М.Панчук та ін. – Київ:Наукова думка. - 1994. – 558 с.
58. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. мат. в 8 томах. Т.3. – Москва, 1989. – 863 с.
59. Оглашению не подлежит: СССР – Германия 1939–1941. Док. и мат. – Москва: Моск. рабочий, 1991. – 365 с.
60. От пакта Молотова-Риббентропа до договора о базах. Док. и мат. –

- Таллин: Периодика, 1990. – 212 с.
61. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. Зб. док. – Б.м., 1955. – 346 с.
62. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США і премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. В двух томах. Т.1-2. – Москва: Политиздат, 1986. – 464с.; 320 с.
63. СССР – Германия: 1939. Док. и мат. о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. – Вильнюс; Москва, 1989. – 128 с.
64. СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 г. – август 1939 г.). Док. мат. – Москва, 1971. – 736 с.
65. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Зб. док. і мат. /За ред. Я.Дашкевича і В.Кука. – Київ, 2001. – 557 с.
66. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Док. і мат. Т.2-3. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – 426 с; 381 с.
67. Siwicki M. Dzieje konfliktu w polsko-ukraińskich. Т. 1-3. – Warszawa, 1992-1994. – 316 s.; 334 s.; 340 s.

Спомини та праці політичних діячів

68. Бандера С. Перспективи Української Революції. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”. - 1999. – 640 с.
69. Бережков В. Тегеран, 1943. На конференции Большой тройки и в кулуарах. – Москва: Изд-во Агентства печати “Новости”. – 1971. – 126 с.
70. Бережков В.М. Страницы дипломатической истории. – 4-е изд-ние.- Москва:Международные отношения. - 1987. – 616 с.
71. Борець Ю. УПА у вирі боротьби. – Львів, 1995. – 303 с.
72. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Львів: Поклик сумління, 1993. – 166 с.
73. Верига В. Листопадовий рейд. – Київ: Вид. ім. Олени Теліги., 1995.–190 с.
74. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Знання. –

1991. – 240 с.
75. Дмитрик І. Записки українського повстанця. (В лісах Лемківщини) – Львів: Червона Калина, 1992. – 160 с.
76. Довженко О. Україна в огні: Кіноповість: Щоденник. – К., 1990. – 418 с.
77. Капустянський М. Зариси споминів 1929–1938 //Український історик. – 1987. – № 1-4. – С. 97–112.
78. Книш З. Сьогодні і завтра (Думки націоналіста). – Вінніпег: 1950. – 113 с.
79. Книш З. Розбрат: Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. – Торонто: Срібна Сурма.- 1960. – 431 с.
80. Книш З. Очима інших //ОУН: минуле і майбутнє. – Київ, 1993.–С. 50-60.
81. Книш З. При джерелах українського націоналізму. – Торонто: Срібна Сурма. – 1970. –1866 с.
82. Книш З. Перед походом на Схід. – Торонто, 1970. – 313 с.
83. Книш З. Варшавський процес ОУН на підложжі польсько- українських відносин тієї доби /НДІ ім. О.Ольжича. – Торонто: Сріб. сурма, 1986. – 535 с.
84. Книш З. Становлення ОУН. – К.: Вид. ім. О.Теліги. – 1994. – 124 с.
85. Ковпак С.А. Від Путівля до Карпат. – К.: Видавництво політичної літератури України. – 288 с.
86. Коновалець Є. Причини до історії Української революції. – Прага, 1928. – 39 с.
87. Конєв І. Записки командучого фронтом 1943–1945. – Київ, 1983. – 619 с.
88. Кривуцький І. Закерзоння моє спалене // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1993. - № 10-11. – С.42-45.
89. Кубійович В. Мемуари. Роздуми. Вибрані твори. Т.ІІ. – Париж–Львів, 2000. – 1023 с.
90. Кук В. Ми здобули моральну перемогу //Шлях перемоги. – 1992. – 4 серпня.

91. Кук В. Степан Бандера (1909–1999).– Івано-Франківськ, 1999. – 49 с.
92. Лебедь М. Фрагменти зовнішньополітичної діяльності УГВР //Матеріали до визвольної боротьби українського народу 1944–1953. – Мюнхен, 1993. – С. 30–36.
93. Лозинський М. Моє співробітництво з Президентом Петрушевичем. – Львів, 1925. – 44 с.
94. Ломницький Я. Тернистою дорогою // Дзвін. – Львів, 1993. – № 4-5. – С. 102-105.
95. Майский И. Воспоминания советского дипломата 1925–1945 гг. – Москва, 1987. – 784 с.
96. Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН. – На чужині, 1949. – 514 с.
97. Мартинець В. Українська націоналістична преса // ОУН 1929–1954. – На чужині, 1955. – С. 229–246.
98. Медведев Д.Н. Сильные духом. – Донецк:Донбас. - 1990. – 423 с.
99. Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за її кордоном під проводом С.Бандери (причинки до історії, спогади). – Львів, 1997. – 143 с.
100. Назарук О. Зі Львова до Варшави: Утеча перед совітами в пам'ятних днях 2-13 жовтня 1939 року. – Львів, 1995. – 94 с.
101. Наумов М. Западный рейд: Дневник партизанского командира. – Київ, 1985. – 283 с.
102. Новикова М.И. Мемуары и жизнь. – Симферополь, 1957. – 168 с.
103. Новак Т. Поєдинок. – Київ, 1974. – 589 с.
104. Пігідо – Правобережний Ф. Велика вітчизняна війна. – Вінніпег: Новий шлях, 1954. – 230 с.
105. Пришляк Я. За Україну! Записки члена ЗП УГВР. – Миколаїв; Монреаль; Львів, 1999. – 208 с.
106. Риббентроп И. фон. Между Лондоном и Москвой. Воспоминания и последние записи. Из его наследия, изданного Аннелиз фон Риббентроп. - Москва: Місль. - 1996. – 331 с. с.

107. Самчук У. На коні вороному. – ВІННІПЕГ:Волинь. – 1990. – 360 с.
108. Семчишин М. З книги Лева: Український Львів двадцятих-сорокових років. Спомини. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1998. – 146 с.
109. Сивицький М.К. Записки сірого волиняка. – Львів, 1996. – 376 с.
110. Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони: Повість мого життя. – К.: Рада, 1995. - 318 с.
111. Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. – Торонто; Нью-Йорк; Лондон; Мюнхен, 1967. – 463 с.
112. Стецько Я. Українська визвольна концепція. – Мюнхен, 1987. – 528 с.
113. Чупринка Т. До генези Української Головної Визвольної Ради // Два етапи. – ЛВУ, 1950. – С. 5–14.
114. Шанковський Л. Ініціативний комітет для створення УГВР //Визвольний шлях. – 1985. – № 7. – С. 840–856; № 8. – С. 567–572; № 9. –С.1096–1118.

II. Дослідження

115. Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми // Україна-Польща: Важкі питання: Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”, Варшава, 22-24 травня 1997 р. /Світовий союз Армії Крайової; Об’єднання українців у Польщі. Варшава, 1998. – С. 29-46.
116. Андрусішин Б.І. Питання соціальної революції в Україні у програмах ОУН-УПА–УГВР //Друга Світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1996 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 50-53.
117. Антонович М. Англійські дипломатичні джерела про українсько-польські взаємини на початку Другої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у XX столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 304-307.

118. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан
//Український історичний журнал (далі УІЖ). – 1999. – № 3. – С. 44-56.
119. Антонюк Н. В. Українське культурне життя в “Генеральній губернії”
(1939–1944 рр.). – Львів, 1997. – 232 с.
120. Аркуша О. Від “подоляків” до “ендеції”(еволюція польсько-українських
взаємин на зламі ХІХ-ХХ ст.) // Українсько-польські відносини в
Галичині у ХХ столітті : Матеріали міжнародної науково-практичної
конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. –
С. 83-87 .
121. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух : історія та ідеї. – Дрого-
бич: Відродження, 1994. – 192 с.
122. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 Суспіль-
но-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн. 1. – Київ: Ли-
бідь: Військо України, 1994. – 432 с.
123. Білас І.Г. Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект
// Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років:
(До 50-річчя операції “Вісла”) /Упорядник Юрій Сливка.–Львів:
Інститут українознавства імені І.Крип’якевича НАН України, 1998. – С.
33-35.
124. Білодід Ю. Людина-нація-людство: Спроба філософського осмислення
// Віче. – 1998. – № 5. – С. 97-104.
125. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: Історична
ретроспектива та сучасний стан. – Київ: “Основи”; Інститут державного
управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України,
1994. – 168 с.
126. Бондаренко Г.В., Савич Р.В. Вплив Другої Світової війни на долю
населення прикордонних територій України і Польщі // Друга Світова
війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1996 р.). –
К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 213-220.
127. Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині,

- Буковині та Галичині в роки Другої світової війни // Україна-Польща: Важкі питання: Т.3. – Матеріали III міжнародного наукового семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”, Луцьк, 20-22 травня 1998 року. – Варшава, 1998. – С. 15-31.
128. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
129. Боцюрків Б. Так званий “Саморозпуск” української греко-католицької церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів // Сучасність. – 1998. – № 1. – С. 106-112.
130. Брайчевський М. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім “КМ Academia” 1999. – 494 с.
131. Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.). – Чернівці: Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича, 1995. – 114 с.
132. Бухало Г. Українська Повстанська Армія на Закарпатті // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Юрій Сливка. – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 84-87.
133. Буцко О.В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов: Историчні зошити : Інститут історії України, НАН України – Київ, 1997. – 150 с.
134. Буцко О.В Репатріація українських громадян (1944-1946 рр) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. Вип.1. – Київ: Інститут Історії України НАН України, 1997. – С. 143-158.
135. Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті 1929-1939 // Сучасність. – 2001. – № 2. – С. 85-104.
136. Верига В. Втрати ОУН в часі Другої Світової війни.–Торонто,1991.–158 с.
137. Верига В. Листопадовий рейд. – Київ: Вид. ім.Олени Теліги. – 1995. – 190 с.
138. Верига В. Визвольна боротьба українців у Другій Світовій війні у сучасній історіографії //Міжнародний науковий конгрес “Українська

- історична наука на порозі ХХІ століття.–Чернівці, 2001.–Т.1.–С. 42–55.
139. Верига В. Слово і чин:Вибрані статті, доповіді, розвідки життєписи. 1946-1988 / Упорядник і автор передмови М.Литвин. – Львів:Інститут Українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2001. – 444 с.
140. Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гуржій О.І. та ін. Історія України. – К.: Альтернативи, 1997. – 416 с.
141. Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Даниленко В.М. та ін. Історія України: Нове бачення: У 2 Т. – К.: Україна, 1996. – Т. 2. – 494 с.
142. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К.: Наукова думка. – 1995. – 688 с.
143. Верстюк В.Ф.,Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. – К.,1998. – 254 с.
144. Виговський М., Кучер В. Українці в Польщі: до питання про поселення в Україні // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 127-132.
145. Винар Л. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965-2000) // УІЖ. – 2001. – № 1. – С. 122-133.
146. Винниченко І.І. Україна 1920-1980: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994. – 126 с.
147. Винниченко І.І. Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині ХХ століття, Хроніка подій. – Київ, 1997. – 288 с.
148. Винниченко І.І. Зарубіжне українство. 1999. – Київ, Рада, 1999. – 259 с.
149. Витвицький С. Галичина в міжнародній політиці, 1914-1923. – Український історик. Т.32. Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен, 1995. – С. 100-118.
150. Воз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Під ред. Ю.Сливки. – Київ, 1989. – 488 с.
151. Вэртек В., Шишкану И. Пакт Молотова-Риббентропа и его последствия для Бессарабии. Сб. Документов.- Кишинев: Университет, 1991. – 213 с.

152. Гаврилів І.О. Питання відновлення державності України в діяльності західноукраїнських політичних сил у 1921–1991рр. //Вісник Національного університету “Львівська Політехніка”. № 451 “Держава та армія”. – Львів, 2002. – С. 35-42.
153. Гаврилів І., Пилипів І. Спроби нормалізації українсько-польських відносин у 30-х роках // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 217-220.
154. Гайдай О., Хаварівський Б. Польське підпілля на території Тернопільської області //Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 307-308.
155. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Предтеча: Польський рух Опору на Тернопільщині 1939–1941 рр. – Тернопіль, 2002. – 112 с.
156. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав “Бурю”. Армія Крайова на Тернопіллі, 1941-1945. – Тернопіль, 1996. – 176 с.
157. Галичина у Другій Світовій війні (1939-1945). – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 116 с.
158. Галь Л. Що треба знати жертвам злочинної депортаційної акції “Вісла” // “Ватра” – кварталник об’єднання лемків у Польщі м. Горлиці, повіт Новий Сонч. – 1993. – № 1. – С. 3.
159. Генік М. Політика “Хено-Пясту” в українському питанні (1923-1926) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 191-199 .
160. Генік М. Проблема деформації національної структури населення західноукраїнських земель у польській суспільно-політичній думці першої половини ХХ століття //Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття: Матеріали науково-практичної

- конференції. Присвяченої 50-літтю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 8-16.
161. Гетьманчук М.П. “Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920-1939 роках. – Львів:Світ. - 1998. – 428 с.
162. Гетьманчук М.П. Ризький мир: українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання та ратифікації Ризького договору 1921 р. – Львів:світ,1998. – 59 с.
163. Гетьманчук М.П. Політика українізації і польська національна меншина в Україні у 1921-1939 рр.// Вісник національного університету “Львівська політехніка”:Держава та армія. – 2000. - № 408. – С. 31-40.
164. Гетьманчук М.П. Дипломатична діяльність уряду ЗУНР під час радянсько-польських мирних переговорів у Ризі 1920 року // Військово-науковий вісник. – Львів. – 2001. – Вип. 3. – С. 23-30.
165. Гетьманчук М.П. Політика Польщі щодо українського шкільництва у процесі реалізації умов Ризького договору (1921-1939) // Військово-науковий вісник. – Львів. – 2002. – Вип. 4. – С. 49-58.
166. Гладка Г. Суспільно-політична діяльність митрополіта Андрея Шептицького в контексті українсько-польських відносин (перша чверть ХХ ст) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 148-151 .
167. Грабовський С., Шкляр Л. Історія українського державотворення: проблеми і шляхи вирішення// Пам’ять століть. – 1997. – № 6. – С. 116-160.
168. Гриневич В.А. До питання про діяльність ОУН в Червоній Армії в роки Другої Світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук статей. Інститут Історії України НАН України. – К. , 1997. Вип. 1. – С. 201-217.
169. Гринів Є. Післямова до спогадів атамана “Поліської січі” Української повстанської Армії, генерал-хорунжого Бульби-Боровця Т. //Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Львів: Поклик сумління. – 1993.–166 с.

170. Грицюк Ф. Політика польської влади щодо українського шкільництва у міжвоєнний період // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 203-207.
171. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
172. Гунчак Т. У мундирах ворога. – Київ, 1993. – 205 с.
173. Дашкевич Я. Дискусійні питання навколо акції “Вісла” // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Юрій Сливка. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 24-28.
174. Дзьобак В. “Тарас Боровець і “ Поліська Січ “ // З Архівів ВУЧК, ДПУ, НКВС, КДБ. – 1994. – № 1. – С.137.
175. Дзьобак В.В. Отаман Тарас Бульба-Боровець (штрихи до політичного портрета). – К.: НАН України: Інститут Історії України, 1995. – 90 с.
176. Девіс Норман. Європа. Історія. – Київ, 2000. – 1464 с.
177. Денисов Я. Українсько-польське питання у дипломатичній боротьбі великих держав у роки Другої Світової війни (1939–1943 рр.) // Держава та армія. Вісник Державного університету “Львівська політехніка”. 1998. – № 344. – С. 159–163.
178. Дещинський Л. Перші загони УПА на теренах південної Волині // Державність. – 1992. – № 4. – С. 45–46.
179. Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: Історія і сучасність. – Львів: Видавництво Національного ун-ту “Львівська політехніка”. - 2001. – 424 с.
180. Документи і матеріали міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські відносини в роки Другої Світової війни // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Вип. 11. – Луцьк, 2001. – С. 123–158.

181. Дорошенко Д.І. Історія України. – К.: Освіта, 1993. – 237 с.
182. Дробот І.І., Кучер В.І., Чернега П.М. Україна в Другій Світовій війні: Навч.посібник /Національний пед. Ін-тут ім. Драгоманова, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1998. – 122 с.
183. Дрозд Р. Акція “Вісла” – метод вирішення української проблеми у Польщі // Депортації українців та поляків: кінець 1939 –початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Юрій Сливка. – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 19-23.
184. Дрозд Р. Основна мета акції “Вісла” //Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття: Матеріали науково-практичної конференції. Присвяченої 50-літтю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 41-53.
185. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши з древнейших времен до наших дней. – Москва, 1995. – 382 с.
186. Євсєєва Т.М. Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні // УІЖ. – 1999. – № 2. – С. 89–104.
187. Заворотный С., Новиков А. Пакт: Сталин и Гитлер // Комсомольская правда. – 1990. – 23 января.
188. Зайцев О. До питання про “саботажну акцію УВО” 1930 р. //Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 224-227.
189. Замлинський В.О. З вірою у перемогу: Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України 1941–1944. – Київ, 1976. – 198 с.
190. Зашкільняк Л.Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: Сподівання і реалії // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції

- (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 156-160.
191. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002. – 752 с.
192. Здіорук С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.І. Початки публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.). – Київ, 1999. – 174 с.
193. Зінкевич Р. Взаємини між ОУН–УПА і АК–ВіН на Закарпатті в 1945-1947 рр.// Перемишль і Перемиська земля протягом віків. – Перемишль-Львів, 1996. – С. 195-206.
194. Зимомря М., Дрозд Р. Депортаційні акції у контексті польсько-українських взаємодій // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Юрій Сливка. – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 88-91.
195. Іващук С.О. Гвардія людова у Польщі: особовий склад і бойова діяльність у період досягнення перелому у німецько-радянській війні //Вісник Національного університету “Львівська Політехніка”. № 451 “Держава та армія”. – Львів, 2002. – С. 63-72.
196. Іващук С. По той бік фронту (Антифашистська боротьба на території України, Білорусії та Польщі в роки Другої світової війни). – Львів, 1997. – 171 с.
197. Ільюшин І.І. ОУН і УПА і українське питання в роки Другої Світової війни (в світлі польських документів). – Київ, 2000. – 198 с.
198. Ільюшин І.І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої Світової (в світлі польських документів). – Київ, 2000. – 198 с.
199. Ільюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої Світової війни //Україна-Польща: Важкі питання: Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках”, Варшава, 22-24 травня 1997 /Варшава: Світовий союз Армії Крайової; Об’єднання українців у Польщі, 1998. – С. 154-171 .
200. Ільюшин І. Утворення та бойова діяльність 27 Волинської дивізії Армії Крайової //Україна–Польща: важкі питання: Т. 3. Матеріали III

- міжнародного наукового семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”, Луцьк, 20-22 травня 1998. – Варшава, 1998. – С. 153-178.
201. Ільюшин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939–1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 6. – Київ, 2000. – С. 90–101.
202. Ільюшин І. Українсько-польський конфлікт у часи Другої Світової війни // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. – Київ; Краків, 2002. – С. 136-138.
203. Ісаєвич Я. Українсько-польські взаємини періоду Другої Світової війни: інтерпретації істориків і політиків // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 5-8.
204. История второй мировой войны 1939–1945. В 12 т. – Москва: Воениздат.- 1974. – Т.2. – 479 с.; Т.3. – 503 с.; Т.9. – 1978. – 576 с.
205. Історія України: Навчальний посібник /Під ред. В.Смолія. – Київ: Альтернативи, 2002. – 472 с.
206. История Украинской ССР. В 10-т томах. Т.7. – Київ: Наукова думка. – 1984. – 720 с.
207. Історія Центрально-Східної Європи /За ред. Л.Зашкільняка. – Львів, 2001. – 660 с.
208. Калакура О. Радянсько-польські відносини і українська полонія (1919-1939) //Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 200-203.
209. Каляєв А.О. Українські збройні сили та їх роль у захисті української державності в період визвольних змагань (1917-1920):воєнно-

- історичний аналіз. – Львів: ВВП ДУ “Львівська політехніка”. – 1994. – 45 с.
210. Каляєв А.О. Українські січові стрільці в авангарді боротьби за УЗНР в період українсько-польської війни (1918-1919 рр.). – Львів: ВВП ДУ Львівська Політехніка”, 1994. – 41 с.
211. Каляєв А.О. Українська Галицька Армія в українській війні, історичний досвід та уроки // Збірки матеріалів наукової конференції “Збройні сили України – гарант незалежності держави: уроки минулого і сучасність”. – Львів: Вид-во ДУ “Львівська політехніка”, 1996. – С. 75-78.
212. Карпенко О. Перші політичні контакти між українцями і поляками в час листопадової (1918 р.) національно-демократичної революції // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 14-17 .
213. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 351 с.
214. Касьянов Г.В. “Нація” і “націоналізм”: слова і терміни // УІЖ. – 1999. – № 2. – С. 3-15.
215. Катиренчук Б.А., Гетьманчук М.П., Гнип’юк В.Ю. та ін. Незалежна Україна в системі міжнародних зв’язків: Навчальний посібник. – 2-ге видання. – Львів: Військовий інститут, 2000. – 190 с.
216. Катиренчук Б.А., Гетьманчук М.П., Гнип’юк В.Ю. та ін. Україна і світ: Навчальний посібник. – 2-ге видання. – Львів: Військовий інститут, 2000. – 170 с.
217. Кедрин І. Паралелі в історії України. – Нью-Йорк: Червона калина, 1971. – 138 с.
218. Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929-1941 рр.). – Київ, 1998. – 200 с.
219. Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941-1942 рр. – Київ, 1999. – 198 с.

220. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. – Київ, 1999. – 220 с.
221. Кентій А.В., Папакін Г.В. Стратегія “двофронтвої” боротьби ОУН-УПА у 1943-1944 рр.: Мовою документів, очима істориків //Україна у другій світовій війні: Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994). – Київ: Інститут історії НАН України, 1995. – С. 163-169.
222. Керниця Г. Депортація українців Закарпаття 1945-1947 рр. та її передумови // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). - Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 45-48 .
223. Керниця Г. Участь військових структур Польщі, Чехословаччини і Радянського Союзу у реалізації депортаційної політики на Закарпатті //Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття: Матеріали науково-практичної конференції,присвяченої 50-дідттю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 61-66.
224. Кириченко В.П. “Українське питання” в контексті Другої Світової війни // Друга Світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1996 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 20-25.
225. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття. – Львів, 2000. – 304 с.
226. Киричук Ю., Мороховський В. Волинська трагедія 1943-1944 рр. //Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 280-283.
227. Киричук Ю., Мороховський В. Українсько-польська збройна боротьба на західноукраїнських землях у 1942–1943 рр. //Історія слов’янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. – Київ, 2000. – С. 157–161.

228. Кіцак В. Депортація українців Польщі в УРСР: історіографія проблеми //Наукові записи Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: історія. Вип. 10. – Тернопіль, 2000. – С. 296–299.
229. Кічий І. Українсько-Польські відносини на Волині в роки Другої Світової війни //Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 34-39 .
230. Клімецький М. Генезис і організація польської Самооборони на Волині та у Східній Малопольщі під час Другої Світової війни// Україна-Польща:важкі питання: Т.3. Матеріали ІІІ міжнародного наукового семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої Світової війни”, Луцьк, 20-22 травня 1998 року. – Варшава, 1998. – С. 58-78.
231. Клімецький М. Хронологія подій у Східній Малопольщі 1939–1947 рр. //Україна–Польща: важні питання. Т. 5. – Варшава, 2001. – С. 78–106.
232. Клопов В. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине 1941–1944: Историографический очерк. – Киев, 1978. – 121 с.
233. Ковалевський З. Польська демократична громадскість мусить знати правду про УПА // Державність. – 1992. – № 3. – С. 22-25.
234. Коваль В.С. Радянсько-німецький пакт 1939 р. // Препринт № 11. – Київ: АН УРСР: Інститут історії, 1989. – 48 с.
235. Коваль В. Друга Світова війна і доля України: Причини і наслідки // Сучасність. – 1999 . – № 9. – С. 65-79.
236. Коваль В. Як незалежна Україна починала боротьбу проти борців за незалежність України// Сучасність. – 2001. – № 2. – С. 78-82.
237. Коваль М.В. Друга Світова війна і Україна (1939-1945). – Київ, 1999. – 500 с.
238. Коваль М. Україна в Другій Світовій і Великій Вітчизняній війнах. –

- Київ, 1999. – 336 с.
239. Коваль М. Друга Світова війна: Український аспект // Віче. – 2000. – № 4. – С. 72-87.
240. Коваль М.В. Відновлюючи правду історії // Віче. – 2001. – № 6. – С. 86-104.
241. Коваль М.В. Міф про превентивну війну Гітлера // Сторінки Воєнної історії України: Зб. Наукових статей, Вип.6. – К.:НАН України:Інститут історії України. – 2002. – С. 9-12.
242. Коваль М.В., Ветров І. Економічна експансія третього рейху в Україні // УІЖ, 2000. – № 2. – С. 136-138.
243. Ковальський Б.П., Солодько В.О., Киричук В.В. та ін. Історія України: Курс лекцій. – Ч.2. Україна від другої половини XVII до XX ст. – К.: НМК ВО, 1993.- 168 с.
244. Ковальський М. Боротьба з наслідками акції “Вісла” // Ватра. – 1992. – № 1. – С.11-12.
245. Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону 1941-1951 рр. – Львів: Каменярь. – 1998. – 222 с.
246. Козловський І. Демаркація українсько-польського кордону 1946-1948 рр. та переселення поляків і українців // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Юрій Сливка. – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 97-98.
247. Козловський І. Депортації українського населення з Польщі у 1944-1946 рр. // Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин XX століття: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 31-40.
248. Коко Е. Польсько-українські відносини в суспільно-культурній галузі в XIX–XX ст. (до 1914 р.) // Українсько-польські відносини в Галичині у

- XX столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 8-13 .
249. Комар В. Спроби нормалізації польсько-українських відносин у Другій Речі Посполитій // Українсько-польські відносини в Галичині у XX столітті : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 236-242
250. Комар В. Національна політика Польщі на західноукраїнських землях напередодні Другої Світової війни // Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин XX століття: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 22-30.
251. Кондратюк К., Киричук Ю. Лучаківська Г. Етапи та засоби реалізації депортацій українців і поляків // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Юрій Сливка. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 74-76.
252. Копчак С., Коваль Л. Акція “Вісла” : причини і наслідки // Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин XX століття: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.). – Івано-Франківськ. – 1999. – С. 54-60.
253. Копчак С., Романюк М. Депортація населення Польщі і Західної України у повоєнний період (1945-1947 рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у XX столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. - С. 39-42 .
254. Косик В. Україна і Німеччина у Другій Світовій війні . – Париж; Нью-Йорк, Львів, 1993. – 660 с.
255. Косик В. Німеччина і українське питання (жовтень 1938 – грудень 1941) // Україна у Другій Світовій війні: Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994). – Київ:

- Інститут історії НАН України, 1995. – С. 169-179.
256. Коцур А. Українська державність: історія та сучасність. – Чернівці: Золоті літаври. - 2000. – 352 с.
257. Кравець М. З історії визвольного руху на Холмщині //Українсько польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 176-180 .
258. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-український стосунків. – Львів: Вид-во Львівського філіалу Української академії державного управління при Президентові України (ЛФУАДУ). - 2000. – 416 с.
259. Красівський О., Пилипів І. Митрополит Андрей Шептицький і Польська держава (1918-1923 рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 152-155.
260. Криницький С. Боротьба української громадськості за ліквідацію наслідків операції “Вісла” //Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.). – Івано-Франківськ. – 1999. – С. 73-76.
261. Кугутяк М. Галичина: Сторінки історії. Нарис суспільно політичного руху (ХІХ ст. – 1939). – Івано-Франківськ. – 1993. – 200 с.
262. Кугутяк М. Українсько-польські стосунки 20-30-х років: від конфронтації до “нормалізації” // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 18-28 .
263. Кугутяк М. 50-ліття акції “Вісла”: історія і сучасність //Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття: Матеріали

- науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 3-6.
264. Кузьмінець О., Орихівський І. Консолідація українських соціалістичних сил Західної України (1924-1926) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 170-172.
265. Кук В. Рано чи пізно правда про заслуги ОУН-УПА стане загальновідомою // Сучасність. – 2001. – № 2. – С. 82-85.
266. Кулинич І.М. “Незалежна Україна” у пангерманських та фашистських планах //Україна у Другій Світовій війні: Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994). – Київ: Інститут історії НАН України, 1995. – С. 105-110.
267. Кулинич І.М. Україна в міжнародній політиці напередодні Другої Світової війни, в її ході та перші повоєнні роки // Друга Світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1996 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 203-206.
268. Кульчицький С. Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919-1921 рр. // Україна і Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Київ, 1993. – С. 195-200.
269. Кульчицький С. Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА // Сучасність. – 2001. – № 2. – С. 50-59.
270. Кульчицький С. Перші депортації польського населення УРСР у світі сталінської національної політики // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”) /Упорядник Юрій Сливка – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 13-18.
271. Кульчицький С.В. Історичне місце української радянської державності. – К.:НАН України,Інститут Історії України. – 2002. – 64 с.
272. Курас І., Нагорна Л., Євтух В., Швед В., Ткаченко В. та ін. Етнополі-

- тичний розвиток України: Досвід, проблеми, перспективи. – Ю. Шаповал (керівник авт. кол.) та ін. – К: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997. – 212 с.
273. Куцинда В. Документи Державного архіву Львівської області про переселення і депортацію українців та поляків // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Юрій Сливка – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 92-96.
274. Кучер В.І. Трансформація поглядів провідників ОУН-УПА у роки Другої Світової війни // Україна у Другій Світовій війні: Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994). – Київ: Інститут історії НАН України, 1995. – С. 188-193.
275. Кучер В.І., Чернега П.М. 50-річчя перемоги над фашизмом: Україна і Друга Світова війна. – К.: Віпол, 1995. – 68 с.
276. Кучер В., Чернега П. З історії українсько-польських відносин у роки Другої Світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) - Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 283-289.
277. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919-1939) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 250-253.
278. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919-1939) // Україна-Польща: Важкі питання: Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках”, Варшава, 22-24 травня 1997 / Світовий союз Армії Крайової; Об’єднання українців у Польщі. – Варшава, 1998. – С. 11-46.
279. Кучерепа М. Політика другої Речі Посполитої щодо українців на Волині // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Юрій Сливка. – Львів:

- Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. - С. 70-73.
280. Кучерепа М.М. Національна політика Польщі щодо українців напередодні Другої Світової війни // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Вип. 11. – Луцьк, 2001. – С. 27–34.
281. Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1938 рр.). – Луцьк, 2001. – 420 с.
282. Кучменко Е.М . Ліпкан А.Г. Польща і питання Галичини в міжнародній політиці (1914-1923 роки) // Перша Світова війна і слов'янські народи : Матеріали міжнародної наукової конференції / 14–15 травня 1998 р. – К.: НПУ, 1998 .– С. 171-177 .
283. Кушпета О. Степан Бандера – провідних національної революції, державний муж // Україна у Другій Світовій війні: Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції(27-28 жовтня 1994). – Київ: Інститут історії НАН України, 1995. – С. 200-206.
284. Ліпкан А.Г . ОУН- УПА та українсько-польський конфлікт 1943–1944 рр. як відлуння невирішених питань Паризької мирної конференції // Перша Світова війна і слов'янські народи : Матеріали міжнародної наукової конференції / 14 –15 травня 1998 р ./, К .: НПУ, 1998. – С.193-197 .
285. Ліпкан А.Г. З історії українсько-польського протистояння під час Другої Світової війни // Наукові Записки : Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова /Укл . П.В. Дмитренко, І.М Ковчіна, Н.М Скоробогатько . – К.: НПУ, 1999. – Ч. 1. – С. 195-200.
286. Ліпкан А.Г. УПА та її боротьба на три фронти під час Другої Світової війни // Наукові Записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова /Укл . П.В. Дмитренко , О.Л. Макаренко. – К.: НПУ, 2000. – Ч. 1. – С. 233-241.

287. Ліпкан А.Г. Операція “Вісла” – насильницька міграція населення України і Польщі: минуле і сьогодення // Наукові Записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова /Укл . П.В. Дмитренко, О.Л. Макаренко. – К.: НПУ, 2000. – Ч. 1. – С. 187-197.
288. Ліпкан А.Г. Воєнна агресія Німеччини і СРСР проти Польщі і українське питання // Воєнна історія. – 2002. - № 3-4. – С. 14-20.
289. Ліпкан А.Г. Боротьба УПА з німецьким окупаційним режимом // Воєнна історія. – 2002. - № 5-6. – С.47-51.
290. Ліпкан А.Г. Операція “Вісла” : переселення чи депортація // Воєнна історія. – 2003. - № 1. – С.99-107.
291. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, Інститут Східно-Центральної Європи. - 1998. – 488 с.
292. Литвин М. Документи Армії Крайової про військово-політичні протистояння на Заході України у роки Другої Світової війни //Україна в минулому.- Вип. VII. – Київ; Львів, 1995. – С. 129-151.
293. Литвин М. Регіональний сепаратизм чи етнополітичне самовираження? (Здобутки і прорахунки польської історіографії ЗУНР) //Галичина. – 2001. – № 5-6. – С. 202–210.
294. Литвин М.,Колянчук О.,Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань: Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України. – 1995. – 286 с.
295. Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України. – 1999. – 152 с.
296. Литвин С. За український Крим: Публіцистичні статті, доповіді, вис-

- тупи, інтерв'ю.–К.: Видавництво імені Олени Теліги. – 1997.–136 с.
297. Литвин С. Симон Петлюра у 1917-1926 роках. Історіографія та джерела: Монографія. – К.: "Аквілон-Прес". – 2000. – 464 с.
298. Литвин С. Непохитна віра в українську державність (три нововіднайдені листи С.Петлюри) // Пам'ять століть.–2000. - № 5.–С. 137-144.
299. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Видавництво імені Олени Теліги. – 2001. – 640 с.
300. Литвин С. Великий син України (пам'яті Симона Петлюри) // Воєнна історія. – 2002. - № 3-4. – С. 110-126.
301. Львів: Історичні нариси / Упор. Я.Ісаєвич, Ф.Стеблій, М.Литвин. – Львів, 1996. – 648 с.
302. Макарчук В.С. Зовнішньополітична боротьба СРСР за воз'єднання Західно-українських земель з УРСР у складі СРСР (1939-1945 рр.) // Вісник Львівського ун-ту. – 1988. – Вип. 21. – С. 45-52.
303. Макарчук В.С. На сцені світової історії // Жовтень, 1987. – № 11. – С. 123-127.
304. Макарчук В.С. Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945) // Вісник Львівського університету. Серія: історична. Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 361–382.
305. Мала енциклопедія етнології та етнодержавознавства. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – 942 с.
306. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995. – 248 с.
307. Малинкович В.Д. Влияние результатов Второй мировой войны на современную геополитику Украины // Друга Світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1996 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 36-40.
308. Мандрик Я. Депортаційні акції в оцінці української та польської громадськості // Акція "Вісла" в контексті українсько-польських відносин ХХ століття: Матеріали науково-практичної конференції, при-

- свяченої 50-літтю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.). – Івано-Франківськ. – 1999. – С. 78-81.
309. Марианський А. Современные миграции населения. Пер.с польського В.Л.Кона, под ред. Ю.Л.Пивоварова.–Москва: Статистика, 1969.–224 с.
310. Матяш І.Б. Використання архівної інформації в 1920-1930-х роках і еволюція форм та основні тенденції // УІЖ. – 2001. – № 2. – С.89-100.
311. Мельтюхов М. Советско-польские войны: Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. – Москва, 2001. – 736 с.
312. Мірошніченко М.П. Україна в історичному контексті підсумків та уроків Другої Світової війни // // Друга Світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1996 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 43-49.
313. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – Документи та матеріали. – Львів: Книгозбірня “Просвіти”; Львівська обл.рада Товариства української мови ім. Т.Шевченка, 1991. – 320 с.
314. Миллер И.С.. Хренов И.А. (ред.) История Польши. – М., 1958. Т. 3. – 667 с.
315. Москалюк М. Українська католицька народна партія і проблема польсько-українського порозуміння // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.).–Івано-Франківськ: Плай, 1997.–221-224.
316. Мотика Г. Українська самооборона в Західній Україні (1941–1944 рр.) // Україна-Польща: Важкі питання: Т.3. – Матеріали III міжнародного наукового семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”, Луцьк, 20-22 травня 1998 року. – Варшава, 1998. – С. 32-40.
317. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах Другої Світової війни. – К.: Науково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”, 1997. – 568 с.
318. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.:

- Укр. письм., 1993. – 413 с.
319. Нагорняк М., Марчук В. Вплив великих держав на ентополітику Польщі у 1918-1945 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 296-304
320. Наджафов Д. Искренне Ваш Дж. Эдгар Гувер // Комсомольская правда.- 1990. – 11 ноября. – С. 3.
321. Нариси з історії українського національного руху (ред. В.Г.Сарбей). – К.: Інститут історії НАНУ, 1994. – 188 с.
322. Нариси з історії дипломатії України(О.І.Галенко,С.Камінський,М.В.Кірсенко та ін.). – Київ: Видавничий дім “Альтернативи”. - 2001. – 736 с.
323. Нечаєва-Юрійчук Н. Вплив першої світової війни на політичне становище та психологічний стан польського та українського суспільств // Перша Світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 року. – Київ, 1998. – С. 178-183.
324. Овсій І.О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року). – Видання друге, стереотипне. - Київ: Либідь. - 2002. – 240 с.
325. Ольшанські Т.А. Навколо операції “Вісла“ // Україна і Польща між минулим і майбутнім. – Львів, 1991. – С. 51.
326. Омелюсік О. УПА на Волині в 1943 році // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: Літопис УПА, 1969. – Т. 1. Кн. 1. – С.38.
327. Павловський О.Д., Устименко В.М. Центральна Рада: сторінки історії. // До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1918 рр.: Препринт Інституту історії України.– Київ, 1988.–№ 1.–С. 9.
328. Павловський М. Національна ідея в Україні себе вичерпала чи її зрадили? // Віче. – 1998. – № 11. – С. 25-32.
329. Палієнко В.І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці ХІХ-ХХ ст. – Київ, НАН України:Інститут історії України. - 1998. – 78 с.
330. Палієнко В.І. Пам'ятні дати з історіографії і історії України (істори-

- ко-хронологічний довідник) . К.: 2000. - Вип. 6. - НАН України:
 Ін-тут історії– 32 с.
331. Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. - № 2. – С. 20-35.
332. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. Новітні часи. 2 вид. – Вінніпег; Торонто, 1989. – 466 с.
333. Пивовар С.Ф., Слюсаренко А.Г., Стельмах С.П. Всесвітня історія: Новітній період 1900–1945. – К.: Академія, 1998. – 384 с.
334. Пивовар С.Ф., Слюсаренко А.Г., Стельмах С.П. Всесвітня історія: Новітній період. 1945-1997.: К.: Академія, 1998. – 255 с.
335. Пиетров-Эннкер Б. Нападение Германии на Советский Союз. 1941. Дискуссия по поводу тезиса о превентивной войне, Дармштадт, 1998. // Новая и новейшая история. – 2001. – № 2. – С. 197-199.
336. Піскуновіч Г. Польське підпілля на південно-східних кресах Другої Речі Посполитої у 1939-1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання: Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”, Варшава, 22-24 травня 1997 /Світовий союз Армії Крайової ; Об’єднання українців у Польщі. – Варшава, 1998. – С. 172-189.
337. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. – Київ, 2002. – 952 с.
338. Полонська-Василенко Н. Історія України: 3-те видання. В 2 т. – К., 1995. Т. 2. – 1995. – 606 с.
339. Потічний П. Політична думка Українського підпілля 1943-1951 // Сучасність. – 1997. - № 1. – С. 80-88.
340. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // УІЖ. – 2000. – № 1. – С. 3-19.
341. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про

- діяльність ОУН–УПА (С.В.Кульчицький- авт.підгот.). – К.:НАН України,Інститут історії України. - 2000. – 38 с.
342. Процьків М. Від особистої культури до політичного майбутнього // Сучасність. – 2000. – № 3. – С. 80-89.
343. Путрамент Ю. Польський народ измучен, но не покорен // Правда.– 1941. – 31 июля.– С. 4.
344. Рафальський О. Друга Світова війна. Етнонаціональний аспект // Віче. – 2001. – № 7. – С. 131-141.
345. Ребет Л. Теорія нації. – Львів: Державність, 1997. – 192 с.
346. Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. – К.: Інститут історії НАНУ, 1994. – 40 с.
347. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917-1920 рр. К.: Інститут Історії НАН України, 1996. – 265 с.
348. Реєнт О.П. У робітнях історичної науки. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”; Вид. Центр “Просвіта”, 1999. – 352 с.
349. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 3-22.
350. Реєнт О.П., Лисенко О.П. Українська національна ідея і Християнство. – К.: Богодан, 1997. – 128 с.
351. Рекотов П. Органи управління в Україні під час фашистської окупації. // Пам’ять століть. – 1997. – № 5. – С. 121-126.
352. Рожик М.Є. 1939 рік в історичній долі Польщі і Західної України. – К., 1992. – 60 с.
353. Рожик М.Є., Ерстенюк М.І., Пасічник М.С. та ін. Всесвітня історія: Новітні часи. 1914-1945. К.: Генеза. – 2000. – 230 с.
354. Рожик М., Панюк М., Рожик М. Історія становлення української державності. – Львів: Центр Європи, 1995. – 163 с.
355. Роман Є. Польська пацифікація 1930 р. // Українсько-польські відноси-

- ни в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 248-249 .
356. Романюк М. Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870-1940). – Львів: Фенікс.– 2000.– 588 с.
357. Романюк М. Українська історико-журналістська наука на порозі ХХІ століття // Українська періодика: Історія і сучасність: Доповіді та повідомлення шостої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 11-13 травня 2000 року. – Львів: НАН України, Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника, Науково-дослідний центр періодики. – Львів. – 2000. – С.9-41.
358. Романюк М. На шляху до створення репертуару української періодики // Українська періодика: Історія і сучасність. Доп. Та повідомл. Сьомої Всеукраїнської наук.теорет.конф. Львів, 17-18 травня 2002 р. / За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2002. – 740 с.
359. Романюк М.М.Галушко М.В. Українські часописи Львова. 1848-1939. 1 том. 1848-1900. – Львів: Вид.Світ. – 2001. – 744 с.
360. Руденко Н.М. Міжнародна наукова конференція “Україна у Другій Світовій війні: уроки історії і сучасність” // УІЖ . – 1995. – № 1. – С. 145-150.
361. Русначенко А. Польська підпільна суспільно-політична думка про Україну і українську проблему // Сучасність. – 1999. – № 7-8. – С. 115-124.
362. Русначенко А.М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К.: Університетське видавництво “ПУЛЬСАРИ”.- 2002. – 519 с.
363. Сабат Н. Українсько-польські відносини у Галичині в галузі освіти на початку ХХ ст. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ

- столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С.121-123 .
364. Савчин М. Політика ОУН–УПА щодо українсько-польських відносин під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки //Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. IV. – Дрогобич, 2000. – С. 234–242.
365. Савчук Б., Білавич Г. Політика Польської держави і розвиток українських громадських організацій у міжвоєнні роки // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 274-277.
366. Савчук О., Комар В. Берестейський мир 1918 року і доля Холмщини //Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 17-21.
367. Санников Г. Большая охота: разгром вооруженного подполья в Западной Украине. – Москва, 2002. – 512 с.
368. Сарбей В.Г. (ред.) Нариси з історії українського національного руху. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. – 190 с.
369. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – Київ, 1999. – 335 с.
370. Сверстюк Є. Повернення до “пережитків минулого” //Сучасність. 1997. – № 1. – С. 59-75.
371. Свинко Й. Депортація українців з Надсяння та її наслідки // Депортації українців та поляків: кінець 1939 –початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”) /Упорядник Юрій Сливка. – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 79-80.
372. Сворак С., Кузьмінець Ю. Народна освіта Галичини в контексті українсько-польських взаємин (1944-1950 рр.) //Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ:

- Плай, 1997. – С. 395-398.
373. Семиряга М.И. Тайны Сталинской дипломатии: 1939–1941. – М.: Высшая школа, 1992. – 303 с.
374. Семиряга Н.И. Размышления о борьбе Организации украинских националистов (ОУН) в годы Второй мировой войны //Историко-філологічний вісник українського інституту. Вип. 1. – Москва, 1997. – С. 224–240.
375. Семчишин М. Тисяча років української культури. – К.: АТ “Друга Рука”; МП “Фенікс”, 1993. – 550 с.
376. Сергійчук В. Чорна сторінка історії нашого народу //Голос України. – 1994. – 10 вересня. – С. 11.
377. Сергійчук В.І. Діяльність ОУНівського підпілля на Сході України //Україна у Другій Світовій війні: Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994). – Київ: Інститут історії НАН України, 1995. – С. 193-196.
378. Сергійчук В.І. ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 494 с.
379. Сергійчук В.І. Наша кров – на своїй землі. – К., 1996. – 44 с.
380. Сергійчук В.І. Етнічні межі і державний кордон України. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво “Тернопіль”, 1996. – 160 с.
381. Сергійчук В.І. Етнічні межі і державний кордон України. – К.: Укр. видавнича спілка, 2000. – 430 с.
382. Сергійчук В.І. До питання про причини українсько-польського конфлікту в роки Другої Світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 27-34 .
383. Сергійчук В. Депортація поляків з Галичини в Польщу в 1944–1946 роках // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22

- листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 274-277.
384. Сергійчук В.І. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво “Тернопіль”, 1997. – 440 с.
385. Сергійчук В.І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944: Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.
386. Сергійчук В. Український національний самостійний рух у Західній Україні в 1939-1945 рр. // Україна-Польща: Важкі питання: Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках”, Варшава, 22-24 травня 1997. – Світовий союз Армії Крайової; Об’єднання українців у Польщі. – С. 67-85 .
387. Сергійчук В. Протидія поляків депортації з України (1944-1946) // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Юрій Сливка – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 29-32.
388. Сергійчук В.І. Депортація поляків з України: Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках. – К., 1999. – 191 с.
389. Середа В. Вплив польських та українських шкільних підручників з історії та формування польсько-українських етнічних стереотипів // Вісник Львівського університету. Серія: історична. Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 387–398.
390. Сивицький М. Польсько-український конфлікт 1943-1944рр. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість, Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам’янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К.:Либідь, 1993. – С. 243-244.
391. Сивицький М. Геноцид Закерзоння перед польським судом // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 289-293.

392. Скульський Р. Теоретично-методологічні засади перспективного розвитку українсько-польських відносин у галузі науки та освіти// Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 42-45.
393. Скуратівський В. Нотатки до проблеми УПА // Сучасність. – 2001. – № 2. – С. 76-78.
394. Слабошпицький М., Стеценко В. Українська дивізія “Галичина”. Історико-публіцистичний збірник. / ТОВ.”Негоціант-Плюс”, Братство колишніх вояків 1-ої УД, УНА, УВКР, ред. газети “Вісті з України”. – Київ; Торонто, 1994. – 164 с.
395. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939). – Київ:Наукова думка, 1985. – 271 с.
396. Сливка Ю.Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Юрій Сливка. – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 9-12.
397. Сливка Ю. Україна в Другій Світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 3-4. – Львів, 1997. – С. 3–31.
398. Слюсаренко А.Г. Новітня історія України (1900-2000): Підручник для студентів іст.спец. ВУЗів. – К.: Вища школа, 2000. – 662 с.
399. Слюсаренко А.Г., Буравченков А.О., Миронець Н.І. Україна в ХХ столітті: Збірник документів і матеріалів (1900-1939). – Інститут змісту і методів навчання, Київський нац. Ун-тет ім.Тараса Шевченка. – К., 1997. – 446 с.
400. Слюсаренко А.Г.,Гусєв В.І.,Король В.Ю. та ін. Україна в ХХ столітті.

- 1900-2000: Збірник документів і матеріалів. – К.: Вища школа, 2000. – 350 с.
401. Смолій В.А. (ред.). Історія України: нове бачення: У 2 т. – К., Україна, 1995. Т.2 / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, В.М. Даниленко, В.Б.Кульчицький та ін.— 1996. – 494 с.
402. Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия. Сб. статей /Отв. ред. Э.Дуричинский, А.Сахаров. – Москва, 2001. – 232 с.
403. Соляр І. Комітет оборони Західноукраїнських земель (1923 р.) // Українсько-польські відносини в Галичині у XX столітті : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 102-105 .
404. Стародубець Г.М. ОУН(б) як суб'єкт українсько-польських відносин у роки Другої Світової війни (1941–1943) //Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Вип. 11. – Луцьк, 2001. – С. 75–78.
405. Стегний П.В. Первый раздел Польши и российская дипломатия // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1. – С. 113-114.
406. Стегний П.В. Первый раздел Польши и российская дипломатия // Новая и новейшая история. – 2001. – № 2. – С. 107-125.
407. Сторінки воєнної історії: Зб. наук. статей. Вип. 6. – Київ, 2002. – 320 с.
408. Стрілька Р. Польська самооборона й українці на Волині в 1942–1943 роках // Сучасність. – 1997. – № 1. – С. 76-79.
409. Стрельский Г.В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. – К.: Изд.-во при Киевском гос.ун-те изд. Объединения “Вища школа”, 1978. – 136 с.
410. Ступарик Б. Польсько-українські відносини в освітній сфері у міжвоєнну добу // Українсько-польські відносини в Галичині у XX столітті : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 173-176.

411. Субтельний О. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.
412. Субтельний О. Україна: Історія . – К.: Либідь, 1994. – 736 с.
413. Так над народом нависла Акція “Вісла”: Доповіді на розширеному засіданні Всесвітньої Координаційної Ради Українців у Польщі // Освіта. – 1996. – 4 вересня. – С. 8-9.
414. Терещенко Ю.І. Історія України від найдавніших часів до утвердження незалежної держави. – К., 1993. – 134 с.
415. Терещенко Ю.І., Курило В.М. Історія України. У 2-х книгах. – К, 1995. – 313 с.; 413 с.
416. 1939 рік в історичній долі України і українців. – Львів, 2001. – 224 с.
417. Ткаченко В.М. Україна: Історіософія самоорганізації. – К.: Інститут історії України НАН України. -1994. – 42 с.
418. Ткаченко В.М., Реєнт О.П. Україна: на межі цивілізації /Історико-політологічні розвідки/. – К.: Інститут історії НАН України.- 1995. – 159 с.
419. Томин Ю., Цепенда І. Шкільний плебісцит 1937 р. в Польщі // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ., 1997. – С. 180-184.
420. Трофимович В.В. Історія військових формувань ОУН (1939–1942 рр.). – Львів, 1994. – 52 с.
421. Трофимович В. Військова діяльність ОУН в 1939–1942 роках //Республіканець. – 1994. – № 1. – С. 64–67.
422. Трофимович В.В. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945). – Львів, 1995. – 102 с.
423. Трофимович В. Німеччина і українсько-польське протистояння в роки Другої Світової війни //Вісник Львівської комерційної академії. Серія, Гуманітарні науки. Вип. 3. – Львів, 2000. – С. 49–57.
424. Трофимович В. Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої Світової війни //Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспек-

- тиви взаємовідносин. – Київ–Краків, 2002. – С. 143–146.
425. Трубайчук А.Ф. ХХ століття. Історія, економіка, політика, ідеологія. Кн. 2. Друга світова війна. 1939-1945р. – К.: ІСДО, 1995. – 192 с.
426. Трубайчук А., Стрельський Ф. Михайло Грушевський, його сподвижники і опоненти. – К.: Четверта хвиля. – 1996. – 190 с.
427. Турченко Ф.Т. Новітня історія України. –2-е вид.– Київ, 2000. – 312 с.
428. Турченко Ф.Т. Історія України ХХ століття в запитаннях і відповідях. – К., 1996. – 157 с.
429. Україна і Польща: важні питання.– Варшава, Т. 1-2. 1998.– 246 с.; Т. 3. 1998. – 268 с.; Т. 4. 1999. – 348 с.; Т. 5. 2001. – 360 с.
430. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз /О.Дергачов (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.
431. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. Зб. док. і мат. /Заг. ред. Я.Дашкевича, В.Кука. Упор. О.Дзьобан. – Львів–Київ, 2001.–413 с.
432. Ухач В. До питання культурно-освітньої діяльності організації українських націоналістів на терені Галичини в період 1929-1939 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 242-245.
433. Федорчак П.С., Іванцев І.Д., Крюков А.В., Нагорняк М.М., Сілецький В.І., Томин Ю.М., Комар В.Л. Історія Польщі. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 72 с.
434. Федорчак П., Комар В. Українська проблема в національній політиці Польщі напередодні Другої Світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 166-169 .

435. Філіпчук В.О. Початки українського національного відродження на Буковині // УІЖ. – 1999. – № 2. – С. 80-89.
436. Філяр В. Розвиток українського самостійницького руху на Волині у 1939-1944 рр. Виникнення УПА // Україна-Польща: Важкі питання: Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках”, Варшава, 22-28 травня 1997. /Світовий союз Армії Крайової ; Об’єднання українців у Польщі, 1998. – С. 86-112 .
437. Філяр В. Генезис і боротьба 27-ї Волинської піхоти Армії Крайової // Україна-Польща: Важкі питання: Т. 3. – Матеріали III міжнародного наукового семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої Світової війни”, Луцьк, 20-22 травня 1998. – Варшава. – 1998.– С.153-178.
438. Ханас В. До питання генези польської самооборони в Східній Галичині на прикладі Бережанського та Чортківського інспекторатів Армії Крайової // Україна-Польща: важкі питання: Т. 3. Матеріали III міжнародного наукового семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої Світової війни”, Луцьк, 20-22 травня 1998. – Варшава, 1998. – С. 88-105.
439. Ханас В., Гайдай О. Диверсійна і терористична діяльність Армії Крайової проти українського населення під час німецької окупації Галичини // Українсько-польські відносини в Галичині у XX столітті : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 309-312 .
440. Храбатин Н. Антифашистський конгрес українських та польських працівників культури: історіографія // Українсько-польські відносини в Галичині у XX столітті : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 227-230 .

441. Цепенда І.С. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943-1947 років в оцінках сучасних польських істориків //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Т. 7 (9) – Кам'янець-Подільський, 200. – С. 693–700.
442. Цепенда І. С. Підготовка операції “Вісла”: польська комуністична влада у пошуках правового та пропагандистського “обґрунтування” депортації українців //Вісник прикарпатського університету. Історія. Вип.ІІІ. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 168–171.
443. Чапуга С. ОУН-УПА в польсько-українських відносинах у роки другої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 277-280.
444. Чапуга С. Боротьба ОУН-УПА проти депортаційної політики Польщі та СРСР у 1944-1947 рр. // Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.). – Івано-Франківськ. – 1999. – С. 67-72.
445. Черепанин М. Національно-культурний розвиток Галичини у контексті історичних подій // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 136-139 .
446. Чунтулов В.Т. Важливе історичне джерело // УІЖ. – 1958. – № 1. – С. 142-144.
447. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с.
448. Шаповал Ю. Нові документи про депортаційно-переселенські процеси //Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років:

- (До 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Юрій Сливка – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 41-43.
449. Шаповал Ю.Г. “Діло” – (1880-1939 рр.): поступ української суспільної думки. – К.: Національна думка, 1999. – 381 с.
450. Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947). –К.:Інститут Історії України НАН України:Центр історичної політології: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. - 2000. – 229 с.
451. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: Особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
452. Шаферан П. Депортація колишніх червоноармійців // Депортації українців та поляків: кінець 1939 –початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”) /Упорядник Юрій Сливка – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 81-82.
453. Швагуляк М. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.) – Киев: Наук. думка, 1983. – 246 с.
454. Швагуляк М. Українське питання в міжнародних політичних кризах напередодні Другої Світової війни (1938–1939) //Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 35-36. – Львів, 2000. – С. 296–320.
455. Шевченко В.Ф. Фашистські окупанти – вороги української державності. // Друга Світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1996 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 77-81.
456. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Українська державність у роки Другої Світової війни. – К.: Либідь, 1999. – С. 388-408.
457. Шимчишин О. З історії польсько-українських відносин 1941-1947 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.).

- Івано-Франківськ: Плай , 1997. – С. 312-315.
458. Щерба Г. Депортація населення з польсько-українського пограниччя //Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай , 1997. – С. 300-304.
459. Щерба Г. Діяльність УПА на Лемківщині // Державність. – 1992. – № 3. – С. 28-32.
460. Юкіш В., Чоповський С. Становище українського і польського народів у Східній Галичині на рубежі ХІХ-ХХ століть // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай , 1997. – С. 133-136 .
461. Ядловський А. Депортація українського населення Закерзоння //Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай , 1997. – С. 293-296.
462. Яким С. Західноукраїнські землі під фашистською окупацією //Держава та армія. Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 451. – Львів, 2002. – С. 51–57.
463. Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1997. – 269 с.
464. Яровий В., Ільюшин І. Польське підпілля на території Західної України у 1939-1941 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) – Івано-Франківськ: Плай , 1997. – С. 265-268.
465. Amstrong J.A. Ukrainian nationalism. /Columbia University. New York, 1963. – 280 p.

466. Bebenek S. Wizje przyszłej Polski w programie grupy “Szaniec” // *Przegląd Historyczny*. – 1973. – N 1. – S. 126-127.
467. Berezowski Z. Kwestja ukraińska a pokój z Rosją // *Gazeta Warszawska*. – Warszawa. – 1920. – N 70. – 11 marca. S. 1.
468. Blum I. Udział Wojska Polskiego w walce o utrwalenie władzy ludowej // *Wojskowy przegląd historyczny*. – 1959. - N 1. – S. 3.
469. Bochenski A., Los S., Baczkowski W. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwińskiej. – Warszawa, 1938. – 313 s.
470. Borodziej W., Chmielarz, A. Friszke, A. Kunert, Polska podziemna 1939–1945. – Warszawa 1991, 412 s.
471. Chnoupek B. “Banderowce”. – Praga. – 1989. – 283 s.
472. Chojecki S. Organizacja i działalność bojowa Grupy operacyjnej “Rzeszów” (kwiecień–październik 1946) // *Zeszyty Naukowe WAP*. 1987.–N 3.–S. 140.
473. Chojnowski A. Mniejszości narodowe w polityce rządów polskich w latach 1921-1926 // *PH*. – 1976. – N 4. – S. 594.
474. Concise Statistical Year-Book of Poland. September 1939- June 1941. – Glasgow, 1944. – 513 s.
475. Dąbrowski B. Lwowski Zjazd Pracowników Kultury (Wspomnienia uczestnika). // *Kultura Polski Ludowej*. – Warszawa, 1966. – S. 61-64.
476. Dmowski R. Świat powojenny i Polska. – Warszawa, 1932. – 363 s.
477. Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka. – Warszawa, 1934. – 115 s.
478. Drozd R. Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji “Wisła”. -Warszawa, 1997. – 323 s.
479. Drozd R. Stanowisko polskiego podziemia prołondyńskiego w kwestji ukraińskiej w latach 1939-1944 // *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.* – Івано-Франківськ, 1997. – С. 268-273.
480. Dylagowa H. Unia brzeska s uncs w Krolestwie Polskim. - Warszawa. – 1989. – 272 s.
481. Encyclopedia of Ukraine. – Toronto. – 1993. – T. III. – P. 553.

482. Fijalka M. 27 Wolunska Duwizjn Piechotu AK. Warszawa 1986, S.44-137.
483. Garlicki A. List R. Dmowskiego do A. Skarbka w 1919 r. //Przegląd Historyczny (dalej cyt.: PH). – Warszawa, 1973. – N 1. – S. 138.
484. Giertych J. O program polityki kresowej. – Warszawa. – 1932. – 146 s.
485. Giertych J. O przyszłość Ziemi Wschodnich Rzeczypospolitej. – London, 1946. – 213 s.
486. Głabinski S. Sprawa ruska na Ziemi Czerwenskiej.–Warszawa,1937.–64 s.
487. Głabinski S. Ziemia Czerwińska – odwieczna, nierozdzielna część Polski. – Lwów, 1939. – 116 s.
488. Głabinski S. Wspomnienia polityczne. – Pelplin, 1939. – 527 s.
489. Góles J. Podziemie zbrojne na Warmii i Mazurach w latach 1945–1948 // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. – 1983. – N 4. – S. 450-451.
490. Grabowski W, Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj. – Warszawa 1995, 213 s.
491. Grabski S. Wszyscy Polacy głosują , na N 8. Czego Polsce potrzeba. – Warszawa . – 1922. – 103 s.
492. Grabski S. Z codziennych walk i rozważań. – Poznań, 1923. – S. 27.
493. Hawryluk S. Brzeski traktat pokojowy w 1918 roku pomiędzy Ukrainą a Państwami Centralnymi i problem Podlasia //Краківські українознавчі зошити. – Краків. – 1993. – Т. 1-2. – С. 333-334.
494. Hołowko T. Kwestja narodowjsciowa w Polsce.–Warszawa,1922.–S.30-34.
495. Hołowko T. Przez dwa fronty. T. 1. – Warszawa, 1932. – S. 253-254.
496. Józewski H. Życie konspirowane // Karta. – Warszawa.–1991.–N 5.–S.56.
497. Krasicki S. Polityka wojewody Józewskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów. - Stratyn, 1937. – S. 101.
498. Lupina Z. Organizacje satelickie ZLN //Przegląd Historyczny. – 1982. – N 4. – S. 616.
499. Maj E. Nowoczesny patriotyzm J.L. Popławskiego // Studia Historyczne. – Kraków, 1991. – N 3. – S. 409-410.
500. Miedzinski B. Wczoraj, dziś, jutro. – Warszawa, 1938. – 318 s.

501. Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939-1944. Dokumenty // *Zuстріч*. Warszawa. – 1990. – N 3-4. – S. 158-163.
502. Misilo E. Akcja “Wisła”. Dokumenty. – Warszawa, 1993. – 524 s.
503. Misilo E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie ukraińców z Polski do USSR 1944-1946. – T. 1. Dokumenty. Warszawa. – 1996. – S. 73-78.
504. Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny: Współpraca AK-WIN i UPA 1945–1947. Warszawa, 1997 – 212 s.
505. Olszanski T.A. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 // *Wież.*–1991.–N 11-12. – 234 s.
506. Odezwa Pol. Tow. Opieki nad Kresami // *Rzeczpospolita*. – 1923.–N 257.– 20 wrzes. – S. 6.
507. Paruch W. Koncepcja konsolidacji państwowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego w latach 1926-1935 // *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku*. – Lublin, 1992. – S. 152.
508. Peretiekowicz A. Samoobrona ludności polskiej na Wołuniu w latach 1943-1944: Armia Krajowa na Wołuniu. – Warszawa, 1994. – S. 33-44.
509. Podlaski K. Białorusini, Litwini, Ukraińcy. – Białystok, 1990. – S. 77-78.
510. Pulnarowicz W. U źródeł Sanu, Strya i Dniestru. – Turka, 1929. – 217 s.
511. Proszynski M. Ziemia Czerwińska // *Rzeczpospolita*. – Warszawa; Kraków; Lwów; Poznań; Wilno. – 1923. – N 75. – 17 marca. S. 3.
512. Prus E. Atamania UPA. – Warszawa, 1988. – 367 s.
513. *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1973. – N 1. – S. 138.
514. Rudnicki S. Oboz Wielkiej Polski w okresie kryzysu gospodarczego // *Przegląd Historyczny*. 1977. – N. 2. – S. 254-255.
515. Rybarski R. Narod, jednostka i klasa. – Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane, 1926. – 252 s.
516. Salmonowicz S. Polskie państwo podziemne. Z dziejów walki cywilnej 1939-1945. – Warszawa, 1994. – 213 s.

517. Serczyk W.A. Historia Ukrainy. – Warszawa, 1990. – 517 s.
518. Singer B. Od Witosa do Slawka. – Paryz, 1962. – 318 s.
519. Skrzynecki P. Wysiedlenie ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944-1946. – Warszawa, 1988. – 311 s.
520. Sorokowski A. Ukraińscy katolicy i prawosławni w Polsce po roku 1945 // *Suczasnist.* – 1989. – N 3-4. – S. 14-16.
521. Stawiecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935-1939. – Warszawa, 1969. – 213 s.
522. Szczesnian A.B., Szota W.Z. Droga do nicad. Działalność Organizacji Ucrainskich Nacjonalistow i jej likwidacja w Polsce. – Warszawa, 1973. – 434 s.
523. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce. III Rzeszy 1933-1945.–Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. – 234 s.
524. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II Wojny Światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – 350 s.
525. Ustawy i rozporządzenia z lat 1918-1934. – Warszawa, 1936. – 348 s.
526. Wapinski R. Endecja wobec kwestji ukraińskiej i białoruskiej // *Słowianie w dziejach Europy.* – Poznań, 1974. – 307 s.
527. Wapinski R. Roman Dmowski. – Lublin, 1988. – 111 s.
528. *Warszawskie zeczyty ukrajinoznawcze.* 3. – Warszawa, 1996. – 374 s.
529. Wasilewski L. *Zarys dziejow PPS.* – Warszawa, 1925. – 112 s.
530. *Węgierski, Lwow pod okupacja sowiecka 1939-1941.*–Warszawa, 1991.– 233 s.
531. Zakrewski A. Wincenty Witos – chłopski maz stanu w latach 1918-1926 // *Kwartalnik Historyczny.* – Warszawa. – 1968. - N 3. – S.580.
532. *Zurowski vel Grajewski P.P. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919.* – Warszawa, 1995. – 128 s.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АБВЕР - служба розвідки і контррозвідки Верховного командування
вермахту

АК - Армія Крайова

АЛ – Армія Людова

БРСР - Білоруська Радянська Соціалістична Республіка

БССР – Белорусская Советская Социалистическая Республика

БХ - Баталіоне Хлопське

ВКП/б/ - Всероссийская коммунистическая партия /большевиков/

ВП - Войсько Польське

ВРА- Верховна Рада Антанти

ГКСН - Головний комітет стронніцтва народового

ГЛ - Гвардія Людова

ДАРО - Державний архів Рівненської області

ДУНР - Директорія Української Народної Республіки

ЗВЗ - Звйонзек Валькі Збройней (Zwiazck Walki Zbrojnei)

ЗВЗ-АК - Звйонзек Валькі Збройней Армії Крайової(Zwiazck Walki
Zbrojnei –Armia Krajowa)

ЗПУГВР - Закордонний провід Української Головної Визвольної Ради

ЗУНР - Західно-Українська Народна Республіка

КОП - Корпус охорони прикордоння

КОР – Комітет Оборони Робітників

КПЗУ – Комуністична партія Західної України

КП/б/У – Комуністична партія /більшовиків/ України

КУ – Карпатська Україна

ЛН – Ліга Націй (Міжнародна Рада)

МВС – Міністерство військових справ

МЗС – Міністерство закордонних справ

МО - Міліція обивательська

НЗС - Національні Збройні Сили (Польща)

НДП - Національно-демократична партія

НКВС - Наркомат Внутрішніх Справ

НКДБ – Наркомат Державної Безпеки

ННС - Народно-національний Союз
НОВ - Національна Організація Військова
НП - Національна партія
ОГ “Вісла” - Оперативна група “Вісла”
ОРМО - Охотніча Резерва Міліції Обивательської
ОУН - Організація українських націоналістів
ОУП - Об’єднання українців у Польщі
ПАН – Польська Академія наук
ПКНВ - Польський комітет національного визволення
ПНР - Польська Народна Республіка
ПНП-П – Польська народна партія “Пяст”
ПОБВ – Польська організація боротьби за волю
ПОВВ - Польська організація валькі о вольносьць
ППК - Політичний погоджувальний комітет
ППС - Польська партія соціалістів
ПРП - Польська робітничка партія
ПСП - Польська соціалістична партія
ПТОнСК - Польське товариство опіки над східними кресами
ПУН – Провод Українських націоналістів
РВ - районний відділ
РНК - Рада Народних Комісарів
РСФРР – Російська соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СБ – служба безпеки (ОУН)
СЗБ-АК - Союз збройної боротьби Армії Крайової
СЛ - Стронніцтво людове
СН - Стронніцтво народове
СП - Стронніцтво праці
СРКЛ – Селянсько-робітничий комітет Лемківщини
СРСР - Союз Радянських Соціалістичних Республік
СССР – Союз Советских Социалистических Республик

СС - Стрілецький Союз
ССВАК - Світовий союз воїнів Армії Крайової
ТАРС - Телеграфне агентство Радянського Союзу
ТВП - Табір Великої Польщі
ТОВ - Тайна організація військова (таємна організація військова)
ТПГ - Товариство Приятелів Гуцульщини
УБП - Ужонд Безпеченьства Публічного
УВО – Українська військова організація
УГВР – Українська Головна Визвольна Рада
УГКЦ - Українська греко-католицька церква
УІЖ – Український історичний журнал
УКП – Українська комуністична партія
УКП/б/ - Українська комуністична партія /боротьбистів/
УКС –Український Католицький Союз
УНДО - Українське національно-демократичне об'єднання
УНДП - Українська національно-демократична партія
УНО – Українська народна обнова
УНР - Українська Народна Республіка
УНРА - Українська Народна Революційна Армія (Тараса Бульби-Боровця)
УПА - Українська Повстанська Армія
УПР – Українська парламентарна репрезентація
УРСР - Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УССР – Украинская Советская Социалистическая Республика
УСПСО - Узгоджувальний секретаріат польських суспільних організацій
у Львові
ХНЗП – Християнсько-національна землеробська партія
ХНП - Християнсько-національна партія
ХНПП - Християнсько-національна партія праці
ХСНЄ - Християнський союз національної єдності (“Хена”)

ЦДАВОВ України - Центральний державний архів вищих органів влади
України

ЦДАГО України - Центральний державний архів громадських об'єднань
України

ЦК – Центральний комітет

ЦК КПЗУ – Центральний комітет Комуністичної партії Західної України

ЦК КП/б/У – Центральний комітет Комуністичної партії
/більшовиків/ України

ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

NY – New-York